

Retorische analyses van betogende teksten

Ter inleiding

Dit themanummer gaat over het analyseren van betogende teksten en hoe dit het beste kan gebeuren. In het eerste artikel analyseert Jeroen Bons een fragment van een rede van de Atheense pedagoog Isocrates (436–338 vC). In deze rede mengt Isocrates zich in het debat dat na de zogenoemde Bondgenotenoorlog in Athene werd gevoerd over de te voeren politiek. Antoine Braet geeft in de tweede bijdrage een analyse van het in 1978 gehouden verweer van Willem Aantjes, eertijds fractievoorzitter van het CDA, tegen de beschuldigingen van professor Loe de Jong, directeur van het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, dat Aantjes in de tweede wereldoorlog lid was geweest van de SS. Frans van Eemeren en Peter Houtlosser geven in de derde bijdrage een ‘pilot-analyse’ van Willem van Oranjes *Apologie*, het verweerschrift van Oranje tegen de *Ban* van koning Philips II, waarin Oranje officieel vogelvrij verklaard werd. In de vierde bijdrage analyseert Paul van den Hoven drie rechterlijke betoogfragmenten waarin een juridische beslissing zo wordt geformuleerd dat er niet mis te verstane bijbedoelingen in doorklinken. Jaap de Jong en Bas Andeweg richten zich in de vijfde bijdrage op de analyse van de moderne inleidingspraktijk in speeches die op ministeriële departementen worden geschreven. M. Agnès van Rees besluit het themanummer in de zesde bijdrage met het beantwoorden van de vraag in hoeverre iemand bij het maken van een analyse van een betogende tekst gebruik kan maken van de methode die bekend staat als Critical Discourse Analysis.

In alle in dit themanummer toegelichte analyses staat het gebruik van inzichten uit de retorica centraal. In vier van de bijdragen wordt een volledige of gedeeltelijke retorische analyse gegeven van een specifieke betogende tekst of van een fragment van zo’n tekst. Dit geldt voor de bijdragen van Bons, Braet, Van den Hoven en Van Eemeren en Houtlosser. De teksten of tekstfragmenten die in deze artikelen worden geanalyseerd variëren qua aard van historisch tot modern en van biografisch tot juridisch en politiek. In de bijdrage van De Jong en Andeweg worden aan de hand van een corpus politieke tekstfragmenten uit de huidige tijd de mogelijkheden van een retorische analyse verkend. De bijdrage van Van Rees is een artikel waarin de voor- en nadelen worden geïnventariseerd van een specifieke recente benadering van het analyseren van op overtuigen gerichte teksten die in een moderne zin als retorisch kan worden gekarakteriseerd.

In drie bijdragen, die van Bons, Braet en De Jong en Andeweg, vormt de klassieke retorica het uitgangspunt van de analyse. Bons richt zijn retorische analyse bovendien ook nog eens op een antieke tekst: de *Areopagiticus*, een ‘deliberatieve’ (politieke) rede van Isocrates. Het specifieke fragment van deze rede dat hij analyseert behoort strikt genomen echter tot het ‘epideictische’ of ‘demonstratieve’ genre, waarin de waarden die het publiek met de spreker deelt worden geaccentueerd. Bons laat zien dat Isocrates dit epideictische deel van zijn

politieke rede niet alleen retorisch gebruikt om het politieke punt van zijn rede te versterken maar ook om aantijgingen van antidemocratische sympathieën te weerleggen en daarmee te voorkomen dat zijn rede bij voorbaat onacceptabel zal worden gevonden.

Ook Braet maakt in zijn artikel gebruik van het klassiek-retorische instrumentarium, maar past dit toe bij het analyseren van een – nog net – hedendaagse tekst, Willem Aantjes' verweer tegen de beschuldiging van Loe de Jong, om op die manier aan te tonen dat 'het' model dat uit de klassieke retorica is overgeleverd nog steeds bruikbaar is om te laten zien hoe iemand zijn publiek tot een bepaalde overtuiging probeert te brengen. Daarvoor moet hij wel twee bezwaren ondervangen: het klassiek-retorische model was niet in de eerste plaats bedoeld om een rede te analyseren maar om een rede op te stellen en ook staat het niet bij voorbaat vast dat klassieke redes wel helemaal te vergelijken zijn met moderne betogende teksten. Aan het eerste bezwaar komt Braet tegemoet door erop te wijzen dat het klassiek-retorische model oorspronkelijk beschrijvend van aard was. Braets analyse van de verdediging van Aantjes moet illustreren dat ook een 'modern' betoog met dit model kan worden geanalyseerd.

Ook De Jong en Andeweg gaan in principe uit van klassiek-retorische inzichten. Zij gebruiken die echter in combinatie met enkele moderne retorische inzichten uit de schrijfadviesliteratuur. Hun doel is op deze wijze een 'exordiummodel' op te stellen dat de technieken voor het maken van een overtuigende inleiding inventariseert. Om de relevantie van dit model voor de hedendaagse praktijk van het inleiden van politieke speeches te toetsen, gaan zij na in hoeverre de gemodelleerde technieken voorkomen in een corpus van inleidingen bij toespraken van ministers. De verkregen gegevens vullen zij aan met uitspraken van departementale speechschrijvers over hun eigen schrijfpriktijk.

Hoewel het bij Bons, bij Braet en zelfs bij De Jong en Andeweg primair de klassieke retorica is die het instrumentarium verschaft om de gekozen teksten te analyseren, hebben deze auteurs toch verschillende doelstellingen. Bons is het vooral te doen om het verkrijgen van meer feitelijke kennis van bepaalde aspecten van de klassieke oudheid: hij wil met zijn analyse bewijzen dat Isocrates niet per se de politieke opvatting hoeft te hebben gehad die hem op grond van een niet-retorische lezing van de *Areopagiticus* is toegeschreven. Braet daarentegen is er met zijn analyse niet speciaal op uit een bijdrage te leveren aan het vergroten van onze historische feitenkennis. Wat hij wil laten zien, is hoe een klassiek-retorische analyse precies in zijn werk gaat, zodat hij daarmee de relevantie van het klassiek-retorische instrumentarium kan aantonen. Al met al heeft hij gaandeweg toch een historisch interessante conclusie bereikt, namelijk dat Aantjes het gegeven de omstandigheden niet slecht heeft gedaan. De Jong en Andeweg streven al helemaal niet naar dit soort historische conclusies over de door hen geanalyseerde corpusfragmenten. Zij willen vooral een goed beeld krijgen van de hedendaagse praktijk van het inleiden van ministeriële toespraken en vaststellen in hoeverre het klassieke exordiummodel in dit verband nog actueel is.

Andere auteurs die aan dit themanummer bijdragen, zoals Van Eemeren en Houtlosser en ook Van den Hoven, maken eveneens gebruik van – klassieke en moderne – retorische inzichten, maar integreren die in een ander analysemodel. Bij Van Eemeren en Houtlosser is het uitgangspunt dat retorische inzichten pas echt een zinvolle bijdrage kunnen leveren aan het analyseren van betogen als ze worden geïncorporeerd in een dialectische analyse. Bij het ontwikkelen van een geïntegreerd analysemodel koppelen ze de verschillende retorische overtuigingsmiddelen en -technieken aan doelstellingen die complementair zijn aan de dialectische doelen die in een kritische discussie worden nagestreefd. De bruikbaarheid

van het aldus ontwikkelde analysemodel demonstreren ze in een analyse van Willem van Oranjes *Apologie*, waarin ze de strategische manoeuvres proberen te identificeren die Oranje uitvoert om de lezers op een retorisch effectieve maar tegelijkertijd ook dialectisch redelijke wijze te overtuigen van het ongelijk van zijn tegenstander, Philips II.

Ook Van den Hoven gaat in zijn retorische analyse uit van een dialectische invalshoek. In zijn opvatting is een retorische analyse pas op zijn plaats als de dialectische analyse duidelijk heeft gemaakt dat er iets mis is in het betoog. De retorische analyse zou dan moeten verklaren waarom er in een bepaald geval een dialectische misstap is begaan. In zijn analyse van drie rechterlijke betoogfragmenten laat Van den Hoven zien dat een dergelijke misstap zowel op het analytische als op het evaluatieve vlak kan liggen. Van den Hovens doelstelling sluit nauw aan bij de dubbele doelstelling van Van Eemeren en Houtlosser. Aan de ene kant is hij er net als Van Eemeren en Houtlosser op uit te laten zien welke verschillende typen analyses in een bepaald geval relevant zijn, wat voor uitkomsten daarvan het resultaat zouden zijn en welke overwegingen zullen prevaleren om het ene of het andere type analyse te geven. Aan de andere kant beoogt hij met zijn analyse een bepaalde verklaring te geven voor wat er allemaal in de tekst gebeurt en hoe dat precies gebeurt.

De bijdrage van Van Rees maakt duidelijk dat er heden ten dage ook buiten de retorica en de argumentatietheorie het nodige wordt gedaan aan de ontwikkeling van inzichten die kunnen bijdragen aan het bevorderen van een grondige en verantwoorde van analyse van betogende (en andersoortige) teksten. Dat gebeurt in de 'discourse analysis', in het bijzonder door de protagonisten van de Critical Discourse Analysis (CDA). Aan de hand van tien vragen die volgens de linguïstisch georiënteerde CDA-er Fairclough bij elke op het informeren of overtuigen van anderen gerichte tekst kunnen worden gesteld, laat Van Rees zien waaruit de kritische tekstanalysemethode bestaat en wat die methode kan bijdragen aan een retorische analyse van betogende teksten. Zij illustreert en toetst de verkregen inzichten aan een twintigtal korte tekstfragmenten, die variëren van politieke verhandelingen en krantenberichten tot advertenties. Net als die van Braet en De Jong en Andeweg, is haar bijdrage dus met name bedoeld om na te gaan in hoeverre een analytisch instrumentarium dat misschien niet onmiddellijk relevant lijkt voor het uitvoeren van een retorische analyse daarvoor toch bruikbare aanknopingspunten biedt. Daarmee houdt zij de twee globale doelstellingen die wij in de inleiding op dit themanummer hebben onderscheiden, het ontwikkelen van een retorisch adequate analysemethode en het gebruiken van retorische inzichten om onze kennis over de historische werkelijkheid te vergroten, numeriek mooi in balans.

Voor of tegen de democratie?

Een retorische analyse van Isocrates' Areopagiticus

Het klassieke Athene wordt graag geassocieerd met de bloeiperiode van de Griekse cultuur. De indrukwekkende gebouwen op de Akropolis, zoals de Parthenon-tempel, staan symbool voor een Gouden Tijd, waarin Athene cultureel en politiek dominant was in het klassieke Griekenland. Deze dominantie kon zich ontplooiën dankzij de politiek-militaire machtspositie van Athene in het gebied van de Egeïsche Zee, waar de stad leiding gaf aan de zogenaamde Attisch-Delische Zeebond. Dit bondgenootschap

bestond in feite uit de, vaak met geweld bevestigde, heerschappij van Athene over een groot aantal Griekse steden en eilanden en was dus de uitkomst van een imperialistische politiek. Dit imperialisme werd actief bevorderd door de sterke politieke groepering der democraten: tussen de binnenlands-politieke radicale democratie en het buitenlands-politieke imperialisme bestond een rechtstreeks verband.

De nederlaag van Athene in de Peloponnesische Oorlog (431–404 vC) heeft verstrekende gevolgen voor de positie van de democraten in Athene. Hun politieke programma wordt gecompromitteerd door de nederlaag, en een conservatief-oligarchisch getint régime neemt de macht in Athene over. Het pro-Spartaanse en tirannieke bewind der Dertig (een autoritair optredend bestuurscollege) kent echter slechts een kort bestaan, en in 403 vC wordt de democratie hersteld. Ook de buitenlandse machtspositie van Athene kan zich herstellen, nu aanvankelijk zonder de scherpe imperialistische kantjes, zodat in 378/7 vC opnieuw een bondgenootschap kan ontstaan. De Tweede Attische Zeebond berust op het principe van de autonomie der leden onder het leiderschap van Athene, en spoedig kan zich de positie van Athene als sterke mogendheid herstellen.

Al snel kan er zich toch weer een Atheense neiging tot dominantie ontwikkelen en doet onder meer de herinvoering van het stichten van Atheense nederzettingen in het gebied van bondgenoten (*klêrouchiën*) onrust ontstaan. Chios, Cos en Rhodos – bondgenoten met oligarchische sympathieën – splitsen zich af en Athene stuurt een militaire expeditie om aan deze revolte een einde te maken, maar zonder veel succes. De zogenaamde Bondgenotenoorlog is het gevolg (357–355 vC) met als eindresultaat een blijvende verzwakking van de Tweede Attische Zeebond.

Samenvatting

De Atheense publicist Isocrates (436–338 vC) mengde zich met zijn rede getiteld 'Areopagiticus' in het debat over de te voeren politiek in het Athene van na de Bondgenotenoorlog. Een retorische analyse van deze rede laat zien dat zijn positie in het meer recente onderzoek onjuist is begrepen, hetgeen gevolgen heeft voor de datering van het werk.

Deze korte historische inleiding is noodzakelijk om de omstandigheden te beschrijven waaronder de Atheense publicist Isocrates, hoofd van een instituut van hogere opleiding op basis van een ethisch-retorische vorming¹, zich mengt in het debat over de politieke situatie. Twee van zijn redevoeringen, de *Vredesrede* en de *Areopagiticus*, hebben direct te maken met de Bondgenotenoorlog en zijn gevolgen voor Athene.² In de *Vredesrede* van 355 vC is de Atheense hegemonie het centrale thema: Isocrates stelt zich teweer tegen de democratische demagogen die de Atheense imperialistische politiek verdedigen. Isocrates brengt naar voren dat de Atheners het streven naar overheersing (*archê*) van bondgenoten, zoals in de beide Zeebonden het geval was, moeten laten varen, omdat het onmogelijk te handhaven, onrechtvaardig en zelfs voor Athene schadelijk is. In plaats daarvan moeten de Atheners de oorlogshandelingen beëindigen en proberen een van de kant van bondgenoten vrijwillig verleend leiderschap (*hêgemonia*) te verwerven: alleen op deze wijze kan Athene in de toekomst haar positie veilig stellen. Het belang van deze terminologische onderscheiding tussen *archê* en *hêgemonia* is aangetoond door Buchner, die terecht de vaak al te snel optredende neiging bestrijdt om deze begrippen als synoniem te beschouwen.³ Deze wijziging in de buitenlandse politiek gaat volgens Isocrates noodzakelijkerwijs gepaard met een mentaliteitsverandering in Athene zelf. De radicaal-democratische politiek en de daarbij behorende individualistische houding van de burgers moet plaats maken voor een gematigder instelling.

Deze binnenlands-politieke implicatie wordt in de *Vredesrede* al wel genoemd, maar vooral uitgewerkt in de *Areopagiticus*. Deze rede heeft tot doel de aloude constitutie van vóór de Perzische Oorlogen, de zogenaamde *patrios politeia* of 'constitutie van de vaders', in ere te herstellen, waarbij opnieuw een centrale rol is weggelegd voor de aristocratische Raad van de Areopagos, het gremium waaraan de rede haar titel ontleent. De Areopagos zal erop toezien dat de Atheense burgers weer meer waarde zullen gaan hechten aan communaliteit en ethische autoriteit, onder andere door een strenge supervisie uit te oefenen over opvoeding en vorming van kinderen en jonge mannen. Voor Isocrates blijken de begrippen *patrios politeia* en *hêgemonia* nauw met elkaar verbonden. Athene kan slechts haar positie veilig stellen als de overige Grieken haar om leiderschap vragen, hetgeen zij eerst dan zullen doen wanneer Athene dit leiderschap op grond van haar morele kwaliteit verdient. Zo gezien zijn *patrios politeia* en *hêgemonia* welhaast complementaire begrippen, en zijn daarmee de *Vredesrede* en de *Areopagiticus* zusterredevoeringen: in ieder van beide ligt de nadruk op één van beide thema's.

Het zal dan ook niet verwonderen dat de *Areopagiticus*, die anders dan de *Vredesrede* niet op basis van externe verwijzingen met zekerheid absoluut gedateerd kan worden, aanvankelijk door onderzoekers onmiddellijk na het einde van de Bondgenotenoorlog werd geplaatst, in 354 vC. Het gaat immers om een aanvulling op de *Vredesrede*, die voor een einde van de oorlog en een beëindiging van het *archê*-streven pleit, en de formulering van een politiek programma voor de toekomst van Athene. Deze datering lijkt bovendien te worden bevestigd door de openingsparagraaf van de *Areopagiticus*, waar Isocrates ervan uit lijkt te gaan dat er op dat moment vrede heerst. Ook andere verwijzingen naar externe historische omstandigheden werden overeenkomstig geïnterpreteerd.

In 1940 echter sprak Jaeger zich uit tegen deze datering, nadat hij de tot dan toe vigerende opvatting aan een kritisch onderzoek had onderworpen.⁴ Hij meende dat Isocrates' toespelingen te vaag zijn om daaraan concrete historische gebeurtenissen te kunnen verbinden. Hij achtte ze eerder 'algemeen-typisch' en bracht op overtuigende wijze naar voren

dat zij ieder in verband konden worden gebracht met meer dan één historisch feit in de periode 370–340 vC. In plaats daarvan wendde hij zich tot de ‘Tendenz’ van de rede als aanwijzing voor de datering en hij probeerde na vaststelling daarvan de historische toespeelingen te determineren. Zijn interpretatie blijkt vooral te berusten op het proemium (c. 1–15) en de passage c. 64–69, op grond waarvan hij meent te kunnen aantonen dat Isocrates zich in de *Areopagiticus* nog een aanhanger van de Tweede Attische Zeebond betoont. Hij is in deze visie een democraat, net zoals in de *Panegyricus*, die pleit voor constitutionele hervormingen om de maritieme heerschappij van Athene te versterken. De rede als geheel moet men dan verstaan als een waarschuwing tegen schadelijke ontwikkelingen binnen het bondgenootschap. Dit betekent dat Jaeger de rede wil dateren nog vóór het uitbreken van de Bondgenotenoorlog, in 357 vC. Het verloop van die oorlog zou dan voor Isocrates aanleiding zijn geweest zijn opvattingen te veranderen. Zo kan hij dan in de *Vredesrede* na het verlies van een groot deel der bondgenoten en het feitelijk échec van de Bond in 355 vC oproepen tot vrede en het laten varen van imperialistische aspiraties.

Het artikel van Jaeger heeft diverse reacties opgeroepen, die uiteenlopen van een afwijzing van Jaeger en een terugkeer naar de traditionele datering van 354 vC tot aan het uitspreken van uiteindelijke onzekerheid over de mogelijkheid van een specifieke datering. De laatste bijdragen aan deze discussie zijn van Wallace (1986) en Due (1988), die met elkaar gemeen hebben dat ze de datering van Jaeger verdedigen, terwijl Wallace met Jaeger instemt dat er sprake is van een wijziging van politieke stellingname bij Isocrates en Due voor dezelfde datering kiest zonder in die wijziging mee te gaan.⁵ Wallace doet nogmaals een poging de historische verwijzingen te determineren, maar slaagt er niet in volledig te overtuigen, zoals ook Due laat zien. Due vergelijkt de historische situaties van Athene voor en na de Bondgenotenoorlog en maakt dan een negatieve keuze: aangezien, volgens hem, de situatie na 354 vC zeker niet door Isocrates bedoeld kan zijn, moet de conclusie zijn dat 357 vC de beste datering is.

In het volgende wil ik het door Jaeger geïntroduceerde “Tendenz”-argument nogmaals aan de orde stellen. Wat tot op heden aan de discussie heeft ontbroken, is een grondige retorische analyse van de structuur van de *Areopagiticus*. Ondanks het feit dat de rede is geconcipieerd als een politiek betoog, vindt men in geen van de bijdragen een poging om het typisch retorisch karakter van het betoog als op overtuiging gericht discours recht te doen. Ik meen dat hierdoor een essentieel argument tegen de “Tendenz”-opvatting van Jaeger over het hoofd is gezien.

Zowel uit het proemium als uit de capita 64–69 zou blijken dat Isocrates een, zij het gematigd, aanhanger van het democratisch imperialisme is. Inderdaad geven de capita 64–69 wat men een lofredede op de democratie en de *arché* van de 5e eeuw zou kunnen noemen, maar men mag niet uit het oog verliezen in welke samenhang deze lofredede geplaatst wordt. De capita 16–55 en, samenvattend, 78–84 geven Isocrates’ constitutionele hervormingsvoorstellen weer. Aangezien deze met de oproep naar terugkeer tot de *patrios politeia* als conservatief of misschien zelfs oligarchisch gekwalificeerd zouden kunnen worden door tegenstanders van democratische zijde (c. 56–57), hetgeen voor de effectiviteit van de rede fataal zou zijn geweest gezien de stigmatisering van de oligarchen sedert de tyrannie der Dertig, wil Isocrates dit mogelijke verwijt voorkomen. De capita 58–77 bevatten zijn vooruitgezonden verweer, dat in drie delen uiteenvalt. Het eerste argument is dat hij niets voorstelt van wat de oligarchen voorstaan en dat er geen aanleiding bestaat te denken dat hij een anti-democratische revolutie zou voorbereiden (c. 58–59). In de tweede plaats voert hij aan

Voor of tegen de democratie?

dat hij al in eerdere werken (zoals bv. in de *Panegyricus* 105 e.v.) zijn veroordeling heeft uitgesproken van de oligarchie en politieke bevoordeling, omdat hij de democratische principes van gelijkheid (*isotês*) en gelijkwaardigheid (*homoiotês*) superieur acht (c. 60–61).

Dan, ter introductie van zijn derde argument, wijst hij erop dat de geschiedenis heeft geleerd dat de democratie een voordeliger staatsvorm is dan de oligarchie. Dit brengt hem ertoe de actuele constitutie, dus de radicale democratie, te vergelijken (*paraballein*) met de oligarchische constitutie der Dertig Tyrannen. Opvallend is dat Isocrates zeer nadrukkelijk deze vergelijking als zodanig en als apart element van zijn rede aankondigt, en daarbij opmerkt dat de invoering ervan als een excurs of een 'spreken buiten het onderwerp' (*legein exô tês hypotheseôs*) zou kunnen worden aangemerkt. Toch beveelt hij de vergelijking aan met de woorden: 'mijn betoog (*logos*) zal niet lang zijn en van nut blijken voor de toehoorders' (c. 63).⁶

In c. 64–68 volgt dan de vergelijking zelf, die betrekking heeft op een vijftal aspecten:

- 1] in tijden van militaire tegenslag waren de democraten bereid tot het uiterste te gaan om onderwerping van Athene te voorkomen, terwijl de oligarchen ertoe overgingen de verdedigingsmuren te slechten en onderwerping te aanvaarden. Dit laatste geldt allerwegen als een voorbeeld van volstrekt onacceptabel en weerzinwekkend gedrag (*deinon*);
- 2] onder democratisch bestuur was de macht (*dunamis*) van Athene expansief en dominant, onder de oligarchen waren de Spartanen heer en meester in Athene; na het herstel van de democratie zonden de Spartanen ambassadeurs en boden de Atheners de heerschappij over zee;
- 3] in de dagen van Pericles werd de stad opgesierd met fraaie tempels en openbare gebouwen, en nog steeds komen mensen van heinde en verre om ze te bewonderen, daarmee de hoge waardigheid (*timê*) van Athene bevestigend; de oligarchen daarentegen verkwanselden en verwaarloosden de stad;
- 4] de oligarchen waren meedogenloos en wreed in hun bewind, maar de democraten betoonden mildheid (*praotês*) in de manier waarop zij afrekenden met enkel de hoofdschuldigen van de tyrannie;
- 5] door het geld dat de oligarchen van Sparta hadden geleend om de democraten te kunnen bestrijden niet te verhalen op alleen de oligarchen zelf maar uit algemene middelen terug te betalen hebben de democraten het sterkst mogelijke bewijs van hun goede trouw en fairness (*epieikeia*) gegeven.

De conclusie is dat de democraten door hun mentaliteit (*gnômê*) in Athene de eensgezindheid (*homonoia*) hebben bewaard en de machtspositie van de stad hebben uitgebreid en versterkt. Zo kan Isocrates ten slotte de instelling (*dianoia*) van democraten en oligarchen in een chiasmatische contrastering weergeven: de oligarchen overheersten de burgers, maar waren onderworpen aan de vijanden; de democraten heersten over anderen, maar stonden op voet van gelijkheid met hun medeburgers (c. 69). Tenslotte geeft hij twee redenen waarom hij deze punten heeft behandeld. Allereerst om duidelijk te maken dat hij geen voorstander van de oligarchie genoemd kan worden, maar wel van een rechtvaardige en goed geordende constitutie (*dikaia kai kosmia politeia*), en ten tweede omdat hij wilde laten zien dat zelfs een slecht ingerichte democratie altijd nog minder schadelijk is dan een oligarchie (c. 70).

Geheel in de traditie van het demonstratieve genre komt deze vergelijking of, met een technische term, *sunkrisis* neer op een contrastering van het *kalon* of edele van de te prijzen partij met het *aischron* of verwerpelijke van de daarmee contrasterende partij, zoals blijkt uit wat Aristoteles in zijn *Rhetorica* vermeldt over dit retorische genre.⁷ De instelling of het

karakter van een constitutie leert men kennen door het bestuderen van de keuzes (*prohairesis*) die gemaakt worden ten aanzien van politieke vraagstukken, in een poging om het voor haar typische einddoel (*telos*) te bereiken. Kort samengevat kan van een dergelijke lofredede of *enkômion* worden gezegd dat het betrekking heeft op daden en prestaties (*erga*). De lofprijzing kan dan volgens Aristoteles versterkt worden door het maken van een vergelijking (*antiparaballein*; *sunkrinein*), omdat het dan mogelijk wordt het element van superioriteit in te voeren dat als versterking of amplificatie (*auxêsis*) functioneert. Het is overigens interessant dat Aristoteles, die een jongere tijdgenoot van Isocrates is, als voorbeeld van deze techniek werken van Isocrates aanhaalt.⁸

Ook Isocrates zelf verwijst naar deze passage als een lofredede. In c. 71 duidt hij de zojuist uitgesproken passage aan als *enkômion* ("ik heb een fraaie lofredede op de democratie gegeven" *kalôs enkekômiaka tèn dêmokratian*), en in c. 76 als *eulogia*. De aparte status van deze passage blijkt ook uit de gehanteerde terminologie, die typisch is voor de democratische richting. In eerste instantie wordt gewezen op de uitbouw van het Atheense imperium, op de aanwezigheid van Atheense garnizoenen in buitenlandse steden en op de prachtige architectuur in Athene, de hoofdstad van een machtig imperium waardig. Verder is er het uitgangspunt van onderlinge gelijkheid van burgers en overheersing van anderen, en andere democratisch-ideologische 'deugden' zoals mildheid, goede trouw en eensgezindheid.⁹

Met deze lofredede op de democratie voegt Isocrates als het ware een *logos* in een *logos*: een kort apart betoog als deel van de rede als geheel. Deze werkwijze treft men vaker aan in zijn werken en is dan steeds functioneel in de structuur van de argumentatie van de rede als geheel.¹⁰ In het geval van de *Areopagiticus* wordt de lofredede op de democratie ingevoegd om te voorkomen dat men Isocrates zou kunnen beschuldigen van anti-democratische sympathieën. Maar nu zou er volgens hem een misverstand kunnen rijzen: als de democratie dan zo lofwaardig is, waarom stelt hij dan voor om de actuele, dus democratische, constitutie te hervormen? Is hier sprake van een inconsistentie (*palin metabalôn*) van de spreker (c. 71)?

Op deze kritiek reageert Isocrates met een anticipatie (*prokatalêpsis*), waaruit men kan opmaken dat de lofredede behalve als refutatie van volksvijandigheid nog een verdere functie heeft. In eerste instantie was het doel van de lofredede om de relatieve superioriteit van de democratie boven de oligarchie aan te geven. Hiermee is echter nog niet alles gezegd. Mensen die in weinig succes hebben en in veel mislukken worden terecht bekritiseerd omdat ze achterblijven bij wat van hen vereist wordt (*to deon*), en dit geldt in nog sterkere mate voor mensen van edele afkomst, die zich slechts weinig beter betonen dan het gewone volk en achterblijven bij hun voorvaders (c. 72). De stelregel van het 'noblesse oblige' is nu ook van toepassing op de Atheners, die zich moeten meten aan hun voorvaders. De analogie is een proportionele relatie: de regel dat adeldom verplicht geldt niet alleen in de individuele sfeer, maar ook voor de gemeenschap.¹¹ Hier komt een overeenkomst naar voren tussen het demonstratieve en het deliberatieve genre, ofwel tussen lofprijzing en advies.¹² De huidige democratie is te prijzen (demonstratief), maar dient de voortreffelijkheid van de aloude democratie evenaren (deliberatief). Kortom, de democratie is wel goed, maar nog niet goed genoeg.

In de c. 74-75 zet Isocrates nog eens uiteen waarop het edele karakter van de Atheners gebaseerd is. De edele geboorte (*eugeneia*) blijkt uit hoogstaande culturele prestaties op het gebied van de kunsten en van de capaciteiten in woord en daad. Daarnaast zijn er de klinkende militaire successen van het mythische en meer recente verleden. Met deze *eugeneia*-

Voor of tegen de democratie?

topiek speelt Isocrates in op een algemeen gevoel van adeldom bij de Atheners, zoals dat sedert Cleisthenes (één van de ‘founding fathers’ van de democratie) opgang deed en waarbij de oude traditie van de homerische aristocratische ideologie werd doorgetrokken naar het collectief van de Atheense burgerij. Zo werd de democratie verbonden met de mythische koning Theseus en kregen de democratische ‘deelgemeenten’ (*dēmoi*) ieder een eponyme heros. Als gevolg hiervan kon iedere individuele burger zich beroepen op een mythische ‘progenitor’ en konden traditionele aristocratische criteria als autochtonie, geslachtszuiverheid en erfelijke plicht (noblesse oblige) zich gaan uitstrekken over Athene als geheel.¹³

De stelregel van het ‘noblesse oblige’ wordt nu door Isocrates toegepast op de actuele situatie (c. 76). De Atheners beantwoorden niet aan de voorvaderlijke standaard. De lofrede op de democratie mag worden opgevat als lof voor diegenen die zich de voortreffelijkheid van hun voorvaderen waardig tonen, maar geldt als aanklacht (*katégoria*) tegen mensen die met hun laksheid (*rhaitthumia*) en slecht gedrag (*kakia*) hun edele afkomst (*eugeneia*) te schande maken. Dit is nu precies wat er laakbaar is aan de actuele toestand: de Atheners koesteren en bewaren hun aangeboren edele natuur niet, maar zijn vervallen in een toestand van onbezonnenheid (*anoia*), stuurloosheid (*tarachē*) en een neiging tot moreel slecht handelen (*ponērōn pragmatōn epithumia*). Met een korte overgang, waarin nogmaals de aparte status van de lofrede op de democratie wordt benadrukt (“als ik nu langer doorga de huidige democratie te bekritisieren, ben ik bang te ver af te dwalen van mijn onderwerp” (*èn epakolouthō tois enousin epitimēsai kai katégorēsai tōn enestōtōn, dedoika mē porrō lian tēs hypotheseōs apoplanēthō*)), keert Isocrates terug naar zijn eigenlijke onderwerp, de noodzaak tot constitutionele hervorming (c. 77).

De centrale gedachtengang en de functie van de passage c. 56–77 kan nu als volgt worden weergegeven.

1. De actuele democratische constitutie is weliswaar slecht, maar altijd nog beter dan de oligarchie; zij blijft echter achter bij de voortreffelijkheid van de constitutie der vaderen.
2. Mensen van hoge geboorte zijn gehouden hun voorvaderen te evenaren en zich niet tevreden te stellen met het enkel overtreffen van moreel slechte mensen; uit de geschiedenis blijkt dat de Atheners van hoge geboorte zijn. De conclusie luidt dat de Atheners ertoe moeten overgaan de actuele constitutie te wijzigen en zich te richten naar de standaard van de *patrios politeia*.

De lofrede op de democratie heeft dus een tweeledige functie in het kader van de rede als geheel:

- een refutatieve functie, doordat zij Isocrates moet vrijwaren van mogelijke kritiek vanwege vermeende oligarchische of anti-democratische sympathieën;
- een deliberatieve functie, doordat zij de stelling van de rede versterkt: de huidige constitutie moet niet alleen hervormd worden omdat zij zelf slecht is en schadelijk voor Athene, maar ook omdat de Atheners het aan hun stand verplicht zijn een constitutie te hebben die opweegt tegen die der voorvaderen.

Op deze wijze komt Isocrates bovendien tegemoet aan een belangrijke vereiste voor ieder politiek spreker, namelijk te voorkomen dat zijn voorstellen bij voorbaat onacceptabel worden gevonden door zijn gehoor. Gegeven de stigmatisering van het oligarchisch gedachtengoed moet de conservatief en, op zijn best, gematigd democratische Isocrates zijn voorstellen wel presenteren als een modificatie van de democratie.¹⁴

Met deze retorische analyse is duidelijk geworden dat het “Tendenz”-argument van Jae-

ger niet houdbaar is. Door geen rekening te houden met de status en functie van de lofredede op de democratie heeft Jaeger niet ingezien dat de democratisch-ideologisch getinte passage niet het ideaal is waarnaar hij zegt dat de Atheners moeten streven en dat hij zelf deze ideologie ook niet omarmt. Het lijkt mij dan ook niet noodzakelijk om op grond hiervan de datering van de *Areopagiticus* in 354 vC te verschuiven naar 357 vC. De politieke stellingname van Isocrates is consistent met de *Vredesrede* in het bijzonder, en met eerdere en latere werken in het algemeen.

Een laatste argument bevestigt mijns inziens bovendien de nauwe relatie tussen de *Areopagiticus* en de *Vredesrede*, en maakt ook hun relatieve chronologie duidelijk. In *Areopagiticus* 76 zegt Isocrates dat de Atheners zijn vervallen tot onbezonnenheid, stuurloosheid en een neiging tot moreel slecht handelen (zie boven). Hij wil hierop op die plaats echter niet verder ingaan, omdat deze thema's buiten het kader van de rede liggen en omdat hij deze onderwerpen al eerder behandeld heeft (*peri men oun toutôn kai proteron eirêkamen*). De genoemde misstanden verwijzen mijns inziens naar de *Vredesrede*. Met de term 'onbezonnenheid' wordt daar herhaaldelijk het imperialistische machtsstreven aangeduid, dat Athene slechts ongeluk brengt (c. 8, 17, 31, 81, 85, 121, 125). Met de 'geneigdheid tot moreel slecht handelen' verwijst Isocrates in de *Vredesrede* naar het streven naar *archê* of overheersing van bondgenoten (c. 39, 106). En het nastreven van de heerschappij ter zee blijkt de oorzaak van stuurloosheid en chaos (c. 61, 103). Ook op grond hiervan lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de *Areopagiticus* volgt na de *Vredesrede*.

Noten

- 1 Voor Isocrates, zijn vormingsinstituut en -idealen zie Bons (2000), met bibliografie.
- 2 Van de *Areopagiticus* is thans een adequate Engelse vertaling voorhanden in *Isocrates I. Translated by David C. Mirhady and Yun Lee Too*, Austin 2000 (in de serie M. Gagarin (ed.), *The Oratory of Classical Greece, Volume 4*), 182-200; voor de *Vredesrede* zij men verwezen naar de (nogal eens onprecieze) Loeb-editie van G. Norlin, Cambridge Ma./London 1929 (met herdrukken), waar ook de *Areopagiticus* vertaald is; er bestaan geen integrale Nederlandse vertalingen van deze beide redevoeringen.
- 3 Zie Buchner (1958), 92 e.v.; 156 e.v.; Buchner bespreekt de *Panegyricus*, een lofredede op Athene die ook wel als pro-imperium werd gelezen, ten onrechte als men rekening houdt met de neiging van Isocrates om termen nauwkeurig te hanteren: Buchner's resultaten worden gestaafd door meerdere instanties van definitie en afgrenzing van termen in Isocrates (zie Bons (1996), 174-175).
- 4 Jaeger (1940).
- 5 Wallace (1986) en Due (1988) bieden tesamen een goed bibliografisch overzicht van de geschiedenis en stand van zaken in het onderzoek naar deze kwestie. Na 1988 is er geen publicatie meer aan gewijd.
- 6 Voor een vertaling van de passage c. 63-71 zie appendix.
- 7 Zie Aristoteles, *Rhetorica* 1366 a 15; 1367 a 32 – b 30; 1368 a 10-26.
- 8 Andere voorbeelden van dergelijke relatieve voorkeursvergelijkingen zijn de *Euagoras* 33-39 (Euagoras-Cyrus) en *Panathenaicus* 39-58 (Athene-Sparta).
- 9 Zie voor deze democratische 'slogans' Grossmann (1950), 52 e.v.; Buchner (1958), 93 e.v.; Brock (1991), 167-169, en natuurlijk de Grafrede van Pericles (Thucydides II, 37-41).
- 10 Voor de *Panegyricus* zie Buchner (1958); vergelijk verder *Panathenaicus* 74-90 (lofredede op Agamemnon), *Helena* 18-38 (lofredede op Theseus), *Antidosis* 104-139 (lofredede op Timotheus), *Vredesrede* 31-35 (lofredede op gerech-

Voor of tegen de democratie?

- tigheid *dikaosunê*), *Philippus* 109–112 (lofrede op Heracles); voor de argumentatieve functionaliteit van deze passages zie Bons (1996), 181–188.
- 11 Dit type argument, dat berust op de proportionele relatie, wordt door Aristoteles beschreven in *Rhetorica* 1399 a 35 – b 4 (algemene topos XVI).
  - 12 Zie Aristoteles *Rhetorica* 1367 b 37 e.v.: de overlapping van *epainos* (lofprijzing) en *sumboulai* (advies).
  - 13 Zie voor deze veredeling van de Atheners en hun daaraan ontsproten superioriteitsgevoel boven de niet-Grieken en de overige Griekse steden Loenen (1965), 56–57; vergelijk *Panegyricus* 51–98.
  - 14 Dit punt wordt ook erkend door Due (1988), 86–87, maar hij acht het alleen van toepassing op de toestand in Athene vóór de Bondgenotenoorlog, voor welke beperking ik geen noodzaak zie.
  - 15 Met ‘deze constitutie’ is de actuele democratie bedoeld, met ‘die van toen’ het oligarchische régime der Dertig.
  - 16 De Atheense vloot ging verloren bij de slag van Aegospotamoi in 405 vC; de ‘ongelukkige omstandigheden’ is een eufemisme voor de toestand waarin Athene na de nederlaag in de Peloponnesische Oorlog en het verlies van de soevereiniteit terecht kwam. De Spartanen vestigden een oligarchisch pro-Spartaans régime bestaande uit een regeringscommissie van dertig leden, legerden een garnizoen op de Akropolis en eisten dat de zgn. Lange Muren, een verdedigingsbolwerk dat Athene met zijn haven Piraeus verbond, werden geslecht. Vele voorstanders van de democratie werden in ballingschap gestuurd of ontvluchtten de stad, en zij begonnen hun verzet vanuit de havenstad Piraeus.
  - 17 Een verwijzing naar de zeeslag bij Cnidus in 394 vC, die de macht van Athene ter zeer herstelde.
  - 18 De stemming voor de installatie van de Dertig vond onder dwang plaats.
  - 19 In 403 vC na herstel van de democratie werd er een amnestie afgekondigd voor de sympathisanten van de oligarchie, met uitzondering van de leden van de zgn. Dertig zelf.
  - 20 Na de slag bij Leuctra in 371 vC, die een einde maakte aan de hegemonie van Sparta. De Spartanen dreigden er nu net zo aan toe te komen als de Atheners in 404 vC.

Bibliografie

- Bons, J.A.E. (1996).** *Poietikon pragma. Isocrates' Theory of Rhetorical Composition. With a Rhetorical Commentary on the 'Helen'*, diss. Nijmegen.
- Bons, J.A.E. (2000).** Clarissimus ille preceptor Isocrates. Retorica en intellectuele vorming in de *Busiris*. *Lampas* 33, 121–141.
- Brock, R. (1991).** The Emergence of Democratie Ideology. *Historia* 40, 160–169
- Buchner, E. (1958).** *Der Panegyrikos des Isokrates: eine historisch-philologische Untersuchung*, Wiesbaden (Historia Einzelschriften 2).
- Due, O.S. (1988).** The Date of Isocrates' *Areopagiticus*. In: A. Damsgaard-Madsen et al. (eds.), *Studies in Ancient History and Numismatics, presented to Rudi Thomsen*, Aarhus, 84–90.
- Grossmann, G. (1950).** *Politische Schlagwörter aus der Zeit des Peloponnesischen Krieges*, diss. Basel.
- Jaeger, W. (1961).** The Date of Isocrates' *Areopagiticus* and the Athenian Opposition. *Harvard Studies in Classical Philology*, Suppl. Vol. 1 (1940), 409 e.v. (= W. Jaeger, *Scripta Minora* II, Roma, 267 e.v.; ook opgenomen in: F. Seck (ed.), *Isokrates*, Darmstadt 1976, 139 e.v.).
- Loenen, D. (1965).** *Eugeneia. Adel en adelom binnen de Atheense democratie*, Amsterdam.
- Wallace, W. (1986).** The Date of Isocrates' *Areopagitikos*. *Harvard Studies in Classical Philology* 90, 77–84.

Appendix

[63] Ook al zullen sommigen zeggen dat het buiten mijn onderwerp valt, wil ik toch helder uitleggen hoeveel beter deze constitutie is dan die van toen¹⁵, om de indruk te voorkomen dat ik al te precies de tekortkomingen van de democratie blootleg en wat er aan fraais en edels is gepresteerd achterwege laat. Dit betoog zal niet lang zijn en het gehoor zal er zijn voordeel mee kunnen doen.

[64] Welnu, toen we onze vloot in de Hellespont waren kwijtgeraakt en de stad in de welbekende ongelukkige omstandigheden terecht was gekomen¹⁶, waren het de zogenaamde ‘mannen van het volk’ die bereid waren om tot het uiterste te gaan om geen bevelen van de vijand te hoeven opvolgen: alle ouderen kunnen dat bevestigen. Ook vonden ze het volkomen ondenkbaar dat men getuige zou zijn van de onderwerping van de stad die eens de leider was van de Griekse wereld. Maar de voorstanders van de oligarchie gingen ertoe over de Lange Muren neer te halen en de slavernij te dulden.

[65] En in de tijd toen het volk heer en meester was legerden wij garnizoenen in de citadellen van andere steden, maar toen de Dertig zich van de macht hadden meester gemaakt waren het de vijanden die onze Akropolis bezet hielden. In die dagen waren de Spartanen onze meesters, maar toen de ballingen terugkeerden en de moed hadden om te vechten voor de vrijheid en Conon in de zeeslag zegevierde, kwamen er gezanten van de Spartanen om ons de heerschappij ter zee aan te bieden.¹⁷

[66] En dan, alle mensen van mijn generatie herinneren zich dat het de democratie was die de stad zo prachtig gesierd heeft met tempels en heiligdommen dat tot op de dag van vandaag bezoekers vinden dat ze het verdient te heersen over de Grieken en alle andere volkeren. De Dertig daarentegen verwaarloosden die gebouwen of plunderden ze, en de scheepswerven verkochten ze voor de somma van drie talenten om ze te laten slopen, terwijl de stad er niet minder dan duizend talenten aan had gespendeerd.

[67] Er bestaat geen rechtvaardiging om de mildheid van dat régime hoger aan te slaan dan die van het volk. Toen zij na een stemming in de Raad¹⁸ de stad in hun macht hadden gekregen lieten zij vijftienhonderd burgers zonder vorm van proces ter dood brengen en dwongen ze er meer dan vijfduizend de wijk te nemen in Piraeus. Maar toen dezen de macht hadden terugveroverd en gewapend in de stad waren teruggekeerd, lieten ze de hoofdschuldigen aan deze misdaden terechtstellen, maar hun houding ten aanzien van de rest was zo edel en wetsgetrouw dat de collaborateurs er niet slechter aan toe waren dan de ballingen.¹⁹

[68] Verreweg het fraaiste en sterkste bewijs voor de goede trouw van het volk is het volgende: de mannen die in de stad waren gebleven hadden honderd talenten geleend van de Spartanen om daarmee de belegering van Piraeus en zijn verdedigers te bekostigen. Toen de volksvergadering vergaderde over het terugbetalen van dat geld waren er velen van mening dat het juist zou zijn als de Spartanen zouden worden schadeloos gesteld door degenen die het geld geleend hadden en niet door de belegerden. Toch besloot het volk de terugbetaling te doen uit de algemene middelen.

[69] Het was dan ook door deze mentaliteit dat zij onze eensgezindheid wisten te vestigen en vooruitgang voor de stad te bereiken, en dat in zulke mate dat de Spartanen, die onder de oligarchie zowat iedere dag hun bevelen aan ons opdrongen, tijdens de democratie ons kwamen smeken en bij ons pleiten om niet toe te staan dat zij uit hun huizen zouden worden verdreven.²⁰

Om kort te gaan, de instelling van beide partijen kan als volgt worden samengevat: de opvatting van de oligarchen is om over burgers te heersen en de vijand als slaaf te dienen; de democraten willen heersen over anderen en gelijkheid onder de burgers.

[70] Ik heb deze uiteenzetting om twee redenen gegeven. In de eerste plaats omdat ik duidelijk wilde maken dat ik geen sympathie heb voor de oligarchie en politieke ongelijkheid, maar dat mijn voorkeur uitgaat naar een rechtvaardige en goed geordende constitutie. Ten tweede, dat zelfs een slecht ingerichte democratie nog altijd voor

Voor of tegen de democratie?

minder wantoestanden verantwoordelijk is dan een oligarchie, terwijl een goed ingerichte het voordeel heeft dat zij rechtvaardiger, onpartijdiger en aangenamer is voor diegenen die er in leven.

[71] Maar nu zal zeker de vraag rijzen met welke bedoeling ik U wil overreden om de constitutie die zoveel prachtige prestaties heeft geleverd te verruilen voor een andere, en waarom ik na mijn fraaie lofreden op de democratie van zojuist nu weer ertoe overga kritiek te oefenen en de huidige omstandigheden af te keuren.

‘Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.’

Een retorische kritiek van de apologie van Willem Aantjes (1978)

1 Inleiding

Op dinsdag 7 november 1978 zat het Nederlandse volk voor de tweede keer dat jaar massaal voor de televisie. Eerder, in de voorzomer, hadden de kijkers het Nederlandse voetbalelftal opnieuw een nederlaag zien lijden in een finale van een wereldkampioenschap – deze keer tegen Argentinië, zoals vier jaar daarvoor tegen Duitsland. Nu waren ze getuige van ‘de val van een bergredenaar’ (Bouwman 2002), dat wil zeggen van een direct uitgezonden persconferentie waarop Willem Aantjes zijn aftreden als fractievoorzitter van het CDA bekendmaakte. Aantjes reageerde daarmee op een televisieoptreden de avond daarvoor van Loe de Jong, directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. De Jong had verklaard dat onderzoek van zijn instituut had uitgewezen dat Aantjes lid was geweest van de *Waffen-SS* en dus in feite zijn Nederlanderschap had verloren.

Ik herinner me nog goed dat ik op het moment van de uitzending, die om één uur ’s middags begon, mijn werkcollega taalbeheersing aan de Leidse universiteit staakte om met de hele groep Aantjes’ verweer te volgen. Iedereen was onder de indruk van de dramatiek van de gebeurtenis. Aantjes was destijds een van de meest spraakmakende politici. Als progressief (geworden) leider van de ARP had hij graag een tweede kabinet-Den Uyl gezien en was hij beducht voor een te conservatieve koers van het CDA, toen net gevormd uit KVP, ARP en CHU. De aanval op hem had alle schijn van een afrekening. Conservatieven leken Oorlogsdocumentatie over zijn oorlogsverleden getipt te hebben om hem politiek uit te schakelen.

Ik weet niet goed meer welk commentaar ik voor de studenten had op Aantjes’ woorden. Wat ik nog wel weet, is dat ik de letterlijke weergave ervan, zoals die op 11 november door *NRC Handelsblad* met versprekingen en al is gepubliceerd, heb bewaard en dat ik die tekst al meer dan twintig jaar op retoricacolleges in Leiden en aan de UvA gebruik om er

Samenvatting

In 1978 werd Willem Aantjes, fractievoorzitter van het CDA, er door Loe de Jong, directeur van Oorlogsdocumentatie, van beschuldigd lid te zijn geweest van de SS. Aantjes verweerde zich hiertegen op een persconferentie die door heel Nederland op televisie gevolgd werd. In dit artikel wordt eerst een model voor retorische kritiek afgeleid uit de klassieke retorica. Vervolgens wordt het model toegepast op de verdediging van Aantjes.

'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.'

onderscheidingen uit de klassieke retorica aan te demonstreren. Ik ken zelfs geen klassieke rede die zich hiervoor zo goed leent, althans wat betreft de inhoud en de ordening van het betoog – voor de stijlfiguren kun je beter bij iemand als Cicero terecht, al was Aantjes welbespraakt. Wat hier volgt, is min of meer een openbare samenvatting van de genoemde colleges.

Twee aanleidingen rechtvaardigen deze publicatie. De verschijning van dit themanummer wijst op hernieuwde of bredere belangstelling voor de retorica binnen de taalbeheersing en argumentatietheorie. En de verschijning van Roelof Bouwmans even dikke als voortreffelijke biografie van Aantjes, die aardig samenvalt met diens (gedeeltelijke) rehabilitatie, maakt het mogelijk gemakkelijk controleerbaar te verwijzen naar de historische context die bij retorische analyses in het algemeen en bij analyses van politieke redes in het bijzonder zo belangrijk is.

In het vervolg zet ik eerst, in paragraaf 2, zo beknopt mogelijk uiteen hoe onderscheidingen uit de klassieke retorica (nog steeds) gebruikt kunnen worden om een argumentatieve tekst te analyseren en te evalueren. Ik zet daarvoor richtlijnen voor redenaars om in een model voor 'rhetorical criticism'. Vervolgens pas ik, in paragraaf 3, het model toe op de eerste helft van het betoog dat Aantjes op de bewuste persconferentie heeft afgestoken (de tekst is opgenomen in de bijlage).

2 Een antiek-Grieks model voor de 'retorische kritiek' van een betoog

Betogende of argumentatieve teksten kunnen, mede afhankelijk van het doel van de beschouwing, op verschillende manieren geanalyseerd en geëvalueerd worden. Zo heb ik in een artikel uit 1993 (Braet 1993, 128-129) een onderscheid gemaakt tussen een argumentatie-analyse en een persuasie-analyse. (Ik gaf toen een argumentatie-analyse van een rede van Cicero, nu geef ik een persuasie-analyse van een 'rede' van Aantjes).

Met een argumentatie-analyse bedoel ik een analyse vanuit het perspectief van een kritische beoordelaar die zich een redelijk oordeel moet vormen over de pro- en contra-argumentatie voor een standpunt. Men denke in concreto aan bijvoorbeeld een rechter die de argumentaties van de partijen redelijk moet beoordelen om tot een verantwoorde uitspraak te kunnen komen. Bij deze benadering concentreert de analysator zich op die elementen in de betogen die argumentatief relevant zijn, waarbij de bewoordingen zonodig omgezet worden in zakelijke taal. Dus in dit type analyse worden opmerkingen die alleen maar willen vermaken of welwillend stemmen ter zijde gelaten en worden gekleurde formuleringen vertaald in neutrale beweringen. Voor een dergelijke analyse kan men te rade gaan bij verschillende moderne normatieve argumentatietheorieën, maar ook de klassieke retorica bevat impliciet de nodige inzichten voor een dergelijk analyse – zie verderop bijvoorbeeld de statusleer (vgl. Braet 1984, 1985).

Met een persuasie-analyse doel ik op een analyse vanuit de optiek van een argumenteerder die probeert een publiek met alle in de praktijk toegestane beïnvloedingsmiddelen voor zijn standpunt te winnen. In dit geval kan gedacht worden aan pleiters in processen die proberen hun zaak hoe dan ook te winnen. Bij deze invalshoek richt de analyse zich op alle elementen in de betogen die een bijdrage kunnen leveren aan de beoogde beïnvloeding van het publiek. Daartoe behoren zeker redelijke argumentaties, maar ook niet-argu-

mentatieve en soms zelfs ronduit onredelijke persuasievormen als humor, het opwekken van irrelevante emoties en meeslepende verwoording en voordracht. Ten opzichte van de zake-lijk argumentatieve kern kan men deze elementen zien als toevoegingen, verplaatsingen, vervangingen en weglatingen. Voor een analyse van deze persuasieve of retorische elementen kan men moderne persuasietheorieën gebruiken (zie voor een overzicht O'Keefe 1990 en Hoeken 1998), maar valt ook de klassieke retorica nog steeds niet te versmaden. Als het goed is, wordt dit door dit artikel gedemonstreerd.

Bij deze twee analytische benaderingen sluiten twee soorten evaluatie aan. In het verlengde van een argumentatie-analyse ligt een evaluatie van het betoog in termen van argumentatieve aanvaardbaarheid: in welke mate kan de aangevoerde argumentatie er aanspraak op maken een redelijke beoordelaar te overtuigen? Bij een persuasie-analyse past een evaluatie met effectiviteit als maatstaf: in hoeverre dragen de gebruikte persuasieve of retorische middelen bij aan de beoogde beïnvloeding van het publiek? In principe is dit, anders dan de normatieve evaluatie na de argumentatie-analyse, een empirische kwestie: nagegaan zou moeten worden in hoeverre de attitude en het gedrag van het publiek veranderd zijn door de gehanteerde middelen. Daarvoor zouden idealiter publieksreacties gemeten moeten worden. Overigens moet, zoals Aristoteles al opmerkte, de effectiviteitsmaatstaf niet te absoluut gehanteerd worden. Bij een niet of nauwelijks te beïnvloeden publiek kan de spreker of schrijver niet verweten worden dat hij geen of weinig effect bereikt; waar het om gaat, is dat hij volgens de regelen der kunst maar zo effectief mogelijk uit de hoek is gekomen.

Feitelijke effectmeting nu wordt in wat Amerikanen 'rhetorical criticism' noemen, waaronder ook de hier gedemonstreerde benadering valt,¹ gewoonlijk niet gedaan. Op zijn best is 'retorische kritiek' een functionele analyse, dat wil zeggen een analyse waarin de gebruikte retorische middelen niet alleen benoemd worden, maar ook functioneel geduid. Dit laatste houdt in dat meer of minder speculatieve verklaringen worden gegeven van de keuze van de spreker of schrijver voor juist deze middelen en geen andere, op basis van de ingeschatte effectiviteit bij het beoogde publiek. In die verklaringen schuilen meer of minder duidelijk ook oordelen. Zo kan in een bepaalde retorische kritiek gewezen worden op de ongewoon grote aandacht voor ethos in de inleiding van een betoog, kan dit verklaard worden uit de bijzondere invloed van het ethos van de betrokken partijen en kan daarmee gesuggereerd worden dat de grote aandacht voor ethos op zijn plaats is (zie de Aantjes-analyse in de volgende paragraaf). Voordat men gaat schamperen over deze nogal intuïtieve en ad hoc-aanpak, dient men zich te realiseren dat retorische kritiek gericht is op de werking van een specifiek betoog in een heel specifieke situatie die (meestal) al geschiedenis is geworden. Empirisch onderzoek is hier nauwelijks mogelijk (empirisch retorisch onderzoek kan beter uitgevoerd worden in experimentele situaties waarin herhaalde meting van effecten van het gebruik van bepaalde retorische middelen mogelijk is).

In het genoemde artikel uit 1993 heb ik betoogd dat leerlingen in het taalonderwijs beide typen analyses zouden moeten leren maken, om ze voor te bereiden op zowel de rol van kritisch beoordelaar als van effectieve opsteller van een betoog – bij dit laatste laat ik de kwestie van de retorische ethiek à la Aristoteles over aan het individuele geweten. Dit geldt ook voor de zogenoemde communicatie-professionals waarop de huidige taalbeheersing zich meer richt (vgl. Braet 1987). Overigens zijn voor alle twee de rollen beide analytische invalshoeken relevant. Zo kan een kritische beoordelaar met kennis van retorische verleidingskunsten gemakkelijker de argumentatieve kern blootleggen. Argumentatietho-

'Ik ben niet fout geweest, ik heb fonten gemaakt.'

*De persconferentie van Aantjes, dinsdagmiddag 7 november 1978.
Links Ruud Lubbers, rechts Maarten Schakel. [Spaarnestad Fotoarchief, uit Bouwman 2002]*

retisch beschouwd is de retorische invalshoek van belang omdat daarmee beschreven en verklaard kan worden hoe en waarom betogen meestal uit meer bestaan dan zakelijke argumentatie.

Ik presenteer nu een model voor persuasie-analyse of retorische kritiek ontleend aan de klassieke retorica. Ik beperk het model tot enkele mijns inziens nog steeds heel bruikbare onderscheidingen uit drie fasen van de antiek-Griekse retorica. Met erkenning van de uiteenlopende aard van deze fasen denk ik zo een tamelijk compleet model voor retorische kritiek te krijgen – die compleetheid laat zich al enigszins afleiden uit het feit dat er in de latere Romeinse retorica weinig aan toe is gevoegd, behalve de nu meest bekende en ook hier gebruikte Latijnse terminologie. Het model ‘past’ het beste ‘op’ klassieke strafredes, maar bevat onderscheidingen die een veel ruimer bereik hebben.

Na een korte uitleg van het model (zie verder Leeman en Braet 1987) zal ik het gebruik ervan als tekstanalysemodel proberen te rechtvaardigen.

Taken van de redenaar	Delen van de rede	Functies	Middelen
Vinding (<i>Inventio</i>)	Inleiding (<i>Exordium</i>)	Aandacht Begrip Aanvaarding	<i>Attentus</i> -topen <i>Docilis</i> -topen <i>Benevolus</i> -topen (<i>Ethos</i> en <i>pathos</i>)
	Feitenoverzicht (<i>Narratio</i>)	Begrip	Narratieve topen
	Stellingname (<i>Propositio</i>)	Aanvaarding	<i>Status</i> -keuze (<i>Logos</i>)
	Aankondiging (<i>Partitio</i>)	Begrip	Hoofddargumenten (<i>Logos</i>)
	Argumentatie, (<i>Argumentatio</i>) verdeeld in: Ondersteuning (<i>Confirmatio</i>) en Weerlegging (<i>Refutatio</i>)	Aanvaarding	<i>Status</i> -topen (<i>Logos</i>)
	Slot, (<i>Peroratio</i>) verdeeld in: Samenvatting (<i>Recapitulatio</i>) en Emotionering (<i>Affectus</i>)	Begrip Aanvaarding	Hoofddargumenten (<i>Logos</i>) Emotie-topen (<i>Pathos</i>)
Ordening (<i>Dispositio</i>)	Standaardordening (<i>Ordo naturalis</i>) of Afwijkende ordening (<i>Ordo artificialis</i>)		
Verwoording (<i>Elocutio</i>)	laat ik grotendeels		
Memoriserings (<i>Memoria</i>)	buiten		
Voordracht (<i>Actio</i>)	beschouwing		

'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.'

Ik licht het model toe door de onderdelen te plaatsen in de drie fasen van de retorica waaraan zij ontleend zijn.

In de oudste fase van de retorica, die van de verloren gegane sofistieke handboeken uit de vijfde eeuw v. Chr., stonden de *delen van een rede* uit de tweede kolom centraal. In die erg praktische handboeken moeten, ongeveer zoals in moderne brievenboeken, modellen voor de inrichting van (vooral straf)redes gepresenteerd zijn. Er werd een vast patroon aangeraden: inleiding, uiteenzetting van het misdrijf, argumentatie en slot. Dat model is later nog wat verfijnd, met elementen als stellingname enz., maar het is steeds een van de fundamentele indelingen in bijna elk retorisch stelsel gebleven.

Reeds in deze oudste handboeken werden aan de inleiding de *drie functies* uit de derde kolom toegekend – in feite functies die gelden voor de gehele rede. Het publiek (een rumoerige volksjury!) moet door de inleiding allereerst aandachtig gemaakt worden (*attentum facere*); daarnaast moet het (eenvoudige) publiek door de inleiding in staat gesteld worden te begrijpen wat er gezegd gaat worden (*docilem facere*); maar bovenal moet het gehoor in de inleiding tot aanvaarding van de spreker en zijn zaak gebracht worden (door het welwillend te stemmen, *benevolum facere*). Al snel is hier het belangrijke leerstuk aan toegevoegd dat het van de houding van het publiek ten opzichte van de spreker en de zaak afhangt van welke van de drie exordiale functies het meeste werk moet worden gemaakt. Een spreker tegen wie veel vooroordelen bestaan bijvoorbeeld moet vooral proberen het publiek welwillender te stemmen.

Om de drie functies inhoud te geven, verstrekten de eerste handboekenschrijvers per deel van de rede de *middelen* uit de vierde kolom. Die middelen zijn steeds als *topen* (*topoi, loci*) aan te merken: min of meer gestandaardiseerde, dus clichématige opmerkingen of categorieën van opmerkingen die geschikt zijn om aandacht, begrip en aanvaarding te bereiken. Voor de argumentatieve kern van de rede zijn dat stereotiepe argumenten, zoals het motief-argument van een aanklager: de beschuldigde heeft het misdrijf gepleegd, omdat hij een vete had met het slachtoffer (of iets dergelijks). Voor de inleiding en het slot werden vaste tips gegeven om, onder meer, de juryleden te vleien (prijs hun eerdere uitspraken) en de tegenpartij gehaat te maken (wijs bijvoorbeeld op zijn onverdiende voorspoed).

In een tweede fase, rond het midden van de vierde eeuw v. Chr., heeft Aristoteles in wezen dezelfde retorische middelen als in de oudste handboeken (vierde kolom) gerangschikt onder drie rubrieken, die samen alle denkbare retorische elementen omvatten. Volgens Aristoteles dient een retorisch middel ofwel om het karakter of het *ethos* van de spreker te presenteren, ofwel om emotie of *pathos* bij het publiek op te wekken, ofwel om argumentatie voor de zaak of *logos* aan te voeren. Vertaald in termen van de oude inleidende tot en met afsluitende middelen, komt dit in hoofdzaak op het volgende neer. Bij het welwillend stemmen in de inleiding en het emotioneren in het slot gaat het om *ethos* (zichzelf positief neerzetten als deskundig, eerlijk en betrokken en de tegenpartij negatief) en *pathos* (voor zichzelf emoties als medelijden en voor de tegenpartij afkeer opwekken). Bij het argumenteren in de kern van de rede betreft het *logos*: het aanvoeren van argumenten voor en tegen de aanklacht.

Heel belangrijk is dat Aristoteles een verband heeft gelegd tussen het gebruik van de drie zogenoemde persuasie-middelen en de mate van redelijkheid van het publiek en de strengheid van de procedurele randvoorwaarden van discussiesituaties (Braet 1992 en 1999). Hij merkte op dat bij volkomen redelijke beoordelingen en in ideale discussiesituaties, zoals

in goede rechtbanken, alleen *logos* een effectief middel is: voor *ethos* en *pathos* zijn dergelijke beoordelaren ongevoelig en het gebruik van *ethos* en *pathos* is in dergelijke situaties verboden. In dat soort gevallen dient een betoog louter uit een stellingname en argumentatie te bestaan. Maar omdat de meeste beoordelaren niet louter redelijk zijn en omdat de procedures lang niet altijd ideaal zijn, vraagt een effectieve rede meestal om een combinatie van de drie middelen.

Aristoteles heeft verder vooral het middel *logos* nog diepgaand behandeld door uit een te zetten dat dit meestal de gedaante van een enthymeem aanneemt, dat wil zeggen enkelvoudige argumentatie gebouwd op een argumentatieve toop oftewel een argumentatieschema (Braet 1997). Daaraan zal ik echter voorbijgaan, ook al omdat dit relevanter is voor argumentatie- dan voor persuasie-analyse.

In een derde fase, in het midden van de tweede eeuw v.Chr., heeft Hermagoras van Temnos vanuit een nieuw perspectief nog enige nieuwe elementen aan de retorische systematiek toegevoegd en vooral reeds bekende onderdelen anders geordend. In de sofistishe handboeken was een 'plaatje' van het eindproduct van de rede het uitgangpunt van de systematiek en bij Aristoteles was dat de fundamentele driedeling van de persuasie-middelen. Hermagoras koos, wel in aansluiting bij voorgangers, het gefaseerde proces van het opstellen van een rede als organisatieprincipe voor de retorica. Dit betekent in de eerste plaats dat hij – zie de eerste kolom – de *taken van de redenaar* als leidraad nam: de taken van het vinden, ordenen, verwoorden, memoriseren en voordragen van de rede. En in de tweede plaats dat hij de eerste taak, de voor hem zo belangrijke vinding, eveneens als een stapsgewijs proces ontleedde. Dit leidde tot een vindingsleer die vooral bestaat uit een *statusleer* (zie de vierde kolom). Dit laatste licht ik nog wat toe.

Met behulp van de statusleer kan een leerling-redenaar, want daarop richtte de retoricaleer Hermagoras zich, ten eerste een keuze maken uit alle mogelijk in te nemen stellingen of standpunten in verband met de aanklacht – de leer heeft betrekking op strafzaken. Hermagoras wees erop dat een verdediger vier statussen of verweermogelijkheden heeft. (1) Hij kan de aanklacht ontkennen, (2) deze anders omschrijven (geen moord maar doodslag), (3) deze pareren met een beroep op verzachtende omstandigheden of (4) buiten de discussieorde plaatsen door bijvoorbeeld de rechter onbevoegd te verklaren. Ten tweede ordende Hermagoras de beschikbare argumentatieve topen per status: een alibi-argument past bij een ontkenning en een beroep op overmacht bij verzachtende omstandigheden. De keuze van de status wordt in de rede in de *propositio* geformuleerd en de statusspecifieke argumenten worden in de *argumentatio* aangevoerd, met een schools-verhelderende samenvatting-vooraf en -achteraf in de *partitio* en de *recapitulatio*.

De statusleer, die dus een bepaalde uitwerking van het Aristotelische *logos* inhoudt, heeft expliciet een strategisch-persuasieve bedoeling. De redenaar kan er de verschillende verweermogelijkheden en bijpassende argumentatiemogelijkheden mee verkennen en er vervolgens de meest kansrijke mee kiezen. Impliciet bevat de leer echter ook een normatief-argumentatief richtsnoer voor een redelijke beoordelaar. De statusleer geeft namelijk de bewijslastpunten in een strafzaak aan, waarvan de rechter moet nagaan of daarvoor voldoende steekhoudende argumentatie is aangevoerd (Braet 1984, 1985).

Tot zover de onderscheidingen bij de eerste taak van een redenaar, die zijn neerslag vindt in de inhoud van de rede. Bijzonder belangrijk voor een persuasieve analyse is ook de ordening van de tekst. Hier werd reeds in de Griekse retorica een onderscheid gemaakt tussen

'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.'

een *standaardordening* en een *afwijkende ordening*. De standaardordening is de ordening die de spreker in een normale situatie kan aanhouden. Voor de aanklager is dat de volgorde van *exordium* tot en met *peroratio* uit het schema. Voor een verdediger, die als tweede spreekt, liggen reeds twee 'transformaties' voor de hand: het weglaten van de *narratio* en het omkeren van *confirmatio* en *refutatio*. Andere soorten redes, zoals politieke, vragen om weer andere varianten. In de praktijk is er overigens bijna altijd aanleiding meer of minder van de standaardordening af te wijken, zodat de meeste redes om een *ordo artificialis* vragen.

Van de drie nog resterende taken van de redenaar hebben de *verwoording* en de *voordracht* natuurlijk nog een grote persuasieve impact, volgens klassieke redenaars als Demosthenes en Cicero een grotere dan de vinding van de inhoud. In dit artikel kan ik slechts terloops wijzen op de inderdaad zeer grote invloed van de verwoording en de voordracht van Loe de Jong in zijn 'aanklacht' tegen Aantjes.

Twee slotopmerkingen nog bij het model.

In de eerste plaats kan niet genoeg benadrukt worden dat het hier om een situationeel model gaat dat flexibel gebruikt moet worden. Zoals het gepresenteerd is, gaat het model uit van een klassieke strafrechtelijke situatie met een lekenjury; de betogende tekst waarop het model slaat, is het betoog van de aanklager. Voor andere discussiesituaties en zelfs al voor de tekst van de verdediger zijn aanpassingen nodig. Bovendien hoort ook de tekst van een klassieke aanklager er niet steeds hetzelfde uit te zien. In de toelichting bij het model heb ik er verschillende keren op gewezen dat het betoog afgestemd moet worden op de specifieke (strafrechtelijke) situatie, in het bijzonder op het beoordelende publiek. De inleidende functies zijn niet altijd allemaal even belangrijk, de effectiviteit en zelfs de toelaatbaarheid van de drie persuasie-middelen varieert en de ordening moet meestal van de standaard afwijken. Een retorische analyse met het gepresenteerde model moet boven alles de keuze uit de potentiële middelen in relatie tot de situatie, met name het publiek, in kaart proberen te brengen. Dit wil zeggen dat de analysator, uitgaande van een goede kennis van de historische context, functionele verklaringen moet geven voor de specifieke keuze van de retorische middelen in dit unieke geval.

Voorals classicus die analyses van redevoeringen van bijvoorbeeld Cicero hebben gemaakt (zoals Neumeister 1964), wijzen er graag op dat de onderscheidingen uit de retorica tekortschieten als analyse- en evaluatie-instrument van werkelijk gehouden redes. De onderscheidingen zouden te star en te beperkt zijn. Wat de starheid aangaat, ziet men dan onder meer het leerstuk van de *ordo artificialis* over het hoofd, maar inderdaad zijn de onderscheidingen te globaal en algemeen om de analysator werkelijk greep te bieden op de specifieke kwaliteit van een unieke rede. Daar waar de regels rekening willen houden met de specifieke situatie zijn ze onvermijdelijk te vaag (de leer van de afwijkende ordening geeft wel aan *dat* je moet afwijken, maar onvoldoende *wanneer* en *hoe*) en essentiële kwesties, zoals de keuze van een invalshoek of leidmotief (zie volgende paragraaf), komen in het geheel niet aan de orde. Zowel bij het opstellen als bij het analyseren van een rede biedt het algemene systeem van de retorica niet meer dan een (goed) begin dat door de spreker, respectievelijk de analysator, naar eigen inzicht moet worden in- en aangevuld (zie ook verderop)

Wat rechtvaardigt nu het gebruik van de uiteengezette onderscheidingen, toch bedoeld om klassieke strafredes op te stellen, als elementen voor een model voor retorische kritiek van ook moderne argumentatieve teksten? Zo kort mogelijk gesteld, zie ik dit zo. De sofistieke

handboeken waren in hoofdzaak descriptief: ze lijken vooral gebaseerd te zijn op observatie van geslaagde redes. Aristoteles ging in feite ook observationeel te werk, alleen wat diepborender: hij analyseerde de samenstellende ingrediënten van een persuasief succesvolle rede. Hermagoras was prescriptiever, maar dat geldt meer de volgorde en de explicietheid van de stappen in het proces van het opstellen van een rede dan de onderscheiden elementen zelf. Immers, de statusmogelijkheden en de statusargumentaties laten zich allemaal reeds in de redes van de Attische redenaars aanwijzen. En de verschillende taken van de redenaar corresponderen gewoon met evenzovele aspecten of ‘lagen’ van een tekst: de vinding met de inhoud enz., met uitzondering van het memoriseren natuurlijk. Met andere woorden, de genoemde onderscheidingen weerspiegelen gewoon de retorische eigenschappen van klassieke strafredes.

In hoeverre de eigenschappen van klassieke strafredes ook buiten dit genre en buiten die tijd voorkomen, is een empirische kwestie. Ik denk dat men met de gemaakte onderscheidingen ver kan komen en dat dit komt doordat deze een sterk universeel karakter hebben. In feite gaat het om elementen van een antropologisch communicatiemodel dat tijd en plaats overstijgt (vgl. Kennedy 1997, die het model zelfs bij dieren herkent). Dit betekent niet dat er geen grote aanpassingen nodig kunnen zijn, maar die variabiliteit geldt ook reeds voor het antiek-Griekse strafredemodel. Men kan dit model echter als heuristisch middel gebruiken en daarop de van geval tot geval benodigde transformaties aanbrengen. Op grond van mijn ervaring met het toepassen van het bovenstaande model op moderne betogen kan ik alleen maar zeggen dat het in heuristisch opzicht goed werkt. Uiteraard ‘past’ het model het beste als het om een moderne tegenhanger van een klassieke strafrede gaat, zoals in de volgende paragraaf zal blijken.

3 Een kritiek van Aantjes’ verdediging

Elke retorische kritiek, maar zeker een kritiek van een politiek document als het verweer van Aantjes, moet wortelen in voldoende kennis van de historische context. Het beste is ook een kritiek met een aanduiding van deze context te beginnen. Ik volsta hier overigens met het allernoodzakelijkste, dat gecontroleerd en aangevuld kan worden met de biografie van Bouwman (zie vooral hoofdstuk 11 e.v., voor gegevens over het verweer zelf p. 322-323).

De tekst die ik hieronder bespreek was geen formele rede, maar een min of meer geïmproviseerde verklaring op een direct op t.v. uitgezonden persconferentie in de Tweede Kamer, op dinsdagmiddag 7 oktober 1978. De verklaring viel, klassiek-retorisch beschouwd, in twee ‘redes’ uiteen: in een gerechtelijke rede (*genus iudiciale*) en wel een informele strafrechtelijke verdediging, en in een politieke rede (*genus deliberativum*). In het eerste deel verdedigde Aantjes zich tegen de beschuldigingen van De Jong en in het tweede deel verklaarde hij dat hij – ondanks zijn onschuld – niet langer kon aanblijven als fractievoorzitter van het CDA. Alleen het eerste deel, de apologie, wordt hier besproken, met de *NRC Handelsblad*-publicatie van 11 november 1978 als basistekst.

De ruimere politieke situatie was als volgt. Het roemruchte kabinet-Den Uyl (1973-1977), ‘het meest linkse kabinet dat Nederland ooit gekend heeft’, was gevallen en na een zeer lange maar mislukte poging tot het vormen van een tweede kabinet-Den Uyl opgevolgd door het behoudende CDA-VVD-kabinet-Van Agt-Wiegel. Aantjes, fractievoorzitter van het CDA, had deze coalitiewisseling niet toegejuicht, zoals hij als progressief (gewor-

'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.'

den) ARP-er ook zijn zorgen had over het pas gevormde, naar zijn vrees te conservatieve CDA.

Eind oktober 1978 werd het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie van twee zijden ingelicht over het oorlogsverleden van Aantjes – waarschijnlijk ten onrechte is daar wel een complot achter gezocht, mogelijk zelfs met betrokkenheid van de CIA en de BVD omdat Aantjes zich kritisch uitgelaten had over de NAVO en de neutronenbom. Hoewel de informatie niet klopte, dook men op het Instituut in de archieven en vond daar een document dat uitgelegd werd als bewijs van Aantjes' lidmaatschap van de (*Waffen-*)SS. Overleg met minister-president Van Agt en twee andere betrokken ministers leidde ertoe dat Loe de Jong en een medewerker verdere naspeuringen gingen verrichten. Dit resulteerde in een snel en onzorgvuldig opgesteld rapport. Voordat dit aan de Tweede Kamer aangeboden kon worden, lekte het via de vrouw van De Jong op maandag 6 november in de pers uit. Nog diezelfde avond bracht De Jong zelf – buiten de regering om – de hoofdzaken uit het rapport naar voren op een persconferentie op de t.v. Van een zakelijke rapportage was geen sprake, eerder van een 'nummertje audiovisueel standrecht' (Brugma in zijn column in de *Haagse Post*, 18 november 1978).

De Jongs woorden en het aan de pers uitgedeelde rapport werden de volgende ochtend breed uitgemeten in de dagbladen, met koppen als 'Politiek lot aan zijden draad. Aantjes was in Duitse dienst' (*de Volkskrant*) en 'Dr. Lou de Jong twijfelt aan Nederlandschap politicus. Mogelijk aftreden Aantjes' (*Trouw*). Pas op de middag van die dag, dus op dinsdagnmiddag 7 november, kwam Aantjes met zijn versie van zijn oorlogsverleden – volgens zijn biograaf Bouwman (2002, 321) veel te laat om de schade nog ongedaan te maken.

Ik pas nu het model uit de vorige paraaf toe op de eerste helft van de 'rede' die Aantjes hield op de persconferentie. Zoals gezegd, komt bij een adequate analyse meer kijken dan een mechanisch toepassen van het model. Toch volg ik een soort standaardroute, die vooral gebaseerd is op mijn didactisch ervaring met retorische analyse. Ik dring als het ware steeds dieper in de tekst door: na een verkenning van de discussiesituatie richt ik de aandacht op de inleiding en het slot van de tekst waarna ik goed zicht krijg op de argumentatieve kern van het betoog. Bij het bewandelen van de route probeer ik steeds verder te kijken dan mijn retorische gids aangeeft.

A De discussiesituatie

Om het model doelmatig te kunnen toepassen, moet eerst stilgestaan worden bij de discussiesituatie. Men heeft daar kennis van de historische context voor nodig, maar ook de tekst moet een eerste keer globaal worden doorgenomen met de volgende vragen in het achterhoofd: tot welke genre behoort de tekst of, beter, van welk discussietype is sprake (zoals ik eerder aangaf, gaat het om een gerechtelijke discussie gevolgd door een politieke), welke rol speelt de houder van het betoog in de discussie (initieert hij de discussie of reageert hij: Aantjes reageert als verdediger op aanklager De Jong), wie vormen het publiek of beoordelaars (in dit geval is het Nederlandse volk de informele jury van de gerechtelijke discussie). De uitkomst van deze verkenning schept verwachtingen ten aanzien van eigenschappen van de betogende tekst. De informeel strafrechtelijke tekst van een verdediger voor een lekenjury waar het hier om gaat, doet bijvoorbeeld het gebruik van *ethos* en *pathos* verwachten en het gebruik van statussen als verdedigingslijnes.

B De delen van de rede, met extra aandacht voor de functies van inleiding en slot

Om verder greep te krijgen op de tekst zelf is het in het algemeen aan te raden daarvan eerst de grootste samenstellende delen te zoeken. Een goede heuristiek bij elke betogende tekst is dan te kijken of en in hoeverre de delen van een klassiek straffeleidooi aanwezig zijn. In deze tweede analyseronde kan de aandacht, in het verlengde van de voorafgaande beschouwing van de discussiesituatie, het beste toegespitst worden op de inleiding en het slot; deze delen zijn immers het meest publiek- en situatiegericht.

Bij Aantjes' tekst levert een analyse in termen van delen van de rede het volgende op:

- 1 inleiding (*exordium*): regel 1-39: A. zegt dat hij tegenover het requisitoir van De Jong geen verdediging zal voeren, maar een verklaring zal plaatsen;
- 2 feitenoverzicht (*narratio*): regel 43-47: A. zegt dat hij niet opnieuw zijn levensloop zal geven, want deze is reeds uit de pers bekend;
- 3 aankondiging (*partitio*): regel 48-49: A. kondigt aan drie perioden uit zijn leven en de aanklacht te gaan behandelen (verdeeld over de vier beschuldigingen hierna);
- 4 argumentatie (*argumentatio*), voornamelijk weerlegging (*refutatio*): regel 50-180: A. verweert zich tegen vier (impliciete, maar goed te reconstrueren) beschuldigingen: 1) zijn pro-Duitse houding op het gymnasium, 2) zijn lidmaatschap van de (*Waffen-*)SS, 3) zijn verzwijgen van dit laatste in zijn naoorlogse politieke loopbaan, 4) zijn samenwerking met de Duitsers in het strafkamp Port Natal;
- 5 slot (*peroratio*): regel 184-201.: uiteenvallend in een samenvatting (*recapitulatio*): A stelt niet fout geweest te zijn, wel fouten gemaakt te hebben, en emotionering (*affectus*): A. valt opnieuw de tipgevers aan en verwijst naar zijn 'goede' Duitse echtgenote.

Deze indeling weerspiegelt in hoge mate de *ordo naturalis*, met als meest opmerkelijke en precies in zijn straatje passende variant dat Aantjes zegt dat een *narratio* niet nodig is, niet omdat aanklager De Jong die al uit de doeken heeft gedaan, maar omdat hijzelf al eerder elders (bijna) alles over zijn levensloop verteld heeft!

Bekijken we de nu de inleiding en het slot wat nader.

Klassiek-retorisch valt op dat de gehele, naar verhouding lange, inleiding gewijd is aan de derde exordiale functie: het welwillend stemmen. Aan de functies van het trekken van de aandacht en het inzichtelijk maken van het komende betoog worden geen woorden gewijd. Dat is allemaal gemakkelijk uit de situatie te verklaren. Er was al meer aandacht dan Aantjes lief was en zowel door de politieke actualiteit als door de aankondiging van zijn persconferentie was het onderwerp van zijn betoog bekend. Wat echter wel meer dan nodig was, was dat Aantjes het door de publiciteit vooringenomen publiek wat welwillender probeerde te stemmen tegenover zichzelf. Ook de kans om enige afbreuk te doen aan met name de autoriteit van De Jong kon hij niet laten lopen.

A. benut in de inleiding vooral drie van de vier welwillendheidstopen:

- a) uitgaande van zichzelf (*ab nostra*) probeert hij, vooral in r.1, 33-39, medelijden op te wekken door te verwijzen naar de moeilijke situatie waarin hij zich als spreker bevindt;
- b) uitgaande van het publiek (*ab iudicum persona*) probeert hij dit te paaien door te zeggen dat hij zich realiseert dat dit de onbekende feiten als schokkend moet hebben ervaren (r. 14 e.v.);

'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.'

- c) uitgaande van de tegenpartij (*ab adversariorum persona*) maakt hij, naast de tipgevers (r. 23–25), op subtiele manier De Jong en zijn Instituut zwart: De Jongs woorden klonken – niet volgens A. zelf, zegt hij, maar volgens andere waarnemers! – als een requisitoir; 'daarnaast', niet 'daartegenover' zal A. geen (eveneens partijdige) verdediging, maar een (onpartijdige) verklaring en uiteenzetting geven waarop 'iedereen in Nederland recht heeft' – voor de zekerheid volgt nog een in-het-graf- prijzing: de integriteit van De Jong, zegt A., staat voor hem buiten iedere discussie (r. 26–32).

In termen van Aristoteles gaat het in de inleiding bijna louter om *pathos* en *ethos*. De belangrijkste emoties zijn, heel klassiek, medelijden (te voelen met de underdog Aantjes) en verontwaardiging (opgewekt tegen de huichelachtige tipgevers en de uit zijn rol vallende partijdige De Jong). Samenhangend met deze *pathê* draait de inleiding echter vooral om het *ethos* van zowel Aantjes als De Jong. Dit valt goed te begrijpen tegen de achtergrond van de reputatie van de antagonisten. Aantjes gold in die tijd als de bij uitstek integere politicus (die er nu van beschuldigd werd een kwalijk oorlogsverleden te hebben verzwegen). Zo was hij in 1975, samen met Den Uyl, door de parlementaire pers als politicus van het jaar gekozen, met motiveringen als 'Maakt christelijke politiek weer geloofwaardig', 'Een van de weinige integere mensen in Den Haag', 'Oprecht en integer', 'Veruit de sympathiekste politicus. (Bouwman 2002, 221, vgl. 316) De Jong, de boekstaver van goed en fout in de Tweede Wereldoorlog, was niet minder dan hét geweten van Nederland (die nu echter de fout lijkt te hebben gemaakt niet alleen de objectieve feiten te willen rapporteren, maar deze te willen gebruiken als een aanklager die zelfs al enigszins op de stoel van de rechter klimt).

Juist in de wijze waarop Aantjes het *ethos*aspect behandelt, schuilt de kwaliteit van de inleiding – en die concrete behandeling gaat verder dan het abstracte model aan kan duiden. Hij doet wat hij kan om zijn eigen geschonden *ethos* op te vijzelen en dat van de morele autoriteit De Jong naar beneden te halen. Dit doet hij vooral knap door zichzelf als objectieve verslaggever 'naast', niet 'tegenover' de partijdige De Jong te plaatsen, maar ook op andere plaatsen werkt hij aan *ethos*reparatie. Ik wijs nog één plaats aan, in de openingsalinea. Daar verwijst Aantjes al naar wat hij later (r. 147 e.v.) als dé heldendaad van zijn kant opdiend: dat hij niet bezweken is onder de druk van de Duitsers om de facto lid van de SS te worden. Met ander woorden, hij was wel vaak enigszins laf, maar hij kon op beslissende momenten ook dapper zijn.

Deze vooruitwijzing – met zijn *suspense*-effect waarschijnlijk onbedoeld of onbewust ook een aandachtwekker – past bij een meer algemene, ook door Cicero graag toegepaste retorische strategie (die je echter niet in de retorische leer vindt) (Neumeister 1964): in de inleiding al draden beginnen die later in de rede uitgesponnen worden. Ik wijs in dit verband, behalve op het idee van de objectieve versie van de feiten die zal volgen, op het leidmotief dat (bijna) alles eigenlijk al bekend was (zie r. 19 e.v.).

Het is goed hier terloops te wijzen op de verwoording en de voordracht, twee in het algemeen belangrijke retorische dimensies, maar in de discussie tussen De Jong en Aantjes zelfs van doorslaggevend belang. Aantjes laat niet na hier blunders van De Jong uit te buiten: diens taalgebruik en presentatie was te subjectief en overtrokken. Later heeft De Jong dit, tot tweemaal toe, toegegeven (Bouwman 2002, 381). Vooral de tweede keer, in een interview in het *Historisch Nieuwsblad* in februari 2001, heeft dit *mea culpa* bijgedragen tot een soort rehabilitatie van Aantjes, ook al omdat deze toen net gefigureerd had in een uitzending van 'Het zwarte schaap'. Van zijn kant sprak Aantjes wel een geïmproviseerde rede

Opland, *de Volkskrant*, 8 november 1978 (uit Bouwman 2002).

uit, met de nodige versprekingen, maar ook met het van hem bekende formuleringstalent: zie vooral de passage waarin hij zichzelf niet 'tegenover', maar 'naast' De Jong plaatst.

Het slot van de apologie is wel erg klassiek. Eerst recapituleert Aantjes zijn argumentatie (r. 184-193). Geheel volgens de regels zegt hij daarbij hetzelfde als in de kern, maar deels in andere woorden: hij kiest de sententie-achtige formulering dat hij al bij al niet fout is geweest, maar slechts fouten heeft gemaakt. Ik kom op deze formulering later terug; deze laat zich pas goed beoordelen na een analyse van de argumentatie. Evenzeer klassiek volgt dan het appèl op het gemoed, en wel in tweeën. Met behulp van de stijlfiguur van de *pre-teritio* ('Ik verdiep me niet in de vraag...') probeert hij nogmaals verontwaardiging te wekken tegen de tipgevers (r. 194 e.v.). En hij rondt af met een medelijdend opwekkende verwijzing naar zijn vrouw die uit een goede Duitse familie stamt (r. 197-201). Zoals in antiek-Griekse processen wel weduwen en wezen werden opgevoerd om de jury te bewerken vlak voor de uitspraak...

Terzijde: men bedenke dat zowel de ethisch gekleurde inleiding als het pathetische slot niet zouden passen in een formeel proces voor moderne Nederlandse beroepsrechters, maar adequaat zijn in een informeel 'proces' met het hele Nederlandse volk als jury. Wat Aristoteles over de relatieve gebruikswaarde van *ethos* en *pathos* zei, geldt nog steeds.

'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.'

C De argumentatieve kern; met extra aandacht voor het gebruik van de statusleer

Na deze omtrekkende bewegingen kan nu de kern van het betoog aangevat worden. Dat is de argumentatie waarmee Aantjes zich verweert tegen vier, voor het publiek al bekende, beschuldigingen. Het gaat hier in klassieke termen om een *causa coniuncta*, een samengestelde zaak met verschillende aanklachtenpunten, met evenzovele toepassingen van de statusleer. Eén van de redenen waarom deze rede didactisch zo dankbaar is, is dat Aantjes bij zijn viervoudige verweer toevallig van alle vier de statussen gebruik maakt.

Bij de eerste beschuldiging ziet Aantjes expliciet af van de sterkste verdedigingslinie, te weten de ontkenning van de feiten (deze status heet *coniectura*): 'Ik ontken niet, heb dat ook nimmer ontkend', r. 50. Wat hij vervolgens wel doet, is op klassieke wijze de aanklacht wat prettiger voor hem herformuleren: 'dat ik aanvankelijk nogal grote moeite gehad heb met het ware karakter van het nationaal-socialisme ... te onderscheiden' voor 'Duitsgezind' (r. 50 e.v.). Dit is al een soort gebruikmaken van de tweede verdedigingslinie: *definitio* of (voorzachtende) herformulering van de aanklacht. Maar het eigenlijke verweer is een beroep op verzachtende omstandigheden, *qualitas*, en wel door de schuld van zijn verwijfbare houding af te schuiven op 'de geestelijke wereld waaruit ik afkomstig ben (*remotio criminis*).

Op het publicitaire hoofdpunt, zijn vermeende SS-lidmaatschap, reageert Aantjes nog duidelijker met een gecombineerd gebruik van herdefiniëren (*definitio*) en een beroep op verzachtende omstandigheden (*qualitas*). Om te beginnen ontkent hij wederom niet het gedrag waarvan hij beschuldigd wordt, maar hij 'labelt' het anders: zijn aanmelding houdt niet in dat hij 'bij de SS is geweest', hij heeft zich daarmee 'via de SS aan de tewerkstelling in Duitsland onttrokken' (r. 70-71). Met andere woorden, hij gebruikt hier op de bekende wijze de intentie van de daad om deze gunstiger (voor hem) te rubriceren (zie ook 'oogmerk', r. 81 en 'doel', r. 87). Voor deze nog steeds dubieuze daad voert Aantjes vervolgens nog een hele reeks verzachtende omstandigheden aan. Daarbij geeft hij hele oude, maar nog steeds gebruikelijke redeneringen ten beste, zoals dat men moet kiezen voor het minste van twee kwaden en dat het doel het middel heiligt (*comparatio*).

Het is overigens opmerkelijk dat Aantjes er bij dit punt niet voor gekozen heeft op een grove fout bij De Jong te wijzen die de *Waffen-SS* en de *Germaansche SS* verwisselde. Mischien vond hij dit te technisch-muggenzifterig voor het algemene publiek – verderop spreekt hij overigens wel van *Germaansche SS* (r. 86, 100).

Op het punt dat in feite politiek en ethisch gezien het zwaarste telt, dat hij zijn aanmelding bij de SS steeds verzwegen heeft, reageert Aantjes eerst weer met een combinatie van eufemistisch herformuleren ('Waarom ...over gezwezen.? Dat zou te veel gezegd zijn, want zo is het niet, maar waarom heb ik daar dan toch niet veel ruchtbaarheid aan gegeven?', r. 84-85, vgl. 'niet voortdurend weer aan de grote klok gehangen heb', r. 68)) en verklaren uit de negatieve bijklank van het woord SS (r.86 e.v.). Vervolgens gebruikt hij nog een nieuwe status, een beroep op procedures of *translatio*: hij zegt dat na de oorlog zijn oorlogsverleden onderzocht is en dat zijn zaak geseponneerd is (r.113).

Bij de beschuldiging dat hij tijdens de gevangenschap in Port Natal met de Duitsers zou hebben samengewerkt, kiest Aantjes voor het eerst voor een feitelijke ontkenning (*coniectura*). Deze ontkenning ondersteunt hij met een voor een ontkenning typerend waarschijnlijkheidsbetoog. Dat wil zeggen dat hij tekenargumentaties aanvoert (enthymemen gebaseerd op tekens): ik ben nimmer gewantrouwd, niemand heeft enige rem gehad om met mij over de politieke zaken van dat moment te spreken (r. 178 e.v.).

Overzien we nu het geheel, dan blijkt dat Aantjes vooral kiest voor herdefiniëren in combinatie met een beroep op verzachtende omstandigheden. Dat zet hij ook fraai voort in de samenvatting. Hij stelt daar dat hij niet fout is geweest, maar slechts fouten heeft gemaakt (r. 188-189). Deze sententieuze formulering is een allusie op een roemruchte uitspraak uit januari 1945 van Jaap Burger, in het oorlogskabinet-Gerbrandy als minister verantwoordelijk voor de zuivering na de Tweede Wereldoorlog. Deze bedoelde daarmee dat alleen de echt foute Nederlanders gezuiverd moesten worden (Van Esterik en Van Tijn 1984, 77). Aantjes wil met deze allusie zeggen dat hij niet, zoals De Jong suggereerde, valt onder de categorie van de oorlogsmisdadigers, maar slechts onder de (grote) categorie van mensen die zich niet helemaal geweldig gedragen hebben in de oorlog. Of, zoals hij het in het hier niet besproken politieke vervolg weer slim indirect zegt: bij een fractielid heeft zijn (objectieve) uiteenzetting ‘een wezenlijk ander beeld’ opgeroepen dan de (subjectieve) versie van De Jong en zijn Instituut.

Welk retorisch oordeel nu verdienen de statuskeuzen van Aantjes? Heeft hij met de gemaakte keuzen zijn zaak optimaal gediend? En is de samenvatting met een toespeling op Burger geslaagd te noemen? Ik denk dat er maar één belangrijke kritische kanttekening geplaatst hoeft te worden en die slaat niet op de bespreking van zijn gedrag tijdens de oorlog (inclusief de Burger-toespeling), maar op de behandeling van zijn gedrag na de oorlog. In feite heeft Aantjes ervoor gekozen ten aanzien van dit punt, zijn verzwijgen van zijn aanmelding bij de SS, zijn verhullingsstrategie sinds de Tweede Wereldoorlog voort te zetten. Eerst verhulde hij de aanmelding zelf (onder meer door te zeggen dat hij zich voor ‘politiediensten’ had gemeld), nu verdoezelt hij in zijn verweer zijn verzwijgen. Hij begint met in het *exordium* en de *narratio* te zeggen dat (bijna) alles al bekend was. Dat is wat misleidend, maar nog niet echt onwaar. In de *argumentatio* kiest hij echter tot tweemaal toe voor een herdefiniëring van de aanklacht die de werkelijkheid welbeschouwd geweld aandoet: hij zou aan de aanmelding ‘niet veel ruchtbaarheid hebben gegeven’, dit gegeven ‘niet aan de grote klok gehangen hebben’ – alsof hij ooit ook maar iemand over zijn SS-aanmelding ingelicht heeft! Ik denk dat Aantjes er beter aan had gedaan deze eufemistische mist niet af te scheiden. Misschien heeft hij er bepaalde kijkers het zicht op een onaangenaam feit mee ontnomen. Beter ingelichte en kritische waarnemers zullen de eufemistiek echter opgemerkt hebben en typerend gevonden hebben voor een politicus, die best wel een oprecht progressief evangelisch-christen geweest kan zijn, maar die toch ook opportunistisch en politiek handig kon zijn (vgl. het scherpe slotoordeel van de sympathiserende biograaf Bouwman 2002, 386). Voor deze laatste waarnemers zal Aantjes niet in zijn retorische hoofdgave, herstel van zijn *ethos*, geslaagd zijn.

Zoals bekend, is Aantjes al snel grotendeels in het gelijk gesteld door een commissie van deskundigen, die weinig heel liet van het rapport-De Jong. Direct eerherstel bracht hem dit echter niet, noch een comeback in de politiek. Een decennialange verbeterde strijd voor rehabilitatie (waarbij zijn huwelijk strandde) heeft hem slechts het vernederende voorzitterschap van de Kampeerraad opgeleverd. Pas de uitzending van Het Zwarte Schaaap begin 2001 en het daarna voor de tweede keer geuite (gedeeltelijke) excuus van De Jong (‘Mijn toon was onjuist’) heeft hem min of meer in zijn eer hersteld. Deze ‘na’geschiedenis bevestigt dat Aantjes in de discussie met De Jong in veel opzichten het historische gelijk aan zijn kant had. Maar op dit gelijk heeft hij dus lang moeten wachten, ondanks de kwaliteiten van zijn verweer. Niet *wat* je zegt en *hoe* je iets zegt lijkt in zijn geval bepalend te zijn geweest,

'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.'

maar *wanneer*. Pas de veranderde houding in Nederland tegenover goed en fout in de oorlog deed de publieke opinie openstaan voor Aantjes' kijk op de dingen. Hiermee vormt het geval-Aantjes een mooie illustratie van Aristoteles' opvatting dat onmiddellijk daadwerkelijk succes geen criterium is voor een retorisch geslaagde rede.²

Noten

- 1 Mijn aanpak valt daar onder *neo-classical criticism* en tot op zekere hoogte ook onder *genre criticism* (*generic criticism of apologia*) (Burgchardt ed. 2000, 150 e.v., resp. 408 e.v). Overigens gebruik ik het klassiek-retorische apparaat nog meer op de manier van classicisten die klassieke redes analyseren (bijv. Neumeister 1964).
- 2 Met dank aan Anton Claessens en Jaap de Jong.

Bibliografie

- Bouwman, R. (2002).** *De val van een bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes*. Amsterdam: Boom.
- Braet, A. (1984).** De klassieke statusleer in modern perspectief. Een historisch-systematische bijdrage tot de argumentatieler. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Braet, A. (1985).** Klassieke statusleer en moderne retorische argumentatietheorie', *Forum der Letteren* 26, 175-190.
- Braet, A. (1987).** 'De retoriek van een p.r.-tekst', *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 9, 5-19.
- Braet, A. (1988).** 'Ethos, pathos en logos in de Rhetorica van Aristoteles', *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 10, 14-27.
- Braet, A. (1993).** 'Een analyse van de argumentatie in Pro Milone', *Lampas* 26, 119-130.
- Braet, A. (1997).** 'Het enthymem in Aristoteles' Rhetorica: van argumentatietheorie tot logica', *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 19, 97-114.
- Braet, A. (1999).** 'Aristoteles' Rhetorica: een werk dat pathos veroordeelt én behandelt', *Taalbeheersing* 21, 206-219.
- Burgchardt, C.R. (ed.) (2000).** *Readings in Rhetorical Criticism. Second Edition*. State College, Pennsylvania: Strata Publishing.
- Esterik, C. van en J. van Tijn (1984).** *Jaap Burger. Een leven lang dwars. Een politieke biografie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Hoeken, H. (1998).** *Het ontwerp van overtuigende teksten*. Bussum: Coutinho.
- Kennedy, G. (1997).** *Comparative Rhetoric: An Historical and Cross-Cultural Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Leeman, A.D. en A.C. Braet (1987).** *Klassieke retorica*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Neumeister, Ch. (1964).** *Grundsätze der forensischen Rhetorik, gezeigt an Gerichtsreden Cicero's*. München.
- O'Keefe, D.J. (1990),** *Persuasion, Theory and research*. Newbury Park etc.: Sage Publications.

Reactie Aantjes

Uit: *NRC Handelsblad*, 11 november 1978.

Ik hoef u niet uiteen te zetten dat ik vanuit een uiterst voor mijzelf moeilijke situatie spreek. Sommigen hebben gezegd, dit wordt de moeilijkste dag van je leven. Dat is het niet. De moeilijkste dag van mijn leven heb ik in het najaar van 1944 gehad.

5 Ik wil beginnen met, ik kan dat op dit moment niet laten, een woord van grote dankbaarheid te spreken jegens mijn medeleden van het fractiebestuur die mij gisteravond en sindsdien hebben begeleid op een wijze die het karakter van een Christen-Democratisch Appèl recht doet. En ik heb dat ook in de fractievergadering straks mogen ervaren. Ik had er behoefte aan om dat vooraf te zeggen.

10 En ik vraag er uw begrip voor. Ik heb gisteravond, ik heb in het weekend allerlei gesprekken gevoerd, dat is u ook bekend geworden met de minister-president, minister van justitie, de heren De Jong en Van de Leeuw, en later opnieuw met de minister-president, minister van justitie en minister van onderwijs en wetenschappen, gisteravond in het fractiebestuur en zojuist in de fractie.

Ik vraag er uw begrip voor dat ik een soort van dezelfde uiteenzetting ook nu zal geven, moeten geven.

15 U kent het rapport, zoals dat is uitgebracht en ik realiseer me zeer goed dat de inhoud daarvan een grote schok betekent. Een zeer grote schok voor iedereen, maar zeker voor diegene die niet van de daarin vermelde feiten op de hoogte was.

20 Ik realiseer mij, het is niet voor iedereen maar dat het voor verreweg de meeste, en zeker als ik voor het forum sta dat de verbinding legt met het Nederlandse publiek via de media dat voor diegenen, voor vrijwel iedereen alles nieuw is. Ik verbind er wel de opmerking aan dat voor iedereen die politiek meeleeft, het meeste bekend was, of althans kon zijn. Niet in de laatste plaats uit de interviews die ik zelf heb gegeven. En waarvan ik vanmorgen een successievelijke beschrijving nog heb kunnen lezen in het dagblad Trouw van de hand van Willem Breedveld.

25 Ik voeg er ook de opmerking aan toe, dat de feiten zeker bekend waren aan degene die, degenen die ze op dit moment opnieuw hebben aangedragen. Ik bagatelliseer ze daarmee niet. Dat wil ik uitdrukkelijk niet doen, maar ik vind dat ik die opmerking wel mag maken.

30 Ik heb gisteravond zelf geen gelegenheid gehad om de televisie te zien. Er is mij gezegd dat daar iets gezegd is wat als een requisitoor overkwam. Ik ben niet voornemens nu tegenover wat blijkbaar als een requisitoor heeft gefunctioneerd, een verdediging te voeren. Ik heb er wel behoefte aan, en daar heeft iedereen recht op in Nederland, om mijn verklaring en uiteenzetting, ik zeg niet eens daartegenover maar wel daarnaast te geven.

Het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie is natuurlijk geen gering instituut. En de integriteit van de heer De Jong als leider van dat instituut is ook voor mij buiten iedere discussie.

35 Het gaat mij om een verklaring, een uiteenzetting van mijn kant, waarbij ik mij zeer goed realiseer dat ik in een uiterst kwetsbare positie verkeer, omdat iedereen die iets aangewreven wordt over zijn gedrag in de oorlog en die zegt; dat is niet waar, of van bepaalde dingen zegt, ja het is wel waar, maar dat wordt in een verkeerd kader geplaatst, de reactie ontmoet; ja dat zeggen ze allemaal.

40 Dat mag mij er niet van weerhouden om toch de lezing te geven zoals ik meen dat die is. Maar ik zeg nog eens, ik doe dat wel onder de druk van het besef dat het allemaal nu met veel meer wantrouwen om niet te zeggen cynisme zal worden aangehoord en gezien.

Interviews

45 Ik zal niet van mijn kant een uitvoerig overzicht geven van mijn, opnieuw van mijn hele levensloop. Ik heb dat gedaan in een aantal interviews en ik moet voor de inhoud daarvan voornamelijk dan toch verwijzen naar wat er daarover vermeld staat met name in het interview dat Kees Tamboer met mij gehad heeft in *De Haagse Post*, nader met Bibeb in *Vrij Nederland* en in het boekje dat Rob Vermaas heeft geschreven. Als ik me die opmerking veroorloven mag, dat nu wel kans loopt een tweede druk te krijgen.

'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.'

Er zijn drie perioden, de eerste oorlogsjaren, gymnasiumtijd en daarna de periode in Duitsland en daarna de periode daarna.

50 Ik ontken niet, heb dat ook nimmer ontkend, het is overal terug te vinden, dat ik aanvankelijk nogal grote moeite gehad heb met het ware karakter van het nationaal-socialisme, en zeker het ware karakter van de Duitse macht, waarvan ik de vereenzelviging toen niet zo scherp gezien heb; dat je dat niet kon scheiden; de Duitse macht en het nationaal-socialistische filosofie, dat ik grote moeite gehad heb met dat allemaal aanvankelijk te onderscheiden. Daar zijn verklaringen voor die u beschreven vindt, die vanuit 55 1945 en vanuit 1978 beredeneerd, niet voor iedereen waarschijnlijk gemakkelijk te volgen zijn, maar die, denk ik, heel verklaarbaar zijn voor wie zich in het gedachtengoed kan verdiepen van de geestelijke wereld waaruit ik afkomstig ben.

Het is heel frappant dat ik juist dit weekeind een lijst toegezonden kreeg van mijn klasgenoten bij het eindexamen van 1942 in verband met een op handen zijnde jubileum van het Marnix-gymnasium op 23 januari 1979 en wie dat een datum vindt om te onthouden, heb ik hem dan nu maar vast vermeld.

Een nieuw punt voor vrijwel iedereen is de wijze waarop ik mij aan de tewerkstelling in Duitsland heb onttrokken.

65 **Aanvechtbaar**

Hoezeer ik besef dat het een aanvechtbare weg geweest is en hoezeer ik besef dat alleen de klank al, en dat verklaart mede de reden waarom ik dat niet voortdurend weer aan de grote klok gehangen heb, hoezeer de klank SS al een wereld van afschuw en emoties en verwondingen weer oproept, kan ik toch 70 zeggen, dat ik niet bij de SS ben geweest, maar dat ik via de SS mij aan de tewerkstelling in Duitsland heb onttrokken. En ik heb tot dat doel, ik vraag daar geen begrip voor, het is een feit wat ik vermeld als ik zeg wie zich realiseert hoe je op die leeftijd in volstreekte eenzaamheid een beslissing moet nemen in een situatie waarin je in toenemende mate voor jezelf tot de conclusie komt – in die situatie had ik niet terecht mogen komen en ik moet hoe dan ook uit die situatie uit; of dat middel oirbaar is wat daartoe 75 kan leiden.

Zo heb ik dat gezien. Ik had maar de keus tussen het tot het eind van de oorlog daar uitzitten of de enige weg bewandelen die een mogelijkheid bood om mij aan die tewerkstelling te onttrekken. Ik ben niet de enige die die weg bewandeld heeft, zoals mij nog uitdrukkelijk gisteravond is bevestigd.

80 En, ik meende, en meen dat ieder middel om dat doel te bereiken oirbaar was, althans zeker wanneer dat middelen waren waarbij ik mij bediende van mogelijkheden die de Duitsers zelf in handen hadden. Ik wijs erop dat het oogmerk wat ik daarmee had niet betwist wordt, ook in het rapport niet. Dat het zelfs aannemelijk wordt beoordeeld en dat het hoe dan ook in elk ge val uit de verdere gang van zaken blijkt dat ik slechts met dat oogmerk die stap gedaan heb.

85 Waarom heb ik daar dan toch over gezwegen? Dat zou te veel gezegd zijn, want zo is het niet, maar waarom heb ik daar dan toch niet veel ruchtbaarheid aan gegeven, elke keer als geruchten opkwamen?

Ja, dat is omdat ik mij heel goed besef hoe zwaar het feit dat je je aanmeldt bij de Germaanse SS, ongeacht het doel wat je daarmee voor ogen hebt, hoe zwaar dat los van de situatie waarin je dat doet en los van het oogmerk waarmee, hoe die geweldige lading die dat heeft, bij velen al moet aankomen.

90 **PTT**

Ik had er nog een aantal redenen voor. Dat blijkt wel uit het rapport. Het was niet geheim dat ik die weg bewandeld had. Ik wil dat even nader toelichten. Ik was formeel in dienst van de Nederlandse PTT toen ik mij gemeld had en opgeroepen werd en naar Nederland geplaatst, wat mijn bedoeling was, 95 zij het ook dat ik tegen mijn bedoeling in niet de kans kreeg om er tussen uit te gaan.

Dat was mijn voornemen, één keer in Nederland. Afijn, dat hebt u ook kunnen lezen, dat hoef ik niet uiteen te zetten.

Dat was mijn voornemen, een keer in Nederland zijnde de benen te nemen. De PTT in Nederland heeft toen, dat stuk treft u ook aan, bericht gekregen dat ik wel van de lijst kon worden af gevoerd, 100 want dat ik mij gemeld had bij de Germaanse SS. Daar was het dus bekend. Het blijkt ook uit de stukken dat het zo is aangetekend.

Een menselijk onderdeel wat ik toch niet wil verzwijgen, zonder het te dramatiseren, dat wil ik zeker niet, maar ik vind dat het toch vermeld mag worden: dat ook mijn ouders toen bericht gekregen

105 hebben, dat ik niet meer in Duitsland verbleef maar dat ik had dienst genomen bij de SS. U kunt zich misschien enigszins indenken dat die mensen daar volstrekt perplex van geweest zijn en niet geweten hebben wat ze daar mee aan moesten, totdat ze van mij uit Assen een brief kregen.

Toen ik na de oorlog wilde gaan studeren, kon dat niet als ik niet als ambtenaar eervol ontslag kreeg, dat kon ik niet zonder meer gezien de gegevens die bij de PTT aanwezig waren. En ook los daarvan waren de geruchten, de feiten doorgedrongen.

110 Er heeft toen in de Alblasserwaard waar ik van afkomstig was, een politiek opsporingsonderzoek plaatsgehad, daar treft u in de stukken ook iets over aan, al moet die datum ongetwijfeld 1945 zijn, tot de conclusie geleid heeft en later ook bevestigd door de procureur-generaal, dat er geen aanleiding was om hier iets in te zien wat niet oirbaar zou zijn waardoor de zaak is geseponerd.

115 En u hebt ook kunnen zien dat de PTT na onderzoek tot de conclusie gekomen is dat niets aan een eervol ontslag in de weg stond.

Niet relevant

120 Nu kun je vragen, waarom heb je dat later niet steeds weer gezegd. Als die zaken na herhaald onderzoek zo liggen, wat is dan de zin om het steeds weer zelf op te roepen en daarmee zelf iedere keer weer te vragen om de zaak te onderzoeken met, het was niet relevant meer, met alle gevolgen die dat voor anderen zou hebben.

125 Dan de periode in Assen, Port Natal, dat weegt als ik het rapport goed lees, eigenlijk het zwaarste, dat is ook het onderdeel dat mij het meest verwondert. Want daar heeft het vol gezeten met mensen die mij kennen. Dat moet, dat kan niet anders. En die hebben mij gevolgd, die hebben gezien hoe ik in toenemende mate in de publiciteit kwam. Ik heb ook in het begin van mijn politieke loopbaan Drenthe en Assen bij mijn spreekbeurten niet gemeden.

Die mensen wisten ook allemaal op welke wijze ik daar in Assen terecht gekomen was en het zou interessant zijn om in elk geval de mensen uit die beginperiode te horen. Ik ben daar als gevangene net als alle anderen terecht gekomen.

130 In een poging om het niet te dramatiseren, maar het zo objectief mogelijk te vertellen kan ik toch een onderdeel niet weglaten. Eén keer in Hoogeveen aangekomen, en toen ik weigerde om de diensten te gaan verrichten die men daarmee beoogde, waar ik mijn eigen oogmerken toen wel moest onthullen, ben ik drie weken lang onder persie gezet om alsnog die stap te doen. Ik hoef daar geen, ieder kan zichzelf indenken op welke wijze dat gebeurt als je bij de SS vertoevende geplaatst wordt voor het feit dat je geprobeerd hebt misbruik van die instelling te maken om je te onttrekken, dus tegengestelde doeleinden te dienen dan waarvoor die zaak diende, welke methodes dan worden gehanteerd om je alsnog te presen om je naar de doelstellingen van die instelling te voegen. Ik heb op dat moment tegen mijzelf gezegd, ik vind dat de weg die ik gegaan ben niet onoirbaar is, ik vind het geen onoirbaar middel.

Grens

Maar ik begrijp dat het een uiterst riskante en zeker optisch een aanvechtbare weg is en ik ben, als ik niet oppas, bezig iedere keer een stap verder te doen. En Wim Aantjes: waar ligt de grens die je niet mag overschrijden, die grens lag daar, alle consequenties ten spijt.

145 Ik kan tot op de dag van vandaag alleen maar verwonderd zijn dat die consequenties anders bleken uit te pakken dan ik wel moest veronderstellen.

150 Als je na die drie weken 's nachts om half vijf van je bed gelicht wordt, van je brits en er wordt gezegd: "Nou is het mooi genoeg geweest. Wij hebben in je koffertje gesnuffeld, er ligt een bijbel in, je schijnt een vrome jongen te zijn dan krijg je nog een half uur om eens in dat bijbeltje te lezen want dat zal je hard nodig hebben voor wat er daarna staat te gebeuren.

Goed, ik kwam in Port Natal terecht. Dat zijn de risico's die ik over mijzelf heb ingeroepen, die wens ik ook zelf te dragen. Ik vermeld alleen als feit om de situatie te schilderen en nergens anders om. Ik heb het zelf opgeroepen en velen onder u hebben dat gedaan, die mijn politieke loopbaan hebben gevolgd, die hebben één ding kunnen constateren, dat als ik risico's nam in de politiek dat ik ze dan ook zelf droeg en ze niet op anderen afwenteelde.

Ik was met dat al wel in een uiterst kwetsbare positie in Assen. Ik heb aanvankelijk evenals anderen al dat graafwerk verricht. Het was heel zwaar werk, wil ik u wel zeggen, wat je geen maandenlang vol-

'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.'

hield. Er was nogal wat doorstroming. Mensen die voor lichte vergrijpen, er waren weer ontslagen, mensen die voor zware vergrijpen daar waren en dan na verloop van tijd werden doorgestuurd naar kampen in Duitsland, waarvan je je weinig illusies hoeft te maken hoe dat verder verlopen is.

Geen consideratie

Men heeft, ik had er zeker, dat is waar, kunnen vluchten. Maar ik wist twee dingen, als ik dan, ik had geen enkel adres, ik had op mijzelf moeten werken, dat had ik best aangedurfd, maar de kans dat ik weer gepakt zou worden, zou erg groot zijn en het was duidelijk dat er dan geen enkele consideratie meer zou zijn. Dat is mij ook voortdurend voor ogen gehouden. Misschien noemt u dat laf, ik heb gedacht dat ik dan maar beier daar tot het eind van de oorlog kon uitzitten.

Ik had een tweede reden en dat is bevestigd door anderen die de benen genomen hadden. Dat is gebleken. En onder die druk stond ik heel sterk van: "Als jij de benen neemt. Je mag wat vrijheid hebben na verloop van tijd, maar denk erom, als je de benen neemt dat wij represailles zullen uitoefenen op een aantal mensen die in dit kamp verblijft".

Ik zal niet ontkennen dat ik in die spanning, waarin ik dagelijks verkeerd heb, dat ik wel eens om me in te dekken wel eens verkeerd zal hebben gereageerd, maar ik constateer twee dingen.

Dat er van misdragingen geen enkele sprake is geweest, dat blijkt ook uit het rapport. En iedereen die daar uit die periode benaderd zal worden, zal erkennen dat hij het misschien niet altijd begrepen heeft.

Maar dat ik nimmer gewantrouwd ben en dat ik met iedereen die net als ik daar gevangen was, zij het dat ik in de loop van de tijd wat administratief te werk gesteld werd, dat niemand enige rem gehad heeft om met mij over de politieke zaken van dat moment te spreken.

Wankelmoedig

Ik ontken niet dat er vele elementen in mijn oorlogsperiode zijn waarin van wankelmoedigheid sprake geweest is, dat heb ik ook nimmer ontkend, dat ik moeite gehad heb het ware karakter van de Duitse bezetting snel en goed te doorzien, dat ik zeker aanleiding tot misverstaan heb gegeven, als ik het zware woord mag gebruiken. lot een zekere vorm van schizofrenie, zoals ook bij vele anderen in hun hele oorlogshouding was voorgekomen. Ik ben niet fout geweest.

Ik heb fouten gemaakt, waar ik ze gemaakt heb, heb ik ze geprobeerd me aan de gevolgen daarvan te onttrekken. Er kan terecht aanmerking gemaakt worden op mijn gedragingen. Er is geen sprake van misdragingen, dat blijkt ook uit verklaringen die zijn afgelegd. Het gaf mij grote voldoening dat ook de heer De Jong (directeur van Oorlogsdokumentatie) spontaan zei: "U moet goed begrijpen, mijnheer Aantjes, niet wat in uw hart leefde is ter discussie".

Ik verdiep mij niet in de vraag hoe het nu weer nu op dit moment weer aan de orde komt; waarom het nu weer aan de orde komt. Dat zijn vragen die ik niet hoeft te stellen; die ook niet relevant zijn voor de feiten. Er zijn een paar dingen die afschuwelijk bij mij aangekomen zijn.

Eén is dat ik vanmorgen in een krant las dat mijn vrouw Duitse is en dat ik haar in de oorlog zou hebben leren kennen. Mijn vrouw is Duitse van oorsprong; ik heb haar in 1948 in Keulen leren kennen toen ik daar in het kader van een uitwisseling van de Universiteiten tijdelijk colleges volgde. En alles wat er aan twijfelachtig en dubieus in mijn houding tijdens de oorlog zou zijn aan te wijzen zal iedereen vergeefs zoeken bij mijn vrouw en haar familie.

Hoe begint de minister?

Een retorisch exordiummodel toegepast op departementale toespraakinleidingen

Dames en heren, Wanneer we praten over de betekenis van religie in de Nederlandse traditie, kom ik onvermijdelijk uit bij Erasmus.
[Minister Van Boxtel]

1 Inleiding

Hoe doorbreek je de stilte die valt nadat de dagvoorzitter je het woord heeft gegeven? Je kunt op duizend manieren beginnen, maar welke kies je? Wat moet je bereiken tijdens die essentiële eerste minuten en welke middelen zet je daarvoor in? Cicero (1989: 199-200) verbaast zich al “over de flodderaars die aan de inleiding geen enkele zorg besteden”; Quintilianus (2001:200) acht een – zorgvuldig gepresenteerd – *exordium* van groot belang: “het is ook de slechtste stuurman, die al bij het uitvaren tegen de kade op botst.” En ook de eigentijdse presentatieadviseur Van der Meiden (1991: 61) raadt sprekers af om “haastig door de inleiding heen [te] rennen, om zo snel mogelijk de probleemstelling aan te pakken en vervolgens die breed gaan uitmeten.”

Een goed exordium lijkt niet alleen een zaak van gewicht, maar ook een delicate kwestie. Nederlandse ingenieurs vinden een pakkende inleiding maken de lastigste taak bij het houden van presentaties. Deze sprekende professionals die zo’n 17 keer per jaar een presentatie houden mogen dit dan lastig vinden (Andeweg, De Jong e.a. 2000: 85), maar hoe zit het met de professionele sprekers die tientallen keren per jaar een voordracht verzorgen. Minister Annemarie Jorritsma hield wel 150-200 speeches per jaar (Snoek 2001: 159). En welke steun is er in de strijd om een goed exordium te verwachten van de adviesboeken die gericht zijn op het schrijven en houden van toespraken?

Er is een lange traditie van adviesboeken waarin auteurs hun lezers aanraden hoe ze de inleiding van hun toespraken moeten aanpakken. Aan het begin van deze traditie staan de

Samenvatting

De inleiding werd al in de klassieke retorica gezien als een belangrijk onderdeel van de toespraak. In dit artikel wordt de moderne inleidingspraktijk van departementale speeches onderzocht. Hiertoe is een analysemodel gepresenteerd op basis van de klassieke retorica, aangevuld met inleidingsadviezen uit de moderne adviesliteratuur, waarmee wordt nagegaan met welke technieken de sprekers welke functies in deze speeches pogen te vervullen. Het artikel eindigt met een korte discussie over het gebruikte model.

Hoe begint de minister?

klassieke retoriци zoals de auctor ad Alexandrum, Aristoteles, de auctor ad Herennium, Cicero en Quintilianus. Zij kennen aan het begin van een toespraak specifieke communicatieve functies toe. Aanbevolen wordt aan het begin de aandacht (*attentum*) van de luisteraar te vangen, de welwillendheid (*benevolum*) van het publiek voor de spreker te verhogen, en duidelijk te maken (*docilem*) wat de luisteraar kan verwachten in de voordracht. Opvallend is dat Aristoteles (3,14, 6) de docilemfunctie centraal stelde: de kern van de zaak of het hoofdstandpunt geven. Voor een ideaal, rationeel publiek hoefde je eigenlijk niet veel werk van aandacht en welwillendheid te maken. Omdat de meeste publieken echter minder ideaal zijn, heeft hij toch ook maar adviezen voor beide andere functies gegeven. Cicero en Quintilianus legden in hun adviezen juist veel meer nadruk op het trekken van de aandacht en vooral op verkrijgen van welwillendheid, waarvoor een uitgebreide topiek ontwikkeld is. De drieslag *iudicem attentum, benevolum et docilem parare* heeft de eeuwen getrotseerd tot in de 20^e eeuw, want in een (beperkt) aantal adviesboeken is deze drieslag nog steeds terug te vinden (bijvoorbeeld Oskamp en Geel 1999, Van der Spek 1999). Het benadrukken van een deel van de functies lijkt echter vaker voor te komen: vergelijk bijvoorbeeld Steehouder e.a. (2001) die met name de attentum- en docilemfunctie in de inleiding behandelen. De technieken die door de twintigste-eeuwse adviseurs gegeven worden, zijn over het algemeen goed beschrijfbaar binnen de klassiek-retorische functies.

Voor de antieken vormde de spreekpraktijk van beroemde politieke sprekers, zoals Pericles, Demosthenes en ook wel Cicero, de basis voor de vele retorische adviezen. Moderne Nederlandse adviesboekschrijvers lijken in de keuze van voorbeelden veel minder gebruik te maken van speeches van hedendaagse professionele sprekers, zoals onze ministers en staatssecretarissen. Betekent dit dat de adviezen losgezongen zijn van de Nederlandse toespraakpraktijk, of andersom dat deze toespraakpraktijk zich weinig gelegen laat liggen aan de expertise van de adviseurs?

In dit artikel staan drie vragen centraal: in hoeverre is de moderne inleidingspraktijk in termen van het klassiek-retorische en moderne arsenaal aan inleidingstechnieken te beschrijven? Welke geadviseerde inleidingstechnieken hanteren professionele speechschrijvers? En welke klassieke inleidingsfuncties (met name *attentum, benevolum & docilem parare*) worden er met deze technieken vervuld?

Tot de meest productieve en professionele sprekers in Nederland behoren de bewindspersonen: ministers en staatssecretarissen. Zij schrijven hun talrijke speeches zelden zelf; hiervoor hebben ze speechschrijvers in dienst. Onze onderzoeksvragen hebben we daarom op deze groep gericht. Er is eerst een analysemodel opgesteld op basis van de klassieke retoriica, aangevuld met inleidingsadviezen uit de moderne adviesliteratuur, daarmee wordt nagegaan met welke technieken de sprekers welke functies in deze speeches pogen te vervullen. Het artikel eindigt met een korte discussie over het gebruikte model.

2 Onderzoeksopzet

Voor de keuze van het hier geanalyseerde corpus hebben we gebruik gemaakt van een onderzoek onder alle Nederlandse departementale speechschrijvers (N=29) dat we in het voorjaar van 2001 uitvoerden.

Het doel van dat onderzoek was het in kaart brengen van de opvattingen van de Nederlandse departementale speechschrijvers. Het beroep van speechschrijver in de Nederlandse context is nog jong. In een interview met een tweetal speechschrijvers in 1995 gaat het nog om redigeren van speeches die door ambtenaren geschreven werden (Mulder 1995). Enigszins meewarig beschrijven in 1997 de nieuwe beroepsbeoefenaren de situatie voordat zij de arena betraden: ‘Vroeger trokken ze [de beleidsambtenaren] een nota uit de kast, schreven er dan “Beste heren” boven en “dank u wel” er onder en dat was het dan’.¹ En ook: “Als een beleidsmedewerker een verhaal goed opschrijft, zijn we niet nodig. Maar dat komt maar heel zelden voor”.² Enkele jaren later ontstaat op de verschillende ministeries meer en meer de constructie dat er aparte schrijvers voor deze taak worden aangesteld.³

De volgende vragen waren o.m. in ons onderzoek aan de orde.

- Welke opvattingen hebben de speechschrijvers van professionele sprekers over de functies (met name van *attentum*, *benevolum* en *docilem*) van de inleidingen van speeches die hun opdrachtgevers houden?
- Met welke technieken proberen ze die functies te realiseren?

Het onderzoek bestond ondermeer uit een enquête onder alle schrijvers (N=29; response 72%) en een aanvullende focusgroepbijeenkomst. In de vragenlijst werden over de twee recentste speeches van de schrijvers concrete vragen gesteld. Gevraagd werd beide speeches bij de vragenlijst te voegen. Hieruit hebben we vervolgens het corpus samengesteld dat in de onderhavige studie geanalyseerd wordt. In totaal werd de helft (21 speeches) in het corpus opgenomen, waarbij gekozen is voor een maximale spreiding in sprekers. De speeches zijn te typeren als beleidstoespraken van Nederlandse bewindspersonen. De speeches worden meestal gehouden op uitnodiging, naar aanleiding van een speciale gebeurtenis, bijvoorbeeld: de opening van een congres of gebouw, het in ontvangst nemen van een onderzoeksrapport of de uitreiking van een prijs. Ze hebben een beleidsmatig, licht persuasief karakter, dit wil zeggen dat de spreker de gelegenheid te baat neemt om het beleid van de eigen organisatie nog eens voor het niet-vijandige publiek – en de vaak meeluisterende pers – uiteen te zetten.

Van elke speech werd de inleiding bepaald. Bij de analyse van toespraken blijkt dat sprekers/speechschrijvers zelden zelf de inleiding zichtbaar in de tekst aangeven (vergelijk voor een zelfde resultaat De Jong en Andeweg 2000); wel hebben de speechschrijvers in de enquête aangegeven wat in hun ogen de inleidingsgrens was. In de onderhavige analyse hebben wij de inleidingsgrens bepaald door (een combinatie van) verschillende eigenschappen van de tekst te hanteren:

- toespraaksignalen: doelstelling (“Ik zal voor u de hoofdlijnen van het Nederlandse arbeidsmarktbeleid schetsen. Daarbij gaat het mij er vooral om u deelgenoot te maken van mijn visie op de toekomst van de Nederlandse arbeidsmarkt.”), partitio (“Ik zal beginnen met enkele algemene opmerkingen.”) of een tussentijdse aanspreking: (“Dames en heren.”)
- tekstsignalen: de tekst bevat een paragraaftitel, kopje, of witregel die de grens kan markeren.
- veranderingen in het topic. Minister Brinkhorst bijvoorbeeld gaat na het prijzen van het jaarverslag van de firma AVEBE (realisering van een benevolumfunctie) over tot de rest van zijn speech over de algehele toestand in de aardappelsector.

Wat zou een spreker moeten bereiken in de inleiding van een toespraak? Welke technieken staan tot zijn beschikking volgens de klassieke en moderne adviseurs?

Eerst is op basis van een bronnenstudie van klassieke adviesteksten nagegaan welke inleidingstechnieken de antieken adviseerden om de drie door hen onderscheiden inleidingsfuncties te realiseren. Deze lijst met technieken vormde het uitgangspunt voor een uitgebreide literatuurstudie naar de 20^e-eeuwse adviesboeken. Uit een overzicht van de adviesboeken uit die eeuw is met behulp van een deskundigenpanel een selectie van de toonaangevende boeken (42 boeken) samengesteld. Vervolgens is in die selectie nagegaan welke klassieke adviezen repertoire hebben gehouden en welke nieuwe moderne adviezen het arsenaal hebben verrijkt.⁴ Dit leverde een uitvoerige lijst op met aanbevolen technieken (zie tabel A). Deze functioneert in het onderzoek als een model om de gebruikte inleidingstechnieken en de daaraan gekoppelde functies in beeld te brengen.⁵

In de tabel zijn de technieken naar hun hoofdfunctie geordend. Binnen de functiecategorie worden voor de historische duidelijkheid eerste alle klassieke adviezen opgesomd (ook de adviezen die niet meer in de 20^e-eeuwse adviesboeken voorkomen) en daarna de moderne adviezen (bovenaan de adviezen die het meest frequent genoemd worden; onderaan die het minst genoemd worden). De benevolumentechieken zijn onderverdeeld in vier klassieke topen: *ab nostra persona* (stof die afgeleid is van de eigen persoon), *ab adversariorum persona* (afgeleid van de persoon van de tegenstander), *ab iudicum persona* (afgeleid van het publiek) en *a causa* (van de zaak). Uit de tabel blijkt dat vergeleken met de groei aan attentumtechnieken, de aanwas aan benevolumentechieken in de 20^e eeuw gering was.

Over de functie van de verschillende technieken wordt niet altijd hetzelfde gedacht. Aan een klassieke attentumtechniek als *het belang van het onderwerp benadrukken* worden bijvoorbeeld ook benevolumentechieken toegeschreven zoals het opbouwen van een verstandhouding met het publiek (door het gemeenschappelijke belang te benadrukken: *ab iudicum persona*: Morse 1983; Van der Spek 1995; Janssen e.a. 1989) en het motiveren van het publiek voor het onderwerp (*a causa*: Korswagen 1988; Van der Spek 1995). In de hier beschreven analyse wordt steeds uitgegaan van de hoofdfunctie van de techniek.

Sommige technieken in de tabel – met name benevolumentechieken – worden in de 20^e eeuw niet meer geadviseerd voor de inleiding. Dit is waarschijnlijk het gevolg van de veranderde context voor de adviezen. Behandelden de antieken de voorschriften vooral, maar niet alleen, in het licht van een juridische context, de moderne adviseurs lijken zich vooral op een algemene situatie te richten en zeker niet meer exclusief op de rechtszaal. Specifieke adviezen voor het juridisch pleidooi komen in de 20^e eeuw eigenlijk nauwelijks voor (Broekers-Knol en Van Klink 2000).

Met behulp van het exordiummodel (tabel 1) kan op efficiënte wijze worden nagegaan welke beproefde technieken een spreker/speechschrijver gebruikt. Het model scherpt de blik voor het voorkomen van varianten op deze technieken en maakt de onderzoeker alert op mogelijke nieuwe inleidingstechnieken.

Tabel 1: Overzicht inleidingstechnieken

<i>Attentumtechnieken</i>	<i>Benevolumentechieken</i>	<i>Docilementechieken</i>
<i>Klassieke adviezen</i>	<i>Klassieke adviezen</i>	<i>Klassieke adviezen</i>
Het belang van het onderwerp benadrukken	<i>Ab nostra persona</i>	Kern van de zaak geven (stelling of standpunt)
Letterlijk om aandacht vragen	Zichzelf betrouwbaar voorstellen	Aankondiging van hoofdpunten (partitio en bruggetje)
Beloven het kort te houden	De eigen partij prijzen	Korte voorgeschiedenis van een zaak geven: narratio
Iets geestigs presenteren	Indruk wekken improviserend te spreken	<i>Moderne adviezen</i>
Stijlmiddelen met mate gebruiken	Vooroordelen tegen spreker wegnemen	Onderwerp noemen
- Aanspreken van derden	De underdogpositie innemen	Definitie geven
- Imaginair persoon opvoeren	<i>Ab adversariorum persona</i>	Huishoudelijke mededelingen
- Historisch voorbeeld	Zwart maken van de tegenstander	Van algemeen naar bijzonder (trechteropening)
- Vergelijking en metafoor	Verdachte eigenschappen prijzen	
- Ironie	<i>Ab iudicum persona</i>	
- Woordspeling	Vleien en prijzen	
<i>Moderne adviezen</i>	Het gemeenschappelijke benadrukken	
Anekdote	Het publiek bang maken of geruststellen	
Uitdagende bewering doen	<i>A causa</i>	
Citaat	Lichtpunten van een zaak noemen	
Vraag	Verantwoordelijkheid voor een ongunstige zaak afschuiven	
Actuele invalshoek	<i>Overige klassieke benevolumentechieken</i>	
Aanhef	Vooroordeel tegen zaak wegnemen	
Omstandigheden, tijd, plaats, personen	Begrip vragen voor gebrekkige toespraak	
Raadsel	Een prijzenswaardig persoon prijzen	
Beeld- en geluidseffecten	<i>Moderne adviezen</i>	
Voorbeeld	Bedanken inleider	
Rollenspel en pantomime		
Titel		
Spreekwoord		

Hoe begint de minister?

De analyse beperkte zich tot de tekst zelf; de spreesituatie – waaronder ook nonverbale uitingen van de spreker – blijft buiten beschouwing. In de praktijk blijkt dat sprekers zelden precies de tekst volgen en dus veranderingen in bijvoorbeeld de inleiding van de tekst aanbrengen die op dat moment beter passen in de situatie van het optreden (vergelijk Veltman 2002). De tekst zelf bevatte anderzijds signalen die door de luisteraars niet of op een andere manier zijn waargenomen (alinea-indelingen; paragraaftitels; cursiveringen). Deze worden in de analyse wel in de overweging meegenomen.

In principe werd alle aanwezige tekst van de inleiding benoemd.⁶ Het kon daarbij voorkomen dat een techniek vaker in een inleiding wordt gebruikt (bijvoorbeeld verschillende *vergelijkingen* of *metaforen*). De betrouwbaarheid van de analyse is vergroot door deze afzonderlijk door twee onderzoekers uit te laten voeren. Verschillen in techniekanalyse (“is deze passage een voorbeeld of een anekdote?”) konden zo na discussie – op basis van de bewijscitaten – worden geslecht.⁷

4 Resultaten

Wat leverden de analyses op?

De lengte van de inleiding was gemiddeld 19% van de gehele toespraak (sd 12,4) en varieerde tussen de 5,2% en 50,5%.⁸ De moderne adviseurs zijn het onderling niet eens over de optimale lengte van een inleiding (variatie tussen 5% en 20%, met een kleine meerderheid die een lengte van 10% adviseert), maar in vergelijking met deze adviezen is de gevonden inleidingslengte dus aan de hoge kant. Ook is eenderde van de speechinleidingen langer dan 25% van de speech met een uitschieter naar zelfs 50,5%.⁹ In een eerder onderzoek in een vergelijkbaar corpus vonden we een gemiddelde lengte van 13,1 % en een variatie tussen 2,8 en 38,3% (De Jong en Andeweg, 2000).

Vaak bleek de vastgestelde inleidingslengte te verschillen van de lengte die de speechschrijvers zelf in de enquête aangaven. In de helft van de gevallen viel onze schatting langer uit, wat meestal veroorzaakt leek te worden door een definitiekwestie: wij vatten zoals gezegd de *partitio* (of het bruggetje) bij de inleiding,¹⁰ terwijl de speechschrijvers dit onderdeel niet meer tot de inleiding rekenden:

Het juryrapport staat uitvoerig stil bij de betekenis van het IIAV, de omvangrijke collecties en de vele activiteiten die worden ondernomen. En niet te vergeten, de vanzelfsprekendheid waarmee dat gebeurt. Vanzelfsprekendheid. Daar wil ik graag met u over spreken. [Het onderstreepte deel werd door de speechschrijver niet meer tot de inleiding gerekend]

Attentum parare: de aandacht trekken en richten

In de onderzochte inleidingen wordt op uiteenlopende manieren geprobeerd de aandacht van de luisteraars te trekken en te richten. In tabel 2 is een overzicht opgenomen van de aangetroffen technieken. Van elke techniek wordt aangegeven in hoeveel speeches deze voorkomt en hoe frequent de techniek in het corpus als geheel voorkomt; een techniek kan immers in een inleiding meerdere malen voorkomen.

Tabel 2: *Aangetroffen attentumtechnieken in 21 speeches*

<i>Technieken</i>	<i>aantal speeches</i>	<i>totale frequentie</i>
Aanhef (M)	9	10
Uitdagende bewering (K)	9	9
Vraag (M)	6	7
Vergelijking / metafoor (K)	4	6
Citaat (M)	4	4
Belang (K)	3	4
Anekdote (M)	3	4
Iets geestigs presenteren (K)	2	3
Overige stijlmiddelen (K)	2	2
Beeld- en geluidseffecten (M)	1	4
Historisch voorbeeld (K)	1	1
Voorbeeld (M)	1	1
Spreekwoord (M)	1	1
Geen attentum	1	

(K)=klassieke techniek; (M)=moderne techniek

Het corpus bevat vijf speeches met vier of meer aandachtstechnieken. De enige toespraak zonder herkenbare aandachtstechnieken is vooral rijk aan op welwillendheid gerichte technieken (het danken en prijzen van een commissie). In alle andere toespraken kwamen een of meer aandachtstechnieken in de inleiding voor.

De *aanhefte*techniek en de techniek van de *uitdagende bewering* worden in ruim 40% van de speeches toegepast. De *aanhefte*techniek wordt meestal onopvallend, clichématig toegepast: ‘Dames en heren’ is de doorgaans gebruikte vorm, een enkele keer uitgebreid tot ‘Majesteit, Excellenties, dames en heren’ (Van Aertsen; speech 17). Niet meer *en vogue* is het meer aandachttrekkende ‘uitputtend intro-gedrag’ dat Van der Meiden beschrijft:

Zeer geachte heer burgemeester dezer stede, zeer geachte bestuurderen dezer illustere vereniging, hooggeachte dames en heren genodigden, die door uw aanwezigheid deze bijeenkomst luister bijzet, zeer geachte dames en heren van deze vereniging, gewenste toehoorders, ik groet u allen zeer! (Van der Meiden 1991: 154)

In twee gevallen zorgt een afwijkend gebruik van de *aanhefte*techniek voor een mogelijk sterkere aandachtsprikkel. Minister Herfkens opent haar speech met ‘Leden van de jury’; pas enkele zinnen verder blijkt dat het hier een citaat betreft uit een vorige speech: een bewust én de aandacht prikkelend effect. Staatssecretaris Remkes herhaalt tijdens zijn inleiding de *aanhef* ‘Dames en heren’ waardoor een extra appèl op de luisteraars gedaan wordt.

De techniek van de *uitdagende bewering* wordt vaak vergezeld door prikkelende statistieken en scherpe contrasten.

Uit het woningbehoefte-onderzoek blijkt dat in 2010 vijfenzestig procent van de huishoudens een eigen woning wil. Terwijl op dit moment nog maar iets meer dan

Hoe begint de minister?

de helft van de mensen – Nederland hoort daarmee tot de achterhoede in Europa – een eigen woning heeft! (Remkes; speech 8)

Wereldwijd missen miljoenen kinderen een faire kans op een goede ontwikkeling, door ziekte, ondervoeding, armoede en geweld. In Nederland is dat anders. (Vliegthart; speech 21)

De *vraagtechniek* komt in bijna 30% van de speeches voor. Er worden verschillende vormen van de techniek gebruikt. Zo stelt staatssecretaris Remkes (VROM) een echte vraag aan zijn publiek, waarop hij een antwoord wil:

Mag ik u een vraag stellen: wie van u hier heeft een koopwoning? Wilt u uw hand opsteken? Dank u wel [...] Ik durf zo op het oog te stellen dat het hier gaat om veel meer dan de helft. Daarmee bent u dus niet representatief voor Nederland. (Remkes; speech 8)

Maar ook de *quaestio* (een opeenvolgende reeks van vragen) en de *subiectio*, de vraag die zowel door de spreker wordt opgeworpen als beantwoord, komen voor. Een voorbeeld van de *subiectio*:

Wat dacht u dat het grootste risico voor hen vormt? Dat is lawaai. (Hoogervorst; speech 14)

De technieken *vergelijking/metafoor* en *citaat* worden in ongeveer gelijke mate gekozen (19%). De *vergelijking/metafoor* worden soms uitgesponnen tot een beeldverhaal, waarbij het moeilijk blijkt om een beeldbotsing¹¹ te voorkomen:

Maar in die begintijd voelde ik me nog wel eens een roepende in de woestijn als ik over dat onderwerp sprak. Die tijd is echt voorbij. Ik voel me langzamerhand alsof ik deel uitmaak van een groot koor. En van een woestijn is ook al lang geen sprake meer. We bevinden ons niet in een dorre vlakte, maar juist in uiterst vruchtbaar gebied. (Ybema; speech 1)

Een *citaat* kan de aandacht trekken door de treffende formulering; men kan tegelijk de geciteerde autoriteit tot bondgenoot maken.

Wanneer we praten over de betekenis van religie in de Nederlandse traditie, kom ik onvermijdelijk uit bij Erasmus. Ik denk in het bijzonder aan zijn beroemde boek *Lof der Zotheid*. Daarin trekt de auteur van leer tegen wat hij ziet als machtsmisbruik door de kerk van Rome. Hij hekelt de pausen van zijn tijd en ook de intellectuelen die hen steunen en die – ik citeer – “allerlei motieven bedenken, om met goed fatsoen het dodelijk staal te kunnen hanteren en zijn medemens tussen de ribben te steken, wat voor hen blijkbaar absoluut geen afbreuk doet aan Christus’ gebod van naastenliefde”. (Van Boxtel; speech 17)

In een tijdschrift las ik dat Schiphol al een “metropool zonder inwoners” genoemd wordt – een aardige typering. (Korthals; speech 5)

Ook de aandachtstechnieken *anekdote* en *het belang van de zaak benadrukken* komen met enige regelmaat voor (14%). Secretaris-Generaal Borghouts opent zijn speech over klachtenafhandeling met een anekdote:

Een paar weken terug las ik iets opmerkelijks. Het stond in de krant, u zult het ook gezien hebben. Het ging om een kwestie waar we jaren niets van gehoord hadden, namelijk de kwestie Aantjes. Ik doel op het bericht dat de historicus De Jong erkent dat hij in 1978 fouten heeft gemaakt in deze zaak, dat hij te kort door de bocht ging bij het presenteren van zijn bevindingen. Dat het 22 jaar heeft geduurd voordat De Jong zoiets zegt, geeft aan hoe moeilijk het is om fouten toe te geven. En dat geldt niet alleen voor personen, dat geldt ook voor organisaties – die immers uit mensen bestaan. (Borghouts; speech 6)

De techniek *het belang van de zaak benadrukken* wordt onder meer gebruikt door staatssecretaris Verstand-Bogaert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid op het congres ‘Arbeitsmarktpolitik im Zentrum Europas ein Ländervergleich’ als zij zegt:

Het is goed dat wij in Europa van elkaar weten waar we mee bezig zijn. Daardoor kunnen we van elkaar leren. Dat is belangrijk, zeker als het gaat om aan elkaar grenzende landen en regio’s. (Verstand-Bogaert; speech 4)

De aandachtstechnieken *Belang van het onderwerp benadrukken*, *iets geestigs presenteren*, *overige stijlmiddelen*, het *(historische) voorbeeld* en *beeld- en geluidseffecten* komen incidenteel voor. Het valt met name op dat de meest geadviseerde twintigste-eeuwse aandachtstechniek, de *anekdote*, in dit corpus relatief weinig voorkomt. Overigens zijn er de verschillen met verwante technieken als *(historische) voorbeelden* en *iets geestigs presenteren* soms gering. Eenmaal worden, door staatssecretaris Remkes, sheets gebruikt (techniek: *beeld- en geluidseffect*).

Benevolum parare: de welwillendheid voor spreker en zaak vergroten

Tabel 3 bevat een overzicht van de gebruikte benevolumtechnieken.

Tabel 3: *Aangetroffen benevolumtechnieken** (N=21)

<i>Techniek</i>	<i>aantal speeches</i>	<i>aantal technieken</i>
Vleien en prijzen	15	16
Gemeenschappelijke benadrukken	7	8
Zichzelf betrouwbaar voorstellen	3	3
Publiek bang maken of geruststellen	2	2
De eigen partij prijzen	1	1
Een prijzenswaardig persoon prijzen	1	1
<i>Geen benevolum</i>	4	4

* Alle genoemde technieken zijn klassiek

Hoe begint de minister?

Meer dan de helft van de toespraken bevat een vorm van vleien en prijzen van (een deel van) het publiek.¹² Dat gebeurt doorgaans in de vorm van complimenteren en bedanken. Het complimenteren is het uitspreken van een positief waardeoordeel over de ander of over diens 'zaak'. Een compliment is een vorm van beleefdheid die niet per se erg uitgebreid hoeft te zijn.

De complimentpassages in het corpus verschillen enigszins van aard. In sommige passages staat de persoon van de spreker zelf sterk op de voorgrond.

Meneer Dijkstra, dames en heren, Ik stel het zeer op prijs hier vanmorgen te zijn tijdens dit lustrumcongres van de VBDO. (Ybema; speech 1)

Ik ben graag naar Amersfoort gekomen om dit rapport en deze brochure in ontvangst te nemen. (Van der Ploeg; speech 3)

Blijkbaar is de lof er in gelegen dat de luisteraar zich vereerd moet voelen, omdat de spreker uitspreekt dat hij graag bij de luisteraars aanwezig is. Deze realisering van de techniek doet door zijn beknoptheid clichématig en weinig overtuigend aan.

De compliment-uitwerking in het volgende voorbeeld is uitgebreider:

U laat zien dat u gericht bent op de wensen van uw afnemers. En dat is iets wat ik bijzonder waardeer. Want zo'n oriëntatie op de partijen aan het einde van de keten is voor de agrosector van eminent belang. (Brinkhorst; speech 10)

Het complimentje van de bewindspersoon wordt hier versterkt door informatie te geven over de afweging die ten grondslag ligt aan het positieve oordeel. De spreker is meer publiekgericht door het expliciet gebruikte *u*. De uitwerking lijkt daardoor geslaagder; het gaat er immers om iets hoffelijks te zeggen over die ander.

Het kan uitgebreider en ook – vinden we – geloofwaardiger:

Zeven jaren was de vereniging in Rijswijk gevestigd. Dat moeten zeven vette jaren zijn geweest. Niet voor niets bent u uit uw jasje gegroeid. Het is loon naar werken. Dat weet ik uit ervaring. Want als het over pensioenen gaat dan bent u er als de kippen bij om de belangen van de bedrijfstakpensioenfondsen te behartigen. Dikwijls met succes omdat de vereniging uitstekende contacten heeft met sociale partners en politieke partijen. Over lobbyen hoef ik u met andere woorden niets meer te leren. (Hoogervorst; speech 7)

Het lijkt interessant om na te gaan in hoeverre de uitgebreidheid van het compliment de waardering ervoor positief beïnvloedt.¹³

Bedanken is een taalhandeling die door de betrokken bewindspersonen regelmatig gebezigd wordt. Zij krijgen zaken aangeboden (rapporten en dergelijke), waarvoor dan dank behoort te worden uitgesproken. *Van Dale* (1984) typeert *dank* als "Goede gezindheid jegens iemand van wie men iets goeds ondervonden heeft en het blijkt daarvan". Er is in de

definitie sprake van een tweeledigheid: enerzijds de gezindheid van de spreker en anderzijds datgene wat de ander deed om die gezindheid op te wekken. Van Eijk (1987) stelt dat een te kort bedankje in de meeste gevallen niet op zijn plaats is. Er is onderscheid te maken in korte – clichématige – dankwoorden, waar meestal geen van de elementen van het bedanken wordt uitgewerkt en in geëlaboreerde dankwoorden, waar een of beide elementen van de dank worden geconcretiseerd.¹⁴

Een voorbeeld van een kort – clichématig – dankwoord is:

Ik ben de Bank Nederlandse Gemeenten dankbaar dat zij dit congres heeft georganiseerd. (Vliegthart; speech 21)

Er is hier geen onderbouwing van het dankwoord. De luisteraar herkent het als een cultureel bepaalde uiting die bij de spreksituatie hoort of kan horen. Dankwoorden zijn verder te onderbouwen door een toelichting toe te voegen:

Mevrouw Sorgdrager, mevrouw Brinkgreve, mevrouw Yerli, mijnheer Ouwkerk en mijnheer Schnabel, ik ben u zeer erkentelijk voor uw werk. U hebt zich met veel enthousiasme aan een niet eenvoudige opdracht gewaagd: kiezen uit bijna 30 inzendingen. (Van der Ploeg; speech 3)

Een verder geëlaboreerd dankwoord is te vinden in het volgende voorbeeld:

Eerst wil ik de heer Oosting en de leden van zijn commissie, én degenen die de commissie hebben ondersteund van harte bedanken voor hun inzet de afgelopen maanden. U heeft vorig jaar zonder veel mitsen en maren een grote verantwoordelijkheid op u willen nemen: het verrichten van onafhankelijk onderzoek naar de vreselijke ramp die Enschede en zijn inwoners heeft getroffen. Aan dit onderzoek heeft u vele maanden intensief gewerkt. Aan de hand van uw rapport en de daarin opgenomen conclusies en aanbevelingen zullen de noodzakelijke gevolgtrekkingen worden verbonden en lessen worden geleerd. Door overheden, bedrijven en burgers. (De Vries; speech 15)

Het bedanken van de commissie wordt geconcretiseerd door een aantal opmerkingen over de zwaarte en het belang van de taak die de commissie zonder morren heeft uitgevoerd. De toevoegingen hadden ook *niet* gemaakt kunnen worden. (Werkt immers niet iedere commissie hard en verrichten ze niet alle belangrijk werk; zeker als ik ze – als bewindspersoon – zelf geïnstalleerd hebben?)

De benevolumenteknik *bedanken* komt in ons corpus vooral in de meer geëlaboreerde vorm voor.

Een spreker die suggereert één te zijn met het publiek en een ‘wij-gevoel’ weet te creëren, zal eerder serieus genomen worden dan een vreemde. Een op de zeven inleidingen bevat de techniek van *het gemeenschappelijke benadrukken*. Minister Van Boxtel bindt het publiek samen door op gemeenschappelijke kennis te wijzen en mensen die die kennis ontberen te diskwalificeren:

Hoe begint de minister?

Ik hoef voor dit gezelschap niet meer te spreken over de uitgangspunten van het grotestedenbeleid. U kent mijn visie op de complete stad – u helpt deze tenslotte te realiseren –, u kent de drie pijlers waarop het grotestedenbeleid is gebaseerd en het idee van de integrale aanpak. Als dat niet zo is, zit u mogelijk in de verkeerde zaal. In ieder geval heeft u dan een belangrijke ontwikkeling gemist. (Van Boxtel; speech 20)

Minister De Vries spreekt over 'ons', een beproefd middel om gezamenlijkheid te bewerkstelligen:

De vuurwerkramp van Enschede is onuitwisbaar in ons geheugen gegrift. De slachtoffers, de doden en gewonden, de ongelofelijke verwoesting zullen ons altijd bijblijven. (De Vries; speech 15)

Het eigen ethos versterken door *zichzelf betrouwbaar voor te stellen* (eigenlijk de meest geadviseerde benevolumenteknik) komt zelden voor. Zo verwijst minister Herfkens (speech 13) naar een toespraak van haarzelf van veertien jaar geleden om na te gaan hoe actueel die nog is (zeer actueel). Minister Van Boxtel (speech 20) gebruikt een klassieke frase ('u heeft mij gevraagd...') om te suggereren dat hij niet op eigen gezag weer het sprekersgestoelte bestijgt om over dit onderwerp te spreken:

U heeft mij gevraagd hier te spreken over de stand van zaken van het grotestedenbeleid.

De techniek *Publiek bang maken of juist geruststellen* komt slechts in een enkel gevallen voor. Zo stelt staatssecretaris Remkes zijn luisteraars (grotendeels woningeigenaren) in zijn inleiding gerust met:

Laat ik voorop stellen dat het rijk zich wat mij betreft de komende jaren blijft inzetten voor de bevordering van het eigen woningbezit met ook de hypotheekrenteaftrek als belangrijke financiële faciliteit. (Remkes; speech 8)

en roept minister Korthals een schrikbeeld op:

Op Schiphol zijn steeds meer mensen bij elkaar op een relatief kleine oppervlakte en dat schept mogelijkheden voor malafide figuren. Daarnaast kan de enorme goederenstroom aantrekkingskracht uitoefenen op criminelen. We moeten er voor waken dat zij zich niet als een kind in de snoepwinkel wanen. (Korthals; speech 5)

Ook de benevolumenteknik van het *prijzen van de eigen partij* komt in het corpus voor; Borghouts opent een bijeenkomst over klachtenbehandeling met het complimenteren van zijn eigen departement:

Onze afdeling publieksvoorlichting heeft daar aan de lopende band mee [met onterechte klachten] te maken – en toch blijven ze netjes. (Borghouts; speech 6)

In een vijfde deel van de toespraken wordt helemaal geen gebruik gemaakt van benevolumentechnieken.

De overige benevolumentechnieken zijn niet aangetroffen. De relatief belangrijke klassieke, maar ook in de 20e eeuw nog wel geadviseerde, benevolumenteknik *de indruk wekken improviserend te spreken* is niet gesignaleerd in het corpus. Het is natuurlijk denkbaar dat sprekers echt improviseren aan het begin van de toespraak, wat dan uit de aard der zaak niet zichtbaar is in de door ons bestudeerde tekst van de toespraak.

Docilem parare: het luisteren, begrijpen en onthouden vergemakkelijken

Tabel 4 bevat een overzicht van de aangetroffen docilemtechnieken.

Tabel 4: Aangetroffen docilemtechnieken [N=21]

<i>Techniek</i>	<i>aantal speeches</i>	<i>aantal technieken</i>
Kern van de zaak geven (stelling of standpunt) [K]*	10	13
Onderwerp noemen [M]	4	4
Geen doel- of onderwerpaanduiding	7	
Aankondiging van hoofdpunten [complete partitio] [K]	3	3
... [incomplete partitio / bruggetje]	10	10
Geen aankondiging	9	
Korte voorgeschiedenis (narratio) [K]	7	9
<i>Geen docilem</i>	3	
Zowel kern of onderwerp aangeven als een (in)complete aankondiging	8	

(K)=klassieke techniek; (M)=moderne techniek

Het *weergeven van de kern van de zaak* wordt in de helft van de speeches toegepast en neemt verschillende vormen aan. Veel sprekers kiezen voor de vorm van een *standpunt*. De spreker kan zich bij het gebruik van deze techniek meer of minder in de kaart laten kijken. Korthals geeft zijn standpunt expliciet aan met de woorden *mijn stelling*:

Dat brengt mij tot mijn stelling voor vandaag. Voor mij is duidelijk dat de rechtshandhaving op Schiphol gelijke tred moet houden met de groei van Schiphol. (Korthals; speech 5)

Remkes herhaalt zijn standpunt gedurende de inleiding en preciseert deze aan het eind:

[begin van de inleiding:] Ik vind daarom dat woningcorporaties, gemeenten, makers, financiële instellingen, huurdersorganisaties en het rijk – kortom: u en ik – onze uiterste best moeten doen aan de woonwensen van de burger tegemoet te komen. [eind inleiding:] In mijn verdere verhaal wil ik u laten zien hoe het rijk het eigen woningbezit wil bevorderen. En ik wil u – en vooral de vertegenwoordigers van de

Hoe begint de minister?

woningcorporaties onder u – oproepen om samen met mij die doelstelling van 65 procent eigen woningbezit in 2010 te realiseren. (Remkes; speech 8)

Staatssecretaris Faber van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij kiest voor de vorm van een *algemene stellende uitspraak* door af te zien van het gebruik van formuleringen als *ik vind* en *ik wil u laten zien hoe ...*:

Waar het nu om gaat is het opkrikken van de kwaliteit van het landelijk gebied. Of om het anders te zeggen: het platteland moet mooier, leuker en natuurlijker worden. Het agrarische natuur- en landschapsbeheer speelt daarin een belangrijke rol. (Faber; speech 12)

De moderne inleidingstechniek *het aangeven van het onderwerp* komt drie keer voor in het corpus. Hierbij ontbreekt een doelstelling of standpunt, maar wordt wel expliciet een aanduiding van het spechonderwerp gegeven. Staatssecretaris Van der Ploeg:

Vanzelfsprekendheid. Daar wil ik graag met u over spreken. (Van der Ploeg; speech 3)

In zeven speeches wordt geen expliciete doel- of onderwerpsaanduiding gegeven.

De *aankondiging van de hoofdpunten van de speech* (partitio) kan variëren in de mate van volledigheid. 43% procent kent geen aankondiging van de structuur van het verhaal, slechts 15% bevat een informatieve complete structuuraankondiging. Remkes sluit zijn spechinleiding af met een complete partitio:

Waar ligt de sleutel tot 65 procent eigen woningbezit in 2010? Voor het antwoord daarop, zal ik ingaan op drie vragen: 1. Welke twee belangrijke hobbels komen we tegen op weg naar 65 procent eigen woningbezit? 2. Welk gereedschap hebben we om die hobbels uit de weg te ruimen? 3. Hoe kunnen we samen dat gereedschap zo goed mogelijk ter hand nemen? (Remkes; speech 8)

Een incomplete aankondiging naar het eerstvolgende deel van de speech komt vaker voor (43%).

Destijds in Berlijn vergeleek ik het werk van de internationale financiële instellingen met een dokterspraktijk en ik stelde vier ernstige tekortkomingen vast. Het loont de moeite ze nog eens na te lopen en te kijken waar we nu staan. [Herfkens speech 13 vervolgt haar behandeling van de tekortkoming met een niet aangekondigd deel over maatregelen later in haar speech]

Soms is de aankondiging alleen maar een bruggetje naar het eerst volgende onderdeel:

Eerst even over de portfolio. (Faber; speech 12)

Ik neem de gelegenheid te baat om kort stil te staan bij de veiligheidssituatie in de wereld. (De Grave; speech 19)

De *narratiotechniek* komt in eenderde van de speeches voor. Het is het middel waarmee de spreker de noodzakelijke achtergrondinformatie geeft zodat het publiek het verhaal goed kan volgen. Die informatie kan bestaan uit een beknopte behandeling van de aanleiding, de achtergrond of de korte voorgeschiedenis van het onderwerp van de speech. Herfkens schetst – pittig formulerend en daarmee tevens de aandacht van het publiek prikkelend – de achtergrond bij het thema van de dag:

Vandaag is hier in Utrecht weer een tribunaal. Nog steeds gaat het over schulden. Nog steeds staan de meeste ontwikkelingslanden, waaronder de armste, zwaar in het rood. Nog steeds gaat betaling van rente en aflossing ten koste van bijvoorbeeld sociale investeringen. Dertien jaar later, geen stap verder? Dat is gelukkig niet waar. (Herfkens; speech 13)

Van der Ploeg verklaart in een enkele zin waarom hij in zijn speech het begrip ‘vanzelfsprekendheid’ centraal zet:

Het juryrapport staat uitvoerig stil bij de betekenis van het IIAV, de omvangrijke collecties en de vele activiteiten die worden ondernomen. En niet te vergeten, de vanzelfsprekendheid waarmee dat gebeurt. (Van der Ploeg; speech 3)

In drie gevallen hanteert de spreker geen van de onderscheiden docilemtechnieken. Staatssecretaris Faber opent een slotdebat met de inleiding.

Een stuk grond in cultuur brengen betekende tot voor kort: heide-, bos- of zandgrond ontginnen en geschikt maken voor de landbouw. Nu betekent het eerder het omgekeerde: landbouwgrond uit productie nemen om er heide, bos of een zandverstuiving van te maken. Zelfs de zogenaamde ruige natuur moeten wij vandaag de dag in cultuur brengen. Anders hebben we helemaal geen ruige natuur meer in ons kleine, dichtbevolkte land. (Faber; speech 11)

Betekent dit dat Faber de luisteraar geen houvast geeft over het onderwerp van haar speech? Nee. In deze inleiding wordt wel in de vorm van een prikkelende stelling (*attentumtechniek*) de tegenstelling natuur-cultuur gebruikt die een van de thema's is van haar speech, maar er ontbreekt een expliciete onderwerpsaanduiding (bijvoorbeeld: *Het onderwerp van mijn speech is ... ; Ik wil vandaag spreken over ...*). Zolang de spreker niet uitdrukkelijk uitsluitel geeft, blijft het onzeker waarover de speech zal gaan.

5 Inleidingsfuncties

Welke inleidingsfuncties worden in deze speechinleidingen gerealiseerd? We onderscheiden drie functies, deze kunnen in principe in zeven verschillende combinaties (of alleen) in een inleiding voorkomen. Elke aangetroffen techniek realiseert een inleidingsfunctie.¹⁵ Tabel 5

Hoe begint de minister?

toont in de variantenkolom in geabstraheerde vorm de volgorde van de verschillende inleidingstechnieken per speech. De verschillende attentumtechnieken worden met een *a* weergegeven, de benevolumentechneken met een *b* en de docilementechneken met een *d*. Dit levert dus een overzicht op van de varianten van de mogelijke functiecombinaties.

Tabel 5: *Functie(combinatie) in speechinleidingen (N=21)*

<i>Functie</i>	<i>Varianten*</i>	<i>Perc</i>	<i>Perc</i>	<i>Functie</i>	<i>Varianten*</i>	<i>Perc</i>	<i>Perc</i>				
a	a	4.8	9,5*	abd	aabd	4.8	71.4				
	aaaa	4.8			abdd	4.8					
b	-	-	babd		4.8						
d	-	-	bbad		4.8						
ab	aba	4.8	4.8		aabdd	4.8					
ad	ad	4.8	9,5		aadbd	4.8					
	aadd	4.8			badaa	4.8					
bd	bbbd	4.8	4.8		abbdad	4.8					
					abaaddd	4.8					
					aadabadd	4.8					
					abaabadd	4.8					
					bdbddadd	4.8					
					bdbaaabdd	4.8					
					aaaadbabddbad	4.8					
				aaaabaaaadbaabdbad	4.8						
				<i>Totaal</i>							100

* kleine verschillen in de tabel worden veroorzaakt door afronding

Uit de tabel blijkt dat niet iedere combinatie even vaak voorkomt. De combinatie *abd* komt – in verschillende volgorden – in bijna driekwart van de gevallen voor. Verder valt op dat in het corpus geen enkele variant vaker dan één keer voor komt.¹⁶

6 Conclusies en discussie

In dit onderzoek hebben we drie vragen willen behandelen op basis van de speechinleidingen die de ministers “in de tas” mee krijgen om uit te spreken. We staan straks stil bij de waarde van het toegepaste exordiummodel om de moderne inleidingspraktijk te beschrijven. Maar eerst gaan we in op de geadviseerde inleidingstechnieken die professionele speechschrijvers hanteren en de klassieke inleidingsfuncties die met deze technieken worden vervuld.

Attentumtechnieken worden in bijna elke inleiding toegepast. Professionele sprekers en hun speechschrijvers zullen niet snel hun beleidskwesities aansnijden als ze niet eerst de aandacht van hun publiek hebben proberen te winnen. Dit sluit aan bij het onderzoek onder de betrokken speechschrijvers (enquête en focusgroepbijeenkomst) waaruit bleek dat ze aan-

dacht trekken de meest essentiële inleidingsfunctie vinden. Gebruik wordt gemaakt van een grote variëteit aan zowel klassieke (*belang van het onderwerp benadrukken, vergelijking*) als moderne aandachtstechnieken, met een meerderheid van moderne technieken (*uitdagende bewering, vraag en citaat*).

Het valt op dat aandachtstechniek *anekdote* die in de 20^e eeuw het meest geadviseerd wordt, slechts incidenteel voorkomt in het corpus. Uit het parallel lopend onderzoek naar opvattingen van speechschrijvers blijkt dat de schrijvers zelf de *anekdote* in dit corpus als een van de meest gebruikte technieken noemen. De *anekdote* is in onze opvatting een korte, snedige en afgeronde vertelling (zie ook Edens 1979). Het lijkt er op dat een deel van de speechschrijvers een lossere definitie hanteert van de *anekdotetechniek*. Zo werd het onderstaande voorbeeld door de speechschrijver van de staatssecretaris van defensie Van Hoof als *anekdote* gekarakteriseerd, waar wij eerder een uitgewerkte vergelijking zien.

Een ander beeld dat de titel “Spel zonder Grenzen” oproept, is dat van het immens populaire tv-programma in de jaren zeventig, waar veel Nederlanders voor thuis bleven. Een vast onderdeel van de uitzending was de zeephelling, waar de deelnemers uit alle macht tegenop krabbelden. Vaak mislukten de pogingen omdat ze tevergeefs houvast zochten en eindigde de klauterpartij weer aan de voet van de helling. Andere bezienswaardige onderdelen speelden zich af boven een waterbak. Voor je het wist ging er iemand kopje onder ging. In het Spel zonder Grenzen dat materieelverwerving heet, zijn er soms van die momenten dat ik mij op een zeephelling waan of het gevoel heb dat een nat pak dreigend dichtbij is. (Van Hoof; speech 18)

Ook als we een minder strikte definitie van de *anekdote* zouden hanteren, blijft dit aantal achter bij de verwachting.

Inzet van sheets of Powerpoint (*beeld- en geluidseffecten*) komt slechts eenmaal voor. Dit komt overeen met wat speechschrijvers zeggen over het gebruik van deze middelen: “het is niet chique, niet des ministers”. Alleen wanneer bewindspersonen daar zelf sterk voorstander van zijn (zoals minister Vermeend van Sociale Zaken) of wanneer in een speech het verduidelijken van cijfers centraal staat, wordt deze techniek toegepast.¹⁷

Het gebruik van *benevoluntechnieken* beperkt zich voornamelijk tot het vleien en prijzen van de luisteraars. Ook uit de enquête onder de betrokken speechschrijvers komt naar voren dat dit aspect van de *benevoluntechniek* belangrijk is. In een eerder onderzoek op basis van een breder corpus (naast ruim eenderde speeches van bewindspersonen ook partijpolitieke speeches en speeches van verenigingsbestuurders, hoogleraren en vorsten) bleek het voorkomen geringer (De Jong en Andeweg 2000). Vergeleken met dat corpus blijkt bovendien dat de *ethostechniek* – zichzelf betrouwbaar voorstellen – juist veel minder voorkomt. De speechschrijvers verklaren dit als volgt: “het is niet noodzakelijk omdat iedereen de bewindspersoon al kent” en “wat in het bedrijfsleven soms op overdreven wijze gebeurt met behulp van organogrammen is ongebruikelijk bij bewindspersonen. Als het doel is een boodschap over te brengen, dan past het minder om over jezelf te praten”.¹⁸ Het percentage speeches zonder gebruik van *benevoluntechnieken* (20%) is in beide corpora hetzelfde. De verschillen duiden erop dat de onderlinge verhouding van voorkomende *benevoluntechnieken* corpusafhankelijk is. Nader onderzoek hiernaar lijkt gewenst.

Hoe begint de minister?

De enige moderne benevolumenteknik van het *bedanken van de inleider* komt in de uitge-schreven speeches niet voor. Het is evenwel voorstelbaar dat de bewindspersoon in de praktijk enige geïmproviseerde opmerkingen maakt tegen of over degene die haar of hem inleidt.¹⁹

Het gebruik van *docilementeknieken* dient om de luisteraar te helpen de speech goed te verwerken. Maximale dienstverlening door zowel het hoofdstandpunt of de belangrijkste doelstelling aan te geven als de luisteraar duidelijk te maken uit welke onderdelen de speech zal bestaan, komt beperkt voor.

De reeds eeuwen durende discussie over de voor- en nadelen van de structuuraankondiging heeft in de 20e eeuw bij een merendeel van de adviseurs tot een positief partitioadvies geleid. De techniek is voor hen een onbetwist middel bij informatieve toespraken, lezingen, met niet-controversiële inhoud (Zelko & Dance 1968), van een zekere lengte (Van Cooth en Lans 1909; Pereboom 1989), over een vrij gecompliceerd onderwerp (Van Eijk 1986), in gevallen waar effectbejag ongepast is (Van der Spek 1995). Hierbij wordt de structuuraankondiging onmisbaar geacht om het verhaal goed te kunnen volgen en onthouden. Bezwaren zijn er wel bij persuasieve, op overtuiging gerichte toespraken en bij korte speeches.

De speechschrijvers blijken in de praktijk weinig te kiezen voor een volledige structuuraankondiging; ze zien liever helemaal af van deze richtingaanwijzer²⁰ of hanteren de beperktere vorm van het 'bruggetje'. Gevraagd naar hun opvattingen hierover bleek een duidelijke verdeeldheid in de groep. Een structuuraankondiging wordt door een groot deel van de speechschrijvers saai gevonden en afhankelijk gesteld van de ingewikkeldheid van de stof: "bij een moeilijk verhaal is een structuuraankondiging gewenst. Bij een eenvoudige speech is dat te zwaar aangezet." Volgens enkele anderen is een structuuraankondiging "altijd van belang. Het kan in twee zinnen. Vaak kun je door de drie deelonderwerpen te noemen al drie kamertjes in de hoofden van de luisteraars openen."²¹

In hoeverre beperkt zich de reikwijdte van de resultaten tot het onderzochte, relatief kleine corpus? Er is sprake van een grote mate van homogeniteit in de sprekerspopulatie (Nederlandse bewindspersonen) en inhoudelijk gezien in de betrokkenheid op overheidsbeleid. De observaties lijken daarmee representatief voor deze bijzondere populatie van 200 speeches gemiddeld per jaar per departement.

Voor de analyse van de inleidingen is een exordiummodel ontwikkeld. Hoe bruikbaar is dit model? Het model maakt de keuze duidelijk die professionele speechschrijvers maken uit het exordiale potentieel van topen en technieken. Enerzijds levert het een descriptie op in termen van technieken en daaraan mogelijk gekoppelde functies. Anderzijds wordt daarmee duidelijk gemaakt welke beproefde technieken niet worden ingezet en welke functies dus niet worden nagestreefd. Dit is waardevol omdat het analysesresultaat een beeld geeft van de exordiumstijl van een bepaald corpus en inzicht biedt in patronen en koppelingen tussen functies en mid-delen.

Een normatieve afweging of een concrete inleiding voldoende of onvoldoende de inleidingsfuncties realiseert volgt niet automatisch uit het model. Dat kan ook niet, omdat contextuele aspecten van de speech – waar, wanneer, door wie en vooral voor wie de speech met welke voorgeschiedenis en bedoelingen is gehouden – buiten de analyse blijven.

De analysemethode levert in principe altijd een geanalyseerde tekst op. De methode gaat voorbij aan de mogelijkheid dat een speech géén inleiding zou kunnen hebben. Een moge-

lijkheid die bijvoorbeeld door de antieken nadrukkelijk opengehouden wordt.²² De criteria die deze klassieke adviseurs hiervoor soms geven hebben zonder uitzondering met de context van de speech te maken, een context die nu juist buiten onze analyse bleef. In de analyse bleek echter regelmatig dat het moeilijk was de inleiding als zodanig te benoemen. Vooral het voorkomen van relatief omvangrijke passages die we achteraf als narratio-elementen benoemd hebben, riepen soms de vraag op of er überhaupt wel sprake was van een inleiding. Sommige speechschrijvers blijken de term inleiding niet te hanteren. Ze noemen het begin van een speech *de opening* en bedoelen hiermee slechts de eerste – aandachttrekkende – alinea.

Hoe zouden ten slotte de inleidingen van de moderne speechschrijvers beoordeeld worden door de vaders van de klassieke retorica, Aristoteles, Cicero en Quintilianus? De speechschrijvers houden zich in grote lijnen aan het klassiek-retorisch inleidingsadvies door aan alle drie de functies aandacht te besteden. Het relatief geringe enthousiasme voor de docilemfunctie en de tegelijk sterke nadruk op de aandachtsfunctie zouden Aristoteles enige zorgen hebben gebaard. Cicero en Quintilianus zouden bij de eenzijdige realisering van de benevolumfunctie²³ door deze Bataafse logografen waarschijnlijk vooral de wenkbrauwen hebben gefronst.

Noten

- Dit onderzoek naar de opvattingen van klassieke en moderne adviseurs maakt deel uit van een promotieproject van beide auteurs van dit artikel naar de functie en het gebruik van toespraakinleidingen. Dit project wordt naar verwachting in 2003 afgerond.
We zijn Carel Jansen, Hans Hoeken, Toine Braet en de redacteurs van dit themanummer van *Tijdschrift voor Taalbeheersing* erkentelijk voor hun commentaar op een eerdere versie van het artikel. We danken Anneke Würth voor haar bijdrage aan het onderzoek in het kader van haar afstuderen aan de Universiteit Leiden.
- 1 Zie *Spreekuur met ... de geest van de minister*. Speekbrief, nr.4, 1997
- 2 Vermaas, 2001, p.31
- 3 Midden 2001 had alleen de Nederlandse minister-president nog geen eigen speechschrijver. Inmiddels is, sinds augustus 2002, ook op het departement van Algemene Zaken een speechschrijver werkzaam. Meer informatie over deze jonge beroepsgroep in ontwikkeling: De Groot e.a. 1999; Snoek 2001; Groen 2002.
- 4 In Andeweg en De Jong (te verschijnen) wordt van beide exercities en de verzameling adviezen die ze opleverden uitgebreid verslag gedaan. In dit artikel moeten we ons beperken tot zeer beknopte aanduidingen van technieken en enkele voorbeelden.
- 5 Een eerdere versie van dit model (zie De Jong en Andeweg 2000) was gebaseerd op een beperkte inventarisatie van klassieke en moderne adviesbronnen. Classici zullen opmerken dat we in beide modellen de klassieke topen en stijlmiddelen samennemen.
- 6 Het model wordt als een formulier ingevuld: de tekstonderdelen worden als bewijscitaat opgenomen.
- 7 Het klassieke leerstuk van de insinuatō-inleiding, een speciale, meer indirecte inleidingsstrategie die onder meer aanbevolen wordt bij o.m. vermoeide en/of reeds door de tegenstander overtuigde luisteraars, blijft in deze analyse buiten beschouwing. Een insinuatō-inleiding is namelijk alleen herkenbaar en dus analyseerbaar door gebruik te maken van contextuele gegevens (onder andere de houding van het publiek ten opzichte van de zaak en de spreker); de beperkte gegevens die we hebben wijzen ondertussen niet op een speciale aanpak van de speechschrijvers in dergelijke situaties. In de focusgroepbijeenkomst is gevraagd of er situaties waren die problematisch waren in de speeches uit het corpus (vooringenomen publiek; moeilijk verkoopbaar beleid). Slechts in enkele gevallen zeiden schrijvers dat er van een dergelijk situatie sprake was. Bij analyse van de betreffende speeches bleek

Hoe begint de minister?

geen afwijkende opbouw van de inleiding zichtbaar.

Ook de mogelijk genre-afhankelijkheid van bepaalde inleidingstechnieken blijft buiten beeld in deze analyse. Het lijkt er trouwens op dat veel van de 20e-eeuwse inleidingsadviezen slechts een geringe genreafhankelijkheid kennen. Dezelfde adviezen worden gegeven voor verschillende genres. Vergelijk bijvoorbeeld de inleidingsadviezen voor product-, onderzoeks-, beleids- en bedrijfstoespraken (Janssen e.a., 1996).

- 8 De gemiddelde lengte van de speeches in dit corpus was 1511 woorden (sd. 693) en varieerde van 612 tot 2794 woorden.
- 9 De betreffende toespraak (Borghouts, speech 6) is met 834 woorden een van de kortste toespraken uit het corpus. Hoewel het verklaarbaar is dat korte toespraken een verhoudingsgewijs lange inleiding hebben (de spreker voelt toch de noodzaak de inleidingsfuncties – zij het beknopt – te vervullen), is 50,5% uitzonderlijk. Ook de auteur zelf is van mening de inleiding pas na de helft van de tekst is afgelepen.
- 10 Voor de kwestie wanneer de klassieke auteurs de *partitio* wel en wanneer niet bij het *exordium* rekenden verwijzen we naar Andeweg en De Jong (te versch.).
- 11 Zie Burger en De Jong 1997: 114.
- 12 Dit is vaker dan in het onderzoek onder 27 speeches (De Jong en Andeweg 1999), waarin in totaal tien vormen voorkwamen.
- 13 In de adviesliteratuur gaat het hier met name om oprechtheid of gemeendheid. vgl. Leeds 1991; Carnegie 1994; Van der Spek 1995.
- 14 Veel speechschrijvers beschouwen de ‘verplichte bedankjes’ als een noodzakelijk kwaad. (Wurth, De Jong en Andeweg 2002)
- 15 Bij het toekennen van de functie aan een techniek gaan we uit van de zgn. hoofdfunctie ervan. Immers aan sommige technieken worden door de klassieke en moderne adviseurs meerdere functies toegekend. Een techniek als *historisch voorbeeld* kan zowel aandacht trekken (*attentumfunctie*) als uitleggen (*docilemfunctie*), maar wordt altijd ingedeeld bij de hoofdfunctie aandacht trekken.
- 16 Er zijn 6 speeches met 7 of meer inleidingstechnieken. Het wekt geen verbazing dat de twee speeches met de meeste technieken (18 en 13 stuks) een inleiding hebben die langer is dan het corpusgemiddelde. De speech met de meeste technieken is mogelijk te typeren als een moeilijke spreesituatie (*insinuatio*): Remkes moet een standpunt verdedigen dat bij het aanwezige gehoor gevoelig ligt. Bij de speech met 13 technieken lijkt dit niet het geval. De inleidingen met de minste technieken (1 en 2) zijn – evenmin verrassend – korter dan het gemiddelde; de speech met 2 inleidingstechnieken was overigens als geheel langer dan gemiddeld.
- 17 Ook elders zijn pleidooien voor terughoudend gebruik van sheets en PowerPoint te vinden (Blokzijl en Naeff 2001a en 2001b; Bloch 2002).
- 18 Opmerkelijk genoeg geven de schrijvers niet zelf aan dat ze rekening houden met het feit dat inleiders (dagvoorzitters e.d.) waarschijnlijk iets positiefs zullen bijdragen aan het ethos van de spreker.
- 19 Dit geldt evenzeer voor de aanhef die in ruim de helft van de speechteksten ontbrak, maar hoogstwaarschijnlijk door de sprekers ter plekke is toegevoegd. Veltman, Andeweg en De Jong (2002: 69) noemen enkele voorbeelden in een studie naar de verschillen tussen de geschreven en feitelijk uitgesproken speechtekst: “De speechschrijvers zetten vaak alleen *dames en heren* boven de speech en ook het einde is meestal een beetje kaal *thank you* bijvoorbeeld. De sprekers omspelen deze kale frases met *Welkom dames en heren, Good morning ladies and gentlemen.*” Geconcludeerd wordt dat de sprekers regelmatig in de inleiding iets uitdrukkelijker contact zoeken met het publiek dan de geschreven inleiding aangeeft.
- 20 En van de positieve effecten die Quintilianus ze toedicht: “zij verschaft de hoorder ook weer frisse moed, doordat deze nu precies weet wanneer welk onderdeel is afgelopen – zoals in stenen gegrifte afstands aanduidingen reizigers veel vermoeidheid ontnemen.” (Quintilianus 4,5,22)
- 21 De speechschrijvers vinden het *bepalen* van de doelstelling van een speech en het *bepalen* van de structuur van een speech de belangrijkste aspecten in de voorbereiding van de taak, maar dat blijkt niet hetzelfde als het feitelijk presenteren van doel en structuur in de inleiding.

- 22 In de analyse wordt bijvoorbeeld een passage met een docilemfunctie (doel- en onderwerpsaanduiding, opsomming van hoofdpunten en een aankondigende overgangszin) in principe tot de inleiding gerekend.
- 23 Overigens is de relatief geringe aandacht voor de klassieke benevolum- en docilemfuncties mogelijk enigszins verklaarbaar uit de interne opleiding die vooral gericht is op beleidsmedewerkers, maar door een deel van de sprekerschrijvers is gevolgd. Zowel in de cursus *Toespraken schrijven* (Kayser en Vanderwilt, z.j.) uit de jaren negentig als in de huidige *Interdepartementale Leergang Speeches schrijven* (Vergouwen Overduin, 2002) ligt de nadruk vooral op het trekken van aandacht. De adviezen om de benevolumfunctie en de docilemfunctie te realiseren zijn marginaal of ontbreken.

Bibliografie

- Andeweg, B.A. en J.C. de Jong (te versch.).** *Attentum, benevolum en docilem in de inleiding van toespraken*. Dissertatie KU Nijmegen.
- Andeweg, Bas, Jaap de Jong, Karen van Oyen en Caroline Wehrmann (2000).** ‘Survey: mondelinge presentaties van Nederlandse ingenieurs’. In: R. Neutelings, N. Ummelen en A. Maes (red.), *Over de grenzen van de taalbeheersing, Onderzoek naar taal, tekst en communicatie. Bijdragen over taal, tekst en communicatie op het VIOT-congres van december 1999 aan de Technische Universiteit Delft*. Den Haag: SDU Uitgevers, 81-94.
- Aristoteles. Retorica.** Vertaling Marc Huys te versch. bij de Historische Uitgeverij. Een voorlopige uitgave verscheen op het web (www.retorica.be).
- Blokzijl, Wim en Roos Naeff (2001a).** ‘Zoevende zinnen en vliegende vlakken. Adviezen voor PowerPoint-presentaties’. *Onze Taal* 12, 346-348.
- Blokzijl, Wim en Roos Naeff (2001b).** ‘“Het publiek kijkt zijn ogen kapot”, Een onderzoek naar publiekswaarderingen voor PowerPoint’. *Tekst[blad]*. 7, 2, 53-60.
- Bloch, David (2002).** *Presentatiemythen, fabels over presenteren weerlegd*. Academic Services.
- Broekers-Knol, Ankie en Bart van Klink (2000).** *Pleitwijzer; succesvol pleiten in de praktijk*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Cicero (1949).** *De inventione, De optimo genere oratorum, Topica*. Met Eng. vertaling, ed. H.M. Hubbell, Loeb Classical library, nr. 386.
- Cicero (1989).** *Drie gesprekken over redenaarskunst, Weten – denken – spreken*. Vertaald en toegelicht door Hedwig W.A. van Rooijen-Dijkman en Anton D. Leeman. Amsterdam.
- Cooth, Albertus Maria Cornelis van, Lans, Michaël Joannes Antonius (1909).** *Handleiding bij het onderrichten in de gewijde welsprekendheid*. Leiden: Van Leeuwen. [1° dr. 1886; 2° dr. 1896; 3de dr. herz. door J. W. van Heeswijk, 1909; 4° dr. 1920 met G. Kuijs]
- Edens, B. (1979).** *Van stamelaar tot redenaar*. Culemborg: Educaboek. Later verschenen –enigszins uitgebreid– als Edens, B. (1985). *Geachte toehoorders*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Eijk, Inez van (1987).** *Etiquette; hoe gedraag ik me en blijf ik toch mezelf*. Utrecht (etc.): Het Spectrum, 2° dr.
- Groen, Nico (2001).** ‘Dames en heren [met gevóel!] Het schrijven van toespraken’, *Taalactief* 2 (6), p. 5,6,16.
- Groot, de; Broekmeulen e.a. (1999).** *Speechschrijven in Amerika, Verslag van een interdepartementale studiereis naar Boston & Washington D.C. 6-12 december 1998*. Den Haag.
- Janssen, Daniël (red.) (1996).** *Zakelijke communicatie. Een leergang ‘communicatieve vaardigheden’ voor het HBO. Deel 1*. Groningen: Wolters-Noordhoff. 3° geh. herz. dr.
- Jong, J. de, en B. Andeweg (2000).** ‘Attentum, benevolum en docilem in toespraakinleidingen van professionele sprekers’. In: R. Neutelings, N. Ummelen en A. Maes (red.), *Over de grenzen van de taalbeheersing, Onderzoek naar taal, tekst en communicatie. Bijdragen over taal, tekst en communicatie op het VIOT-congres van december 1999 aan de Technische Universiteit Delft*. Den Haag: SDU Uitgevers, 251-262.

Hoe begint de minister?

- Kayser, A. ; F.Vanderwilt, (z.j.).** *Cursus Toespraken schrijven*. Bureau Kerkvliet & Vanderwilt (Hartoghuis), Den Haag.
- Korswagen, C.J.J. (red.)(1988).** *Drieluik mondelinge communicatie, Deel I Gids voor de techniek van het doeltreffend spreken, presenteren en instrueren*. Deventer:Van Loghum Slaterus.
- Krusche, Helmut (1986).** *Neem het woord. Zelfverzekerd spreken in het openbaar*. Baarn : Bigot & Van Rossum. 2^e dr. [vert. uit het Duits door C.W.A.J.A. Walraven van: *Reden und gewinnen*. Geneve:Ariston, 1984]. [jaar van 1^e dr. onbekend]
- Lausberg, Heinrich (1990) (1^e dr. 1961).** *Handbuch der Literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. 3^e dr. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Leeds, Dorothy (1991).** *PowerSpeak. Overtuigend spreken en doeltreffend overkomen*. Amsterdam: Omega Boek. [vert. door Gerard Grisman van: PowerSpeak. The complete guide to persuasive public speaking and presenting. New York [etc.]: Prentice Hall Press, 1988].
- Meiden, Anne van der (1991).** *Over spreken gesproken. Aspecten van moderne retorica*. Groningen:Wolters-Noordhoff.
- Morse, Stephen P. (1983).** *Effectief presenteren*. 1e dr. – Utrecht [etc.] : Het Spectrum, 1987. (Marka) Oorspr. titel: Effectief presenteren: handleiding voor het houden van succesvolle presentaties. Amsterdam [etc.]: Intermediair, 1983. (Intermediair Bibliotheek).
- Mulder, J. (1995).** 'Het anonieme schrijverschap: ghostwriting'. *Tekstblad* nr.2, 16–20.
- Oskamp, Paul en Rudolf Geel (1999).** *Concreet en beeldend spreken*. Bussum: Coutinho. [Schrijfgidsen voor communicatieve beroepen: nr.7]
- Pereboom, R. (1989).** *Succesvolle modeltoespraken voor leidinggevende mensen. Handboek met direct toepasbare speeches, praktische tips en informatie over het houden van toespraken. Voor managers in profit en non profit organisaties en bestuursambtenaren*. Amsterdam [etc.]:WEKA Uitgeverij. [versie augustus 1989; losbladig]
- Quintilianus (2001).** *De opleiding tot redenaar*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Piet Gerbrandy. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Rhetorica ad Alexandrum (1957).** Aristotle: *Problems II – Rhetorica ad Alexandrum*. ed. H. Rackham, Loeb Classical Library, 1957.
- Rhetorica ad Herennium (1954).** (met Eng. vert. ed. H. Caplan), Loeb Classical Library 1954.
- Snoek, Jan, (2001).** 'Speechen met beleid'. In: *Overheidscommunicatie: De nieuwe wereld achter Postbus 51*. Amsterdam: Boom, 156–169
- Spek, Erik van der (1995).** *De eerste klap. Twintig beproefde openingen*. Alphen aan den Rijn: Samson/ nive. [Dossier bij Vraagbaak Speech en Presentatie van A-Z.]
- Spek, Erik van der (1999).** *Gewoon blijven ademen*. Alphen aan den Rijn: Samson.
- Steehouder, Jansen e.a. (2001).** *Leren communiceren*. Groningen: Wolters-Noordhoff. 4^e geh.herz.dr.**
- Veltman, Wietske, Jaap de Jong en Bas Andeweg (2002).** 'Alleen het gesproken woord telt'. Lezing gehouden op het negende VIOT-congres in Antwerpen.
- Vergouwen / Overduin (2002).** Interdepartementale Leergang Speeches schrijven (Vergouwen Overduin)
- Vermaas, Peter (2001).** 'De lintjes, dat is een verademing'. *De groene Amsterdammer*, 9 juni, 30–33.
- Weller, Maximilian en G. Stuiveling (1961).** *Moderne welsprekendheid. Handboek voor mondelinge taalbeheersing*. Amsterdam/Brussel: Elsevier. [Bewerking van M.Weller, *Das Buch der Redekunst*] [2^e herz. dr 1962; 3e herz.dr. 1968 verschenen bij Agon Elsevier].
- Wurth, Anneke, Jaap de Jong en Bas Andeweg (2002).** *Ik vlei veilig of ik vlei niet: Benevoluntechnieken in de toespraakleidingen van Nederlandse ministers*. Lezing gehouden op het negende VIOT-congres in Antwerpen.
- Zelko, H.P., F.E.X. Dance (1968).** *Mondelinge communicatie in bedrijf en beroep*. Utrecht/Antwerpen: Marka-Boeken, nr.84 [vertaling van *Business and Professional Speech Communication*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965. Vertaling: ir. A.H. Foest]

Bijlage Lijst met speeches

- Ybema – speechschrijver Snoek – Speech van de staatssecretaris van Economische Zaken, drs. G.Ybema, lustrumcongres Vereniging van Beleggers voor Duurzame Ontwikkeling (VBDO), Amsterdam, 15 februari 2001
- Hoogervorst – speechschrijver Bavel – Toespraak van staatssecretaris J.F. Hoogervorst van Sociale Zaken en Werkgelegenheid tijdens de slotconferentie ‘Rea: toekomst voor vrouwen’ op 30 januari 2001 in congrescentrum de Eenhoorn in Amersfoort, uitgesproken door directeur-generaal R.I.J.M. Kuipers.
- Van der Ploeg – speechschrijver Bavel – Toespraak door staatssecretaris dr. F. van der Ploeg van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen bij de uitreiking van de Joke Smitprijs op 27 november 2000 in Den Haag, uitgesproken mede namens staatssecretaris mr. A.E. Verstand-Bogaert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Verstand-Bogaert – speechschrijver Willemsen – Toespraak door staatssecretaris A.E. Verstand-Bogaert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid op het congres ‘Arbeitsmarktpolitik im Zentrum Europas ein Ländervergleich’ op 14 december 2000 in Düsseldorf.
- Korthals – speechschrijver De Wit – Toespraak opening JOS Schiphol; minister Korthals van justitie, op 28 februari 2001.
- Borghouts – speechschrijver De Wit – Correct is niet genoeg; Of Waarom ik in een Rolls wil rijden. Inleiding van de heer Borghouts op de themaochtend interne behandeling van klachten, 21 februari 2001.
- Hoogervorst – speechschrijver Godschalk – Toespraak door staatssecretaris J.F. Hoogervorst van Sociale Zaken en Werkgelegenheid bij de opening van het pand van de Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen op maandag 5 februari 2001 in Den Haag.
- Remkes – speechschrijver Hauwert – Toespraak staatssecretaris Remkes (VROM): “Bevordering eigen woningbezit door verkoop van huurwoningen” OTB-Studiedag, 6 december 2000, Jaarbeurs Utrecht.
- Jorritsma – speechschrijver Simonse – Speech van de minister van Economische Zaken, mw. A. Jorritsma-Lebbink, fondswerving diner, project voor Kinderen met Aids, Landgoed Lauswolt, Beetsterzwaag, 9 februari 2001.
- Brinkhorst – speechschrijver Ruisen – Inleiding door de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, de heer mr. L.J. Brinkhorst, op de jaarvergadering van AVEBE, woensdag 7 februari 2001.
- Faber – speechschrijver Verdonk – Inleiding door de staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, mevrouw G.H. Faber, bij het slotdebat van Rustig, ruig of rationeel? een serie filosofische debatten over de verhouding natuur-cultuur. Kasteel Groeneveld, 7 december 2000.
- Faber – speechschrijver Oolthuis – Inleiding door de staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, mevrouw G.H. Faber, bij de opening van de expositie “Meer dan boeren”, 2 februari 2001 te Baarn.
- Herfkens – speechschrijver Oppewal – Toespraak van minister Herfkens bij bijeenkomst Jubilee, te Utrecht, zaterdag 10 februari.
- Hoogervorst – speechschrijver Crezee – Toespraak van staatssecretaris Hoogervorst bij de ondertekening van de intentieverklaring arbo-convenant Defensie, op 17 januari in Soesterberg.
- De Vries – speechschrijver Broekmeulen – Toespraak minister De Vries presentatie rapport commissie Oosting, 28 februari 2001 Enschede.
- Aertsen – speechschrijver Wegter – Speech Minister Aertsen t.g.v. Bezoek Expo 2000.
- Van Boxtel – speechschrijver Schoppen – Speech Minister Van Boxtel op de bijeenkomst “De toekomst van de Nederlandse samenleving” van het Centrum voor Politiek, Religie en Zingeving op 23 november 2000.
- Van Hoof – speechschrijver Bargerbos – Het NIID-Symposium “Spel zonder grenzen”; toespraak van de staatssecretaris van defensie de heer H.A.L. van Hoof ter gelegenheid van het NIID-symposium “Spel zonder grenzen” op 12 oktober 2000 in Den Haag.
- De Grave – speechschrijver Bargerbos – Inleiding van de minister van Defensie, mr. F.H.G. de Grave, tijdens de gezamenlijke opening van het academisch jaar van KMA, KIM en IDL.
- Van Boxtel – speechschrijver Gerrits – Toespraak van minister R.H.L.M. van Boxtel ter gelegenheid van een congres van de Bank Nederlandse Gemeenten over het grotestedenbeleid, 23 november 2000.
- Vliegthart – speechschrijver Dahlhaus – Tweede conceptspeech van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Margo Vliegthart, ter gelegenheid van het LFC-congres “100 jaar consultatiebureau”, 29 maart 2001 te Papendal (Arnhem).

De retoriek van Willem van Oranjes Apologie in dialectisch perspectief

1 De historische context van de Apologie

In deze bijdrage willen wij laten zien dat met de geïntegreerde dialectisch-retorische methode voor het reconstrueren van betogen en discussies die wij in de pragma-dialectische argumentatietheorie hebben ontwikkeld een analyse tot stand kan worden gebracht die niet alleen theoretisch interessant en solide is maar ook nieuwe inzichten oplevert.¹ We zullen met behulp van het door ons ontwikkelde analyse-instrumentarium een partiële reconstructie uitvoeren van een van de belangwekkendste geschriften uit de Nederlandse geschiedenis, de *Apologie* van Willem van Oranje. In dit roemruchte pamflet, dat in 1581 werd gepubliceerd, wordt een rechtvaardiging gegeven van Oranjes optreden als leider van de opstand tegen Philips II, koning van Spanje en heer van de 'landen van herwaarts over' – een gebied dat het huidige Nederland en België beslaat (behalve de provincies Namen, Luik en Luxemburg) en een deel van het Noord-Franse Artesië.

We constateren niets nieuws als we zeggen dat de jaren tussen 1555 en 1590 beslissend zijn geweest voor de vorming van de Nederlanden als onafhankelijke staat. In 1555 had Philips II van zijn vader Karel V een vorm van politiek bestuur over de lage landen overgenomen die wel als een *dominium politicum et regale* is gekarakteriseerd – de soeverein stelt zijn eigen wetten en regels in maar heeft de instemming van de ingezetenen nodig om die wetten en regels ten uitvoer te kunnen brengen. Een groot deel van Philips' maatregelen ging echter voorbij aan de bestaande lokale rechten en privileges. Met name het veronachtzamen van de politieke positie van de Nederlandse edelen en de harde onderdrukking van de opkomende reformatie stuitten op verzet, dat zich in verschillende stadia ontwikkelde tot een echte opstand. In *Political thought of the Dutch Revolt* laat Martin van Gelderen (1992) zien dat, hoewel de Nederlandse opstand in eerste aanleg duidelijk gevoed werd door de politieke opvattingen van de politiek-intellectuele beweging van de Monarchomachen die in de Franse burgeroorlogen de protestantse zijde van een ideologische recht-

Samenvatting

In dit artikel laten wij aan de hand van een 'pilot-analyse' van Willem van Oranjes Apologie zien hoe een toepassing van de geïntegreerde analysemethode die wij in de pragma-dialectische argumentatietheorie hebben ontwikkeld licht kan werpen op de strategische manoeuvres die in een expliciete of impliciete discussie worden uitgevoerd om 'retorische' doelen te verwezenlijken zonder de 'dialectische' verplichtingen te verzaken die met het voeren van een kritische discussie worden aangegaan.

vaardiging voorzagen, de opstand in de Nederlanden uiteindelijk veel verder ging, omdat de Nederlandse opstandelingen er ten slotte toe overgingen hun wettige soeverein, koning Philips II, af te zweren en een republiek te stichten. De manier waarop de Nederlandse opstand gerechtvaardigd werd is een van de belangrijkste inspiratiebronnen geworden voor de evolutie van het moderne denken over politieke macht, het recht op politiek verzet en nationale soevereiniteit.

De leider van de opstand werd Willem van Oranje, die ook wel de Zwijger werd genoemd – niet vanwege enige terughoudendheid in de conversatie (hij was een groot causer) maar vanwege zijn diplomatieke gave om zijn eigenlijke bedoelingen verborgen te houden. In 1533 geboren als oudste zoon van de heer van het Duitse graafschap Nassau, verwierf Willem grote rijkdom en een vooraanstaande positie aan het hof van Karel V toen hij in 1544 van zijn neef René van Chalon onverwacht de titel ‘prins van Oranje’ erfde en hem naast het prinsdom Orange belangrijke Nederlandse (met name Brabantse) bezittingen toevielen. In één klap was Willem toen de meest vooraanstaande edelman van de Nederlanden. Na de abdicatie van Karel V en de aanvaarding van de soevereiniteit door Philips II, werkte Oranje aanvankelijk een aantal jaren zonder al te veel wrijvingen met Philips samen. Geleidelijk aan begon hij echter aanstoot te nemen aan de arrogantie van de Spaanse edelen die zitting hadden in de hoogste bestuursorganen van de Nederlanden. Ook begon hij zich zorgen te maken over het gebrek aan zeggenschap van de inheemse edelen in de Raad van State, de herhaaldelijke schending van lokale privileges en, met name, de harde onderdrukking van afwijkende – en daarmee ketterse geachte – geloofsbelevingen. Oranje – die tot zijn elfde in een Luthers milieu was opgegroeid maar aan het Brusselse hof tot katholiek was heropgevoed – legde geen bijzondere belangstelling aan de dag voor religieuze zaken, maar was afkerig van religieus dogmatisch denken. Hoewel traditioneel ingesteld, was hij tolerant. Die laatste karaktertrek maakte hem een voorstander van gewetensvrijheid en vrijheid van geloofsbeleving.

Aan het eind van de jaren zestig beschuldigde Philips II Oranje ervan het koninklijk gezag te ondermijnen. De prins vluchtte daarop naar het graafschap Nassau, waar hij in 1568 zijn *Justificatie ofte verantwoordinghe* schreef. Dit geschrift bleek zijn eerste substantiële bijdrage te zijn aan de ‘pamflettenoorlog’, die volgens de Amerikaanse historicus Harline (1987) tussen 1555 en 1590 woedde.²

Al snel keerde Oranje weer naar de Nederlanden terug, waar hij de opstand tegen Spanje ging leiden. Hoe verwarrend de situatie aanvankelijk ook geweest moge zijn, duidelijk is dat de opstand zich halverwege de jaren zeventig vanuit Holland en Zeeland over een groot deel van de Nederlanden had verspreid. Na de Pacificatie van Gent in 1576 neigde de Raad van State, het officiële bestuurslichaam van de koning, zelfs naar samenwerking met de opstandelingen. Tegen het einde van de jaren zeventig kwam de koning tot de conclusie dat de opstand niet afdoende kon worden onderdrukt en liet hij zijn vertegenwoordigers vredesonderhandelingen voeren. Toen ook deze onderhandelingen niet tot het gewenste resultaat leidden, zag Philips, daartoe aangespoord door zijn adviseur Granvelle, de gezworen vijand van Oranje, geen andere oplossing dan de prins om het leven te laten brengen. In 1580 werd een edict uitgevaardigd waarin verslag werd gedaan van alle daden van Oranje die volgens de koning tot de huidige rampzalige toestand hadden geleid en waarin Oranje vervolgens officieel in de ban werd gedaan, waarmee hij vogelvrij was verklaard. Een groot geldbedrag en een adellijke titel werden in het vooruitzicht gesteld aan degene die het op zich zou nemen Oranje te vermoorden. Dit edict geeft niet alleen een volkomen vertekend

beeld van het verloop van de opstand en Oranjes aandeel daarin, er worden de prins ook wel heel grootse misdaden in toegeschreven: hij wordt ervan beschuldigd ‘die ghemeyn peste van de Christenheit’ [de pest van de Christelijke wereld] te zijn en een ‘vyandt des menschelicken gheslaches’ [‘vijand van de mensheid’] (*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 13).³

Oranjes *Apologie*, die aan het eind van het jaar 1580 door Willems hofkapelaan Pierre Loyseleur de Villiers in nauwe samenwerking met de prins en enkele anderen geschreven werd, vormde het antwoord van de prins. In de *Apologie* verdedigt Oranje zich tegen vrijwel alle beschuldigingen die in de *Ban* tegen hem worden geuit en legt hij verantwoording af over zijn persoonlijke en politieke optreden. Oorspronkelijk in het Frans gesteld, werd de *Apologie* begin 1581 in het Nederlands aan de Staten-Generaal aangeboden. Nog in datzelfde jaar werd het ruim honderd bladzijden tellende pamflet in minstens vier talen vertaald en gepubliceerd, en aan de Europese vorsten gezonden.⁴ De ene editie volgde op de andere en de *Apologie* werd een echte zestiende-eeuwse bestseller.

Voltaire oordeelt dat “la réponse de Guillaume est un des plus beaux monuments de l’histoire”. De vroegnegentiende-eeuwse protestantse historicus Groen van Prinsterer is van mening dat “il est certain que l’*Apologie* est écrite sans détours et sans euphémismes. [...] L’exemple étoit donné pas les antagonistes”.⁵ Boer, biografe van Villiers, meent dat “de *Ban* in de *Apologie* een meesterlijke repliek heeft gekregen” (1952: 118). In de inleiding van een hedendaagse uitgave van het *Plakkaat van Verlatinge*, de politieke opvolger van de *Apologie* waarin de Staten-Generaal Philips II afzweren, wordt de *Apologie* gekarakteriseerd als een “vaardige verdediging van [Willems] eigen handelwijze als wel een felle aanval op de politiek en de persoon van de Spaanse koning” (Mout 1979: 12). Een andere inleider op het *Plakkaat* kent aan de *Apologie* een wat minder grote betekenis toe: het echte antwoord op de *Ban* is het *Plakkaat van Verlatinge*. Van Gelderen noemt de *Apologie* “principally a highly passionate and personal justification and a vehement attack on the person and policy of Philip II” en ziet het geschrift pas in de tweede plaats als een “elaborate justification of the Dutch Revolt and of Orange’s role in particular” (1992: 151–152).⁶

Het zal geen verbazing wekken dat wij vooral geïnteresseerd zijn in de argumentatieve kant van de *Apologie*. Wat kunnen wij vanuit dit perspectief opmerken over het betoog van de prins?

2 Een pragma-dialectische analysemethode

In onze analyse van de *Apologie* vatten wij deze tekst op als een poging de geïntendeerde lezers te overtuigen van het gelijk van de prins en voeren wij een reconstructie uit die ons in staat stelt het argumentatieve potentieel van de tekst te evalueren. In eerdere pragma-dialectische publicaties is al uiteengezet dat een dergelijke dialectische analyse van een tekst wordt verkregen door de tekst te reconstrueren als een kritische discussie en aan de hand van deze reconstructie een analytisch overzicht op te stellen van alle zinnen die een constructieve bijdrage kunnen vormen aan het oplossen van het verschil van mening waar de tekst om draait (Van Eemeren en Grootendorst 1982, 1992, 2003). Sinds enige tijd zijn wij bezig deze analysemethode te verrijken met inzichten in het *strategisch manoeuvreren* van sprekers of schrijvers dat erop gericht is een evenwicht te bewaren tussen de ‘dialectische’ verplichtingen die zij in betogen en discussies op zich hebben genomen en de ‘retorische’

doelen die zij verondersteld mogen worden na te streven (Van Eemeren en Houtlosser 2002). Hoe wordt van de mogelijkheden die een bepaalde dialectische situatie biedt door de spreker of schrijver gebruik gemaakt om de eigen positie te verstevigen? Elk van de stadia die in een kritische discussie in het oplossingsproces worden doorlopen heeft een eigen dialectisch doel. In de confrontatiefase wordt het verschil van mening tot uitdrukking gebracht en worden de posities bepaald die daarin worden ingenomen. In de openingsfase wordt het procedurele en materiële vertrekpunt van de discussie vastgelegd: wie zal welke positie verdedigen en welke uitgangspunten zijn er voor de discussie? In de argumentatiefase wordt argumentatie aangevoerd en wordt er kritisch op die argumentatie gereageerd. De afsluitingsfase is het stadium waarin het resultaat van de discussie wordt vastgesteld. Welke voordelen er retorisch gezien door een deelnemer aan de discussie kunnen worden behaald, hangt af van het stadium waarin de discussie zich bevindt.

Strategisch manoeuvreren om dialectische verplichtingen en retorische doelen met elkaar te verzoenen houdt in dat sprekers of schrijvers een zo opportuun mogelijke keuze maken uit de zetten die zij in een bepaalde discussiefase zouden kunnen doen, dat zij op alle fronten rekening houden met de attitude van de partij die zij moeten overtuigen en dat zij zich op de meest aansprekende manier uitdrukken. Wat een spreker of schrijver in een bepaald stadium van de discussie kan doen wordt in onze opvatting bepaald door het topische potentieel van de specifieke dialectische situatie in de betreffende discussiefase. Met zijn keuze uit dit potentieel geeft hij bepaalde zaken ‘présence’, of wekt hij, door iets juist niet aan te roeren, de indruk dat die kwestie niet van belang is. De spreker of schrijver past zich aan bij de attitude van de te overtuigen partij door in te spelen op diens opinies, voorkeuren en verwachtingen. De te overtuigen partij kan soms heterogeen van samenstelling zijn, zodat bepaalde zetten bij de ene subgroep een effect van gemeenschappelijkheid en eensgezindheid creëren maar bij de andere niet. Door zich zo aansprekend mogelijk uit te drukken, kan de spreker of schrijver de kans verhogen dat zijn zetten ook werkelijk resultaat hebben. Hij kan daarbij behalve van efficiënte formuleringen ook gebruikmaken van allerlei klassieke stijlmiddelen, van *praeteritio* – iets onder de aandacht brengen door te zeggen dat je het er niet over zult hebben – tot de retorische vraag.

Wij gaan ervan uit dat de spreker of schrijver de keuze uit het topische potentieel, het inspelen op de attitude van de andere partij en het gebruik van presentatiemiddelen in de regel systematisch met elkaar in overeenstemming zal proberen te brengen, zodat er sprake is van het volgen van een coherente strategie. Analytisch beschouwd kunnen dergelijke strategieën, als zij consequent worden toegepast, als een methodisch ontwerp worden gezien voor het afhandelen van een bepaalde discussiefase: ze vormen als het ware een “blauwdruk” van zetten, die ten doel heeft een bepaald dialectisch discussiestadium – of de discussie als geheel – in het voordeel van de spreker of schrijver te doen verlopen.

3 Strategisch manoeuvreren in de Apologie

Willem van Oranjes *Apologie* is een uitgelezen voorbeeld van strategisch manoeuvreren om dialectische verplichtingen en retorische doelen met elkaar te verzoenen. Enerzijds moet Oranje een serieuze poging ondernemen om de beschuldigingen die in de *Ban* tegen hem worden geuit op een redelijke manier te weerleggen. Anderzijds kan van hem worden verwacht dat hij alles zal doen om zijn eigen zaak en die van de opstand zo effectief mogelijk

te bepleiten en waar dat maar mogelijk is de beschuldigingen van Philips II zo te keren dat ze in zijn eigen voordeel werken. In een eerder artikel (Van Eemeren en Houtlosser 1998) hebben wij de belangrijkste vormen van strategisch manoeuvreren onderscheiden die in de verschillende dialectische fasen van de impliciete discussie die in de *Apologie* wordt gevoerd kunnen worden aangewezen. In dit artikel concentreren we ons in het bijzonder op het strategisch manoeuvreren in de openingsfase. Voor de overzichtelijkheid geven we eerst een overzicht van de kwesties die Oranje in de confrontatiefase van zijn betoog aan de orde stelt, waarbij we tevens op retorische gronden proberen te verklaren waarom hij juist deze kwesties aan de orde stelt.

De confrontatie Op het eerste gezicht is de *Apologie* één grote woede-uitbarsting – zij het van lange adem – waarin te hooi en te gras, zonder enige systematiek en in een willekeurige volgorde, kwesties worden aangevoerd en opinies ten beste worden gegeven. Bij nader inzien blijkt dit een onjuiste indruk te zijn. Wanneer de *Apologie* bezien wordt in het licht van de *Ban* waarop het betoog een reactie vormt, blijkt alles wat er gezegd wordt in hoge mate bepaald te zijn door de beschuldigingen die in de *Ban* worden geuit. In die zin is er dus werkelijk sprake van een discussie tussen de auteurs van de *Apologie* en de *Ban*. Dit wil overigens niet zeggen dat Oranje alle kwesties bespreekt die in de *Ban* aan de orde worden gesteld en ook niet dat hij zich tot de kwesties die daar aan de orde worden gesteld beperkt – als dat in zijn voordeel kan werken, laat hij bepaalde kwesties liggen of snijdt hij juist nieuwe kwesties aan.

De kwesties die in antwoord op de beschuldigingen uit de *Ban* worden besproken zijn van drieërlei aard: politiek, religieus en persoonlijk. Het belangrijkste politieke punt is het wettelijke recht van de ingezetenen van de Nederlanden om – onder leiding van Oranje – in opstand te komen tegen hun officiële soeverein. De voornaamste religieuze kwesties betreffen Philips' onderdrukking van de protestanten en het recht van vrijheid van geweten. Tot de persoonlijke kwesties behoren Oranjes afkomst, zijn huwelijken, zijn loyaliteit aan Philips en zijn motieven om de leiding van de opstand op zich te nemen.

Sommige politieke, religieuze of persoonlijke kwesties worden breed uitgemeten, andere worden slechts en passant behandeld. Als het laatste het geval is, wordt vaak het stijlmiddel *praeteritio* gebruikt om het punt waar het om gaat af te doen als iets wat van ondergeschikt belang is maar het tegelijkertijd niettemin luid en duidelijk aan de orde te stellen. Zo stelt Oranje, hoewel hij letterlijk zegt er niet op terug te willen komen, in het volgende citaat uit de *Apologie* wel degelijk het bedrog aan de orde dat Philips en zijn medestanders tegenover Egmond, Hoorne en hem zouden hebben gepleegd:

Wy en willen in desen niet wederhaelen noch der Hertoginne van Parma noch des Coninghs meyneedicheit ende bedrogh, aen Myne Heeren de Graven van Egmondt ende van Hoorne ghebleken, noch hoe dat se ons meynden te koesteren ende aen te locken.⁷

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 77).

Een verrassend groot aantal onderwerpen dat de prins in de *Apologie* aanroert, komt echter niet uit de *Ban*. Sommige daarvan betreffen kwesties die ooit door personen in de eigen gelederen aan de orde zijn gesteld, maar die nog openstaan en waarin de prins blijkbaar alsnog het laatste woord wil hebben. Een goed voorbeeld is de beschuldiging dat Oranje over-

heidsgelden ten eigen bate zou hebben gebruikt. Deze beschuldiging pareert de prins door erop te wijzen dat zelfs zijn meest gehate tegenstander Philips deze kwestie in de Ban niet heeft aangeroord:

Eenighe kleyne verghifte serpente[n], die onder ons gheweest sijn [...] [hebben] hen niet en [...] gheschuw[t], 't si tegen haer eyghen consciencie, ofte doer een uutmemelike dwaesheit ende erghheit, onder den ghemeenen man te stroyen, 't gene dat des vaderlants ende onse ghesworen vyanden selve, hen geschaemt hebben ons te verwijten.⁸

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 68).

Ontkennen is eigenlijk overbodig, oordeelt Oranje: iedereen weet dat hij zijn hele kapitaal in de zaak van de opstand heeft gestoken. Wat waar was.

Tot de kwesties die in de *Ban* aan de orde worden gesteld maar in de *Apologie* niet of slechts heel terloops behandeld worden, behoort de beschuldiging dat Oranje al betrekkingen onderhield met de vijanden van Philips' bewind terwijl hij nog lid van diens Raad van State was. De prins roert deze kwestie wijselijk niet aan. De door Klink (1997: 120n) geciteerde brieven van Oranje aan de landgraaf van Hessen maken duidelijk dat hij in deze periode inderdaad militaire geheimen aan bepaalde buitenlandse mogendheden, te weten de lutherse Duitse vorsten, heeft doorgespeeld en zich daarmee in feite schuldig maakte aan verraad (zij het dat hiervoor volgens Wedgwood (1989: 56) in die tijd niet zulke strikte normen bestonden als tegenwoordig). Aangezien Willems relaties met deze Duitse vorsten inmiddels niet meer waren wat ze ooit geweest waren – zij hadden Oranje niet de (financiële) steun gegeven waar hij hen om had verzocht – was er met het aansnijden van deze kwestie hoe dan ook niets meer te winnen.

In meer algemene zin kan worden geconstateerd dat Oranjes lezerspubliek in hoge mate bepalend is voor welke kwesties er in de *Apologie* wel en niet worden aangeroord. Een probleem voor Oranje was echter dat zijn beoogde lezerspubliek uit veel verschillende groeperingen bestond. De Staten-Generaal zijn de officieel aangesprokene[n] – de *Apologie* is formeel aan hen opgedragen – maar uiteraard zijn er meer geïntendeerde lezers. Daartoe behoren behalve Oranjes directe tegenstanders, Philips II, diens verschillende landvoogden en adviseurs (Alva, Parma, Granvelle) en de 'malcontente' katholieke edelen die zich in 1579 tegen de opstand hadden gekeerd, ook de medestanders en potentiële medestanders van de prins, in de eerste plaats de calvinisten, maar ook de meer gematigde en soms katholieke Nederlandse edelen, de lutherse Duitse vorsten en de regerende Europese vorsten aan wie de *Apologie* wordt toegestuurd.

Onder Oranjes medestanders was grote verdeeldheid in hun waardering van de gang van zaken in de voorgaande jaren en hun opvatting over de verder te volgen koers. Oranje houdt met deze verdeeldheid rekening door de kwesties die voor elk van de groepen van belang zijn te bespreken op een manier die ze zal bevallen. Dit geldt met name voor zijn behandeling van de religieuze kwesties. Die zijn zowel van belang voor de calvinisten, die de reformatie verdedigd willen zien, als voor het deel van de niet-calvinistische adel dat de rooms-katholieke kerk wil beschermen, voor andere niet-calvinisten en voor de Duitse vorsten die 'moderatie' prediken. Elk van deze facties wordt naar beste vermogen bediend. Zo tracht Oranje de calvinisten te doordringen van de authenticiteit van zijn verlangen om als beschermer van hun geloofsopvatting op te treden. Hij gebruikt hiervoor het verhaal

over de Franse koning die hem in 1559 ten tijde van de Spaans-Franse vredesonderhandelingen op een jachtpartij in het bos van Vincennes per ongeluk verklapte dat het plan bestond de ketterij in de Nederlanden in zijn geheel uit te roeien:

Na dat wy in Vranckerijcke sijnde, uut des Coninghs Heyndricks eyghenen mondt verstaen hadden [de welcke meynde, also wy een van de gecommiteerden waren tot de Vrede-handelinghe, ende dewyle dat ons so groote saecken vertrauwt ende ghecommuniqueert waren, dat wy insghelijcks oock van desen aenslagh souden wetenschap draghen] hoe dat den Hertoge van Alve was handelende van de middelen, om alle de gene die ghesuspecteert waren van de Religie te sijn, so wel in Vranckrijcke als in dese landen ende overal doer de gantsche Christenheit uut te roeyen [...] willen [wy] gheerne bekennen dat wy doe ter tijdt uut der maten seere sijn beweeght worden tot compassie ende medelijden over so veel luyden van eeren.⁹

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 49).

Dit verhaal dient uiteraard ook nog andere doelen. Voor de calvinisten wordt er het beeld door genuanceerd dat Oranje in die jaren een niet in religie geïnteresseerde losbol was. Bovendien maakt het eenieder duidelijk dat Philips en de zijnen er al in een vroeg stadium op uit waren hun ijzeren wil aan de Nederlanden op te leggen.¹⁰

Om ook de niet-calvinisten en de Duitse vorsten te bedienen, is het slim van Oranje om te beklemtonen dat hij altijd de excessen van de calvinisten heeft veroordeeld en de veiligheid van de katholieken heeft willen garanderen. Dit laatste wordt in de *Ban* ernstig in twijfel getrokken, waarop de prins repliceert:

Wy en kunnen ons oock niet ghenoech verwonderen van haere dwaesheit, dat se hen niet gheschaemt en hebben ons voor te houden, dat wy haere Religieusen jammerlick hebben doen vermoorden: gemerckt dat [...] sy wel weten, hoe dat wy van sodanigh gewelt eenen naturelicken aftreck hebben.¹¹

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 72).

Ook de politieke kwesties zijn vooral bedoeld om de gematigde (en vooral de rooms-katholiek gebleven) edelen te bedienen, aan wie een religieuze rechtvaardiging van de gebeurtenissen niet zo gauw zal appelleren. Met name de politiek-juridische kwestie van de schending van de privileges is daarvoor beter geschikt:

Wel versekert sijnde, also wy in velen anderen dingen minder ende gheringher sijn dan onse vyanden, dat wy se in dit point so verre sullen te boven gaen, als sy hen beneerstiget hebben doer allerhande konsten ende middelen om uwe rechten, privilegien, ende vryheden geweldelick te schenden, breken ende t' onderdrucken: om de welcke voor te staen, te onderhouden ende te bewaren, wy van goeder herten ende met aller ghetrouwighheit altijd ons uuterste beste ghedaen hebben.¹²

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 13).

Ook het feit dat Philips de eed heeft geschonden die hij ten overstaan van de edellieden van deze landen heeft afgelegd, kan voor dit deel van Oranjes lezerspubliek, beter dan een

religieus argument, rechtvaardigen dat men de wapens tegen hem heeft opgenomen en zelfs verplicht was dat te doen:

Wanneer dat de edelen volghende haeren edt ende obligatie den Hertoghe niet en bedwinghen, om den landen te doen dat recht ende redene is: dat sy selve als dan met rechte behooren van meyneedighheit, ontrouwe ende rebellie tegen den staet van den lande beschuldighende ende overwesen te werden.¹³

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 63-64).

In de eerste plaats komt Oranje in zijn bespreking van de politieke kwesties echter tegemoet aan de officiële adressaten, de Staten-Generaal, wier hulp (en geld) hij ook het hardst nodig had. Herhaaldelijk en met nadruk geeft hij te kennen dat hij de Staten-Generaal als de uiteindelijke soevereine instantie inzake het bestuur van de Nederlanden beschouwt. Daarom bijvoorbeeld – en dat komt goed uit – zijn ook alleen zij bevoegd te oordelen over de handelingen van de prins. Deze visie brengt Oranje tot uitdrukking als hij zegt dat “ghylieden de opperste ende soevereine richters [zyt] van ‘t ghene dat in dese landen gheschiedt is” [U de hoogste en soevereine rechters bent over alles wat er in deze landen is gebeurd] (*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 68). Maar hij onderstreept deze visie met name als hij aan het einde van de tekst zijn lot letterlijk met dat van de Staten-Generaal verbindt:

Wat prijs ofte loon van onse langhdurighe moeyte ende arbeydt, tot in onsen ouderdom ende met verlies van alle onse goeden, ulieden ten dienste ghedaen, konnen wy anders verwachten, dan dat wy begeeren, selfs met onsen bloede soo ‘t noot is, ulieden een vryheit te gewinnen ende te kooplen?¹⁴

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 121)

Het is dan ook op het in stand houden van de Staten-Generaal, en niet van zijn graafschap Nassau, dat hij zich vanaf nu vastlegt. De laatste woorden van de *Apologie* luiden daarom niet ‘Je maintiendrai Nassau’, zoals de lijfspreuk van de prins tot dan toe luidde, maar:

JE MAINTIENDRAI

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 122)

Wij hebben in deze paragraaf aangegeven welke kwesties Oranje aan de orde stelt in de confrontatiefase van de impliciete discussie die in de *Apologie* wordt gevoerd. Tevens hebben we aangegeven dat Oranjes behandeling van die kwesties in hoofdzaak bepaald wordt door de groeperingen en facties die hij allemaal tevreden moest stellen. Volgens de meeste auteurs die over Willem van Oranje geschreven hebben is het een algemeen typerend kenmerk van Oranjes geschriften dat hij tot in de details rekening houdt met de ideeën, verwachtingen en voorkeuren van degenen tot wie hij zich richt (Swart 1994: 195, De Vrankrijker 1979: 123). Wij hebben laten zien dat deze typering zeker van toepassing is op Oranjes manipulatie in zijn *Apologie* van de in de Ban geuite beschuldigingen .

De opening Nu we globaal hebben aangegeven welke kwesties Oranje in zijn *Apologie* behandelt, en waarom, kunnen we tot het eigenlijke onderwerp van dit artikel komen: Oranjes strategische manoeuvres in de openingsfase van de impliciete discussie die in de *Apologie* wordt gevoerd. Het dialectische doel van de openingsfase van een kritische discussie is overeenstemming te verkrijgen over het procedurele en het materiële vertrekpunt van de discussie: wie zal welke positie verdedigen en welke ‘concessies’ kunnen als uitgangspunt voor de discussie dienen? In retorisch opzicht biedt deze fase de discussiepartijen de gelegenheid zich van een zo voordelig mogelijke uitgangpositie te verzekeren. Zij zullen een bewijslast alleen aanvaarden als ze die ook werkelijk denken te kunnen inlossen, ze zullen proberen alleen onschadelijke concessies te doen maar aan de andere partij juist concessies toeschrijven waar zij zelf goed mee uit de voeten kunnen en zij zullen zich als geloofwaardige, serieuze en ter zake deskundige discussiepartners presenteren. Dit laatste aspect van Oranjes manoeuvres zal in onze analyse van de openingsfase van zijn *Apologie* centraal staan: op welke wijze tracht Oranje voor zichzelf een geloofwaardige positie te creëren tegenover die van zijn voornaamste tegenstander, de koning van Spanje?

In de eerste plaats is er in de *Apologie* een groot aantal passages aan te wijzen waarin de prins zijn persoonlijke *ethos* probeert te vestigen. Met name het gebruik van de bescheidenheidstoop – bij uitstek op zijn plaats in dit genre teksten (Geurts 1956: 266) – springt daarbij in het oog. Zoals te doen gebruikelijk wordt deze toop vooral aan het begin van de tekst te berde gebracht:

Nademael dat de ghewonelicke wyse ende manniere onses levens, ulieden ghenoegh bekennt is, hoe dat wy even so weynigh lust ende ghevallen hebben om ander luyden te schelden ende te straffen, dan wy doen om ons selven te beroemen: So wy nu teghen onsen danck ghenoodtsaecht werden d’ een of d’ ander te doen (alsoo ‘t ons qualick sal moghelick sijn ‘t selve te konnen laten, hoe wel dat wy ons hebben voorgenomen alsulcke mate daerin te houden, als ‘t eenighsins sal doenlick wesen) ende also in desen iet bevonden wert, dat iemandt mochte duncken niet seer wel te betaemen: dat selve sullen Myne Heeren veel meer moeten toeschrijven den hooghsten noot, tot den welcken onse vyanden ons hebben bedwonghen, dan dat ons sulcks van naturen soude aengheboren sijn.¹⁵
(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 11-12).

Geheel in lijn met de bescheidenheidstoop onderstreept Willem dat hij het uiteindelijke oordeel over zijn zaak aan de Staten-Generaal overlaat:

So laeten wy ulieden oordeelen, Myne Heeren, of wy ons oock wel van sodanighe beschuldighen alsoo ‘t behoort sullen konnen purgeren ende suyveren sonder de gewonelicke manniere onses levens, van niet gheern noch van ons selven noch van ander luyden te spreken, erghens in te buyten te gaen.¹⁶
(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 12).

Met het benadrukken van zijn loyaliteit en oprechtheid loopt de prins ook alvast vooruit op een gunstige beoordeling door de Staten-Generaal:

Wy [syn] dier maten versekert, so wel van de gherechtighheit onser saecke, met-gaders hoe getrauwelick ende oprechtelick dat wy met ulieden gehandelt hebben, als van uwe redelickheit ende oprecht ghemoet, insgelijcken dat ulieden ten besten bekennt is, hoe dat alle dese dinghen gheschiedt sijn: So dat wy van ulieden niet anders en sijn begheerende, dan dat ghy de kennisse ende oordeel van dese saecke wilt aennemen.¹⁷

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 12).

Door te doen alsof de feiten voor zichzelf spreken, doet Oranje het voorkomen alsof het voor een gunstige beoordeling van zijn zaak volstaat op de hoogte te zijn van de loop der gebeurtenissen. Vervolgens tracht hij naast deze feitelijke basis een – evenzeer ‘objectieve’ – juridische basis voor zijn positie te creëren. Hij schrijft:

So hebben wy voor noodigh, ja voor seer redelick aengesien sodanighe valsche beschuldigingen te verandtwoorden: ten eynde dat niet lichtelick iemandt doer sulcke onwaerachtige redenen beweeght ofte valschelick bericht sijnde, dese onse verweeringhe met vervremden herte van ons aenneme, anders dan ‘t ghemeyne recht van alle volcken ende die gherechticheyt is vereysschende.¹⁸

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 14).

En:

Nademael dat hy teghen alle recht ende billicheit, ja teghen synen eyghenen eedt, ons heeft benoodight ende bedonghen den krijgh tegen onsen danck voor te nemen [...]: Wie soude ons konnen van eenighe ander faute beschuldighen, dan dat wy te veel tijds hebben laten verlopen eer dat wy de wapenen in handen hebben ghenomen, ende dat wy niet ende begheeren te genieten van ‘t ghene dat ons by krijghs-rechte, oock by de rechten die alle volcken ghemeen sijn, ghejondt ende ghegheven is? Te meer, aenghemerckt dat wy een vry Heere gheborn sijn, ende noch daer en boven dese eere verkreghen hebben, dat wy den name moghen draghen van Prince absoluut ende souverain, die naest Godt in onsen vorstendomme gheen overhoofd en bekennen, hoe wel hem dat selve niet seer verre en is uutstreckende.¹⁹

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 59-60).

Niet alleen tracht hij zijn persoonlijke *ethos* te vestigen en zijn rol te bevestigen als protagonist van een door recht en feit gerechtvaardigde zaak, Oranje probeert voor zichzelf ook een voordelige positie in het debat te creëren door zijn directe tegenstander, Philips II, in diskrediet te brengen. Hij valt de koning fel en meedogenloos aan, zowel op zijn persoon als op zijn militaire en politieke daden tijdens de opstand, maar ook – en bovenal – op zijn ‘verbale daden’ in de *Ban*. Iedereen weet dat de koning liegt en de koning weet het zelf ook:

Niet twijfelende (also daer vele sijn onder ulieden die onse actien ende handelinghen, ofte emmers eenen deel van de selve gesien hebben, ofte verstaen so van haren vaderen als van anderen eerlicken luyden die hier af konnen getuygenis geven) oft ghy en sult ons ghehoort hebbende lichtelick mercken ende oordeelen, dat onse

De retoriek van Willem van Oranjes Apologie in dialectisch perspectief

woorden so veel warachtiger sijn ende geloofweerdiger, als die van onse teghenpartije valsch ende onbeschaemt sijn.²⁰

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 42).

Niet alleen wordt in de *Apologie* gesuggereerd dat Oranjes opponenten niet gevoelig zijn voor feiten, maar ook dat zij zich laten leiden door hun gemoed en daardoor niet in staat zijn de zaak op een redelijke manier te bespreken:

Want wie is de ghene die niet genoeg bemercken kan, dat se sonder keure ende sonder eenighen onderscheit, ons alles na 't hooft werpen, dat se in haeren wegh vinden? So groot is haere rasernye, ende so betoovert sijn se in haere passien, dat se in den selven gheen mate en weten houden.²¹

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 73).

Hun vertroebelde geest is er de oorzaak van dat Oranjes opponenten dingen zeggen waarvan ze zelf weten dat die onjuist zijn of die, als ze al gedeeltelijk juist waren, veeleer op henzelf van toepassing zijn dan op Oranje. Dit geldt bijvoorbeeld voor de beschuldiging van verraad en van het verbreken van de Pacificatie van Gent, die de (dan nog gedeeltelijk Spaansgezinde) Staten-Generaal in december 1576 met de opstandige gewesten Holland en Zeeland en de prins gesloten hebben. Naar aanleiding hiervan merkt Oranje op:

Ende daer en is emmers ten minsten geen ongetrouwicheit, geen verraderye noch verstant met den Spaegniaert over onse sijde geweest, als men over der vyanden syde genoegh gesien heeft. Want en hebben se niet met gewapender handt een openbare oorloge begonnen tegen haere eyghen trouwe ende belofte?²²

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 90-91).

En:

Dewyle dat se ons [...] so menighmael voorhouden ende verwijten dat wy de voorsz. Pacificatie belett, gebroken, ghevioleert, ende ons daerteghen gheopposeert hebben, so laet ons sien, hoe dat se over haer sijde de selve hebben onderhouden.²³

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 84).

Oranje maakt van een soortgelijke techniek gebruik als hij de beschuldiging dat hij een buitenlander is omkeert:

Ons wert oock verweten, als dat wy souden een vremdelingh ende uutheemsche ofte een uutlander sijn. Even als of de Prince van Parma een treffelick groot patriot ware, die in desen landen niet en is gheboren, ja niet eenen stuyver weert goets noch eenigen tittel in den selven heeft.²⁴

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 38).

Als Oranje vervolgens op dit punt doorgaat, gebruikt hij weer een andere techniek: het aanwijzen van inconsistenties in de uitgangspunten waarop de opponent zich heeft vastgelegd. Hij schrijft:

Maer wat heeten se doch eenen vremdelingh? Namelick den ghenen, die buyten 's landts is gheboren. So volghet dan, dat hy [Philips II] even so wel een vremdelingh is als wy: want hy is in Spaegnien gheboren.²⁵

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 38-39).

En terwijl Duitsland, waar de prins geboren is,

een landt [is waarmee] dese landen natuerelicke vrientschap ende eenicheit onderhouden,²⁶

is Spanje

een landt dat met dese landen een naturelicke vyantschap heeft.²⁷

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 39).

Oranje hamert er vooral op dat hij van oudsher een ingezetene van de Nederlanden is, omdat dit tegenover de Staten-Generaal zijn *ethos* vergroot: meer dan wie ook staat hij in zijn recht als vertegenwoordiger van de zaak van de opstand.

Zijn de uitgangspunten van zijn opponenten op zichzelf al een opportuun doelwit voor Oranje, hij versterkt zijn aanval veelal nog met behulp van ironie. Daarmee ridiculiseert hij de argumentatieve vaardigheden van zijn tegenstanders. Als de prins bijvoorbeeld Philips' pogingen bespreekt om Oranje door omkoping voorgoed naar zijn geboorteland te laten terugkeren, verwijst hij naar de *Ban*, waarin de koning zijn voorstel motiveert door er op te wijzen dat

het is seer aenghename, ende het wert van eenen ighelicken begheert, te moghen syn leven gherustelick in syn eyghen vaderlandt overbrenghen.²⁸

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 109).

Maar, zo vraagt Oranje zich naar aanleiding van dit zogenaamd gedeelde uitgangspunt af:

Waerom treckt dan dit vervloecht geslachte van Spaegniaerden also van d' een landt in d' ander, om de gheheele weerelt te plaeghen ende te quellen?²⁹

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 110).

Niet alleen de argumentatieve vaardigheden van zijn tegenstanders maar ook hun oratorische vermogens vormen een geliefd object van Oranjes spot:

Nu kommen sy, Myne Heeren, ende willen voorts op dese crancke ende swacke fundamenten de sententie van dese haere verbanninghe bouwen, ende stellen hier te wercke alle haere konste van wel te spreken. Sy donderen, sy blixemen, ende sijn wonderlick ontstelt. [Maer] als wy over ende weder alle dinghen wel inghesien ende bemerckt hebben, so bevinden wy dat het slechts winden sijn van woorden, ende een geruysch, om kleyne kinders daermede vervaert te maecten, niet om eenen man te verschricken.³⁰

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 112).

De retoriek van Willem van Oranjes Apologie in dialectisch perspectief

Ironie is overigens over de hele linie het favoriete stijlmiddel van de prins. Al aan het begin van de *Apologie* maakt hij er gebruik van om de zaken in het door hem gewenste daglicht te stellen en de *Ban* af te schilderen als

de schoonste blomme van den crans der eeren [...], waermede wy noch voor den eynde onses levens, wel begheert hadden verciert te werden.³¹
(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 10).

De grootste tekortkoming van de opposenten van de prins schuilt in zijn opvatting echter niet in hun onwaarachtigheid, hun emotionaliteit, hun klaarblijkelijke inconsistentie en hun slechte stijl, maar in hun onvermogen om in te zien dat hun beschuldigingen aan het adres van de prins in feite complimenten voor de prins zijn. Dit geldt, bijvoorbeeld, het verwijt dat de prins zich zou afgeven met het gewone volk, dat voor de prins aanleiding is voor een treffende *concliatio*:

So bekennen wy hen dan ‘t selve, dat wy sijn ende alle ons leven langh blijven willen ghemeynsaem ofte den volcke toeghedaen, dat is, dat wy sullen alle neersticheit doen, om uwe vryheit metgaders uwe privilegien te vervolgen, te onderhouden, ende te beschermen. Siet nu hoe dat dese wijze herssebeckens so van allen naturelicken verstande berooft sijn, ende hoe dat, als se ons meynen meest te straffen ende te schelden, sy ons als dan aldermeest loven ende prijsen.³²
(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 99).

Ook de beschuldiging dat hij betrokken zou zijn geweest bij de aanbidding van het Smeek-schrift der Edelen aan de toenmalige landvoogdes, Margaretha van Parma, interpreteert de prins als een compliment:

So vele isser af [...] dat wy niet quaet en hebben ghevonden dat de voorsz. Requeste soude ghepresenteert werden. D’ welck wy geensins en willen ontkennen: ende so verre van daer is het, dat wy ‘t souden soecken te bewimpelen [...]. Want hadden ‘s Coninghs wijze Raden so wel beraeden gheweest, dat se sulcks in den eersten verwilliget hadden, daer en soude so veel jammers ende ellendicheit niet uut sijn ontsproten ende naeghevolghet, doer de welcke ‘t gheheele landt by na verdorven ende vernielt is worden.³³
(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 53).

Op deze manier worden zelfs de meest serieuze beschuldigingen door Oranje behandeld: als werd hem eer bewezen in plaats van een verwijt gemaakt. Zo schrijft hij dat zijn weigering om in 1579 naar Duitsland terug te keren “hem niet tot schande maar tot eer moest worden aangerekend” (Swart 1994: 182):

[Sy] segghen[...], dat men ons versocht heeft ende presentation ghedaen tot onsen grooten voordeele, op dat wy ons souden willen vertrecken ter plaetsen van onse gheboorte [...] ende dat wy daer toe niet en hebben willen verstaen. Wat hadden se doch meer tot onsen voordeele mogen seggen, dan ‘t gene dat nu verhaelt is? Daerom, Myne Heeren, wilt doch haere dwaesheit metgaders haere onbeschaemtheit wel

bemercken. Want se moeten een van beyden bekennen, of dat se sonder schaemte spreken, als se dit segghen: ofte dat se onvoorsichtigh sijn, doer dien dat se ons gaen loven daer se ons gedencken te schelden.³⁴

(*Apologie*, ed. Mees/Verwey, 1923, p. 109).

Samenvattend kunnen we constateren dat Oranje in de openingsfase van de discussie die in de *Apologie* impliciet gevoerd wordt alles in het werk stelt om zijn eigen *dialectische ethos* als redelijke discussiepartner te vergroten en dat van zijn tegenstanders af te breken. De prins construeert zijn eigen *ethos* door zijn bescheidenheid, zijn loyaliteit en zijn oprechtheid te onderstrepen en tevens de feitelijke en juridische basis van zijn betoog te benadrukken. Het *ethos* van Philips en consorten probeert hij aan te tasten door te wijzen op hun onwaarachtigheid, hun emotionaliteit, hun inconsistentie en hun slechte stijl en ook door te laten zien dat hun beschuldigingen in feite loftuitingen zijn aan het adres van Oranje.

4 Conclusie

Nadat we eerst een globaal overzicht hebben gegeven van de kwesties die Oranje in de *Apologie* aan de orde stelt en hebben vastgesteld dat hij die op een omzichtige maar doortastende wijze retorisch manipuleert, hebben we onze argumentatieve analyse toegespitst op de strategische manoeuvres die Oranje in de openingsfase van zijn betoog uitvoert om zijn eigen *ethos* te verhogen en – vooral – afbreuk te doen aan het *ethos* van zijn opposenten. Onze retorisch-dialectische constateringenvormen een bevestiging van conclusies die sommige historici al eerder op andere gronden hebben verdedigd. Zo heeft Groen van Prinsterer betoogd dat een van de belangrijkste doelen die Oranje met zijn *Apologie* voorhad, was de Staten-Generaal ertoe te bewegen Philips II als soeverein der Nederlanden af te zweren. Om dit doel te bereiken achtte de prins het nodig Philips' persoonlijke en politieke reputatie zoveel mogelijk schade toe te brengen. "Il nous semble", schrijft Groen, "que la véhémence des expressions n'étoit pas sans but et calcul politiques: le Prince, convaincu que la rupture désormais étoit irrévocable, désiroit ne laisser à personne le moindre doute à cet égard" (1839: 452-453). Oranjes biograaf Swart (1994: 198) wijst er op dat de *Apologie* geschreven werd toen de prins net zijn besprekingen met de hertog van Anjou had afgesloten met een akkoord dat inhield dat deze Franse hertog zo spoedig mogelijk naar de Nederlanden zou komen om hier de soevereiniteit te aanvaarden. Dit akkoord zou uiteraard alleen kunnen worden uitgevoerd als Philips II eerst officieel was afgezworen.

De argumentatieve analyse die wij in dit artikel van de openingsfase van de *Apologie* hebben gegeven, heeft een extra dimensie aan het licht gebracht in de pogingen van Oranje om de reputatie van Philips II aan te tasten. We hebben door middel van onze analyse van de *Apologie* duidelijk gemaakt dat er goede redenen zijn om aan te nemen dat Oranje er in deze fase van de strijd niet alleen op uit was om Philips' persoonlijke handelwijze en zijn politieke daden in een kwaad daglicht te stellen, maar ook – en zelfs in het bijzonder – om diens onredelijkheid aan te tonen en – door in te gaan op de manier waarop er in de *Ban* wordt geargumenteed – twijfel te zaaien aan zijn discursieve vaardigheden. In dit licht bezien is alles wat de prins doet uiteindelijk bedoeld om aan Philips de kwaliteit te ontnemen van 'redelijke discussiant'.³⁵ Of 's prinsens eigen manoeuvres wel de toets der redelijke kritiek kunnen doorstaan, is een kwestie waarin wij ons in een volgende publicatie zullen verdiepen.

- 1 De theoretische uitgangspunten van onze benadering hebben wij uiteengezet in Van Eemeren en Houtlosser (2002). Toulmin (2001) schetst in *Return to reason* in grote lijnen de filosofische ontwikkelingen in de wetenschapsgeschiedenis die een dergelijke (re)integratie wenselijk maken.
- 2 Zie ook Geurts (1956).
- 3 Voor de vertaling van de *Apologie* in hedendaags Nederlands zie Van Eemeren en Houtlosser (te verschijnen). In dit artikel wordt de vertaling van citaten in hedendaags Nederlands verder in noten weergegeven.
- 4 Gelijkwaardig met de Nederlandse vertaling werden er in elk geval vertalingen van de *apologie* gepubliceerd in het Spaans, het Engels, het Duits en het Latijn.
- 5 Beide citaten, Groen van Prinsterer (1839: 452–453).
- 6 Als een pleidooi voor de eigen zaak beschouwt Willem van Oranjes biograaf Swart de *Apologie* als “veel minder geslaagd” dan de in 1568 gepubliceerde *Justificatie*. Hij voegt daar echter aan toe dat “de auteur waarschijnlijk van mening was dat hij de waarheid en niets dan de waarheid vertelde” (1994: 190).
- 7 “Ik zal hier niet weer beginnen over het bedrog en de meened van de hertogin van Parma en de koning tegenover mijne heren de graven van Egmond en Hoorne noch over de manier waarop ze mij meenden te kunnen verleiden en verlokken.”
- 8 “Er hebben zich in mijn kamp enkele minderwaardige giftige serpente opgehouden die er – tegen beter weten in of door verregaande dwaasheid en kwaadaardigheid – niet voor zijn teruggedeesd een gerucht te verspreiden dat zelfs de gezworen vijanden van mij en het vaderland niet voor hun rekening hebben durven nemen.”
- 9 “Toen ik in Frankrijk uit de mond van koning Hendrik vernam [die in de veronderstelling verkeerde dat ik een van de afgevaardigden naar de vredesonderhandelingen was en daarom van zeer vertrouwelijke zaken op de hoogte was gesteld, zodat ik van dit voornemen zou afweten] dat de hertog van Alva middelen zocht om allen die ervan verdacht werden van de [protestante] religie te zijn, zowel in Frankrijk als bij ons, evenals in de rest van de christelijke wereld, uit te roeien, werd ik, zo wil ik gaarne bekennen, door een groot medelijden bevangen.”
- 10 Klink ziet het in de *Apologie* vermelde gesprek met Hendrik II in het Bois de Vincennes als bron van het authentieke Christelijke medelijden van de Prins met de onderdrukte protestanten. Tegen de suggestie dat het hier om een historisch onbetrouwbare mededeling van de Prins gaat, voert hij (historische) argumenten aan, maar op het gegeven dat er tevens sprake is van een retorisch gemotiveerde passage gaat hij niet in.
- 11 “Ook kan ik niet uit over hun domheid waarin ze mij ongegeneerd hebben voorgehouden dat ik hun geestelijken jammerlijk heb doen ombrengen. Ze weten immers wat een grote afkeer ik van nature van zulke gewelddaden heb.”
- 12 “Hoewel ik ervan overtuigd ben dat ik in vele opzichten voor mijn vijanden onderdoe, ben ik in elk geval boven ze uitgestegen in de mate waarin ik mij vanuit het diepst van mijn hart en vol vertrouwen heb ingezet om uw privileges en vrijheden te propageren, te handhaven en te verdedigen, die zij met alle mogelijke moeite en middelen gewelddadig hebben proberen te schenden, te verbreken en teniet te doen.”
- 13 “Als de edelen hun eed en verplichting niet nakomen en verzuimen de hertog te dwingen deze landen rechtvaardig en redelijk te besturen, dan zouden zij zelf rechtens van meened, ontrouw en rebellie tegen deze landen dienen te worden beschuldigd.”
- 14 “Wat kan ik voor mijn voortdurende moeite en inspanningen, die ik mezelf mijn hele leven en met verlies van al mijn goederen heb getroost, anders als beloning verwachten dan te wensen Uw vrijheid te winnen en daar zonodig met mijn eigen bloed voor te betalen?”
- 15 “U, aan wie mijn levenswijze genoegzaam bekend is, weet dat ik er even weinig voor voel anderen te berispen en te beschimpen als mezelf ergens op te beroemen. Als ik nu tegen mijn wil genoodzaakt ben het een

- of het ander te doen (en het zal me, hoezeer ik me ook heb voorgenomen maat te houden, moeilijk vallen dit na te laten) en als iemand daar iets onbetamelijk aan mocht vinden, dan zult U, Mijne Heren, zoiets eerder moeten toeschrijven aan de hoge nood waarin mijn vijanden mij hebben gebracht dan aan iets wat mij van nature aangeboren zou zijn.”
- 16 “Daarom, Mijne Heren, laat ik het aan U over te beoordelen of ik me van deze blaam kan zuiveren zonder op enigerlei wijze te breken met mijn gewoonte om niet over mezelf of over anderen te spreken.”
- 17 “Ik ben zo zeker van de rechtvaardigheid van onze zaak, van mijn trouw en oprechtheid jegens U en van Uw redelijkheid en oprechtheid, dat ik, in aanmerking nemend dat U het best bekend bent met de toedracht van al deze zaken, van U niets anders verlang dan dat U het op U wilt nemen deze zaak te onderzoeken en te beoordelen.”
- 18 “Daarom heb ik het nodig geacht en zelfs voor zeer redelijk gehouden mij tegenover dergelijke valse beschuldigingen te verantwoorden, om te verhinderen dat iemand door zulke onwaarachtige redeneringen bewogen wordt en valselijk geïnformeerd raakt en mijn verweer met een van mij afgekeerd gemoed tot zich zal nemen, in plaats van op een wijze die het voor alle volkeren gelijkkelijk geldende recht en de gerechtigheid van hem vergen.”
- 19 “Nu hij mij, ingaand tegen elke vorm van recht en billijkheid en zelfs tegen zijn eigen eed, genoodzaakt en gedwongen heeft tegen mijn wil de strijd met hem aan te binden, wie kan mij nu nog enig ander verwijt maken dan dat ik teveel tijd heb laten verlopen alvorens de wapenen op te nemen en dat ik niet meer opeis dan ons op grond van het oorlogsrecht en het recht van alle volkeren toekomt? Des te meer daar ik van geboorte een onafhankelijk heer ben en mij daarenboven nog de eer te beurt is gevallen de titel te mogen dragen van absoluut en soeverein Prins die niemand dan God boven zich hoeft te erkennen in zijn vorstendom, ook al is dat laatste niet zo groot.”
- 20 “Aangezien er onder u velen zijn die mijn daden en handelingen, of ten minste een deel daarvan, hebben waargenomen of daarvan van hun vaders of van andere oprechte mensen die er getuigenis van konden afleggen hebben gehoord, twijfel ik er niet aan dat u als u mij hebt aangehoord snel zult inzien dat mijn woorden net zo waarachtig en geloofwaardig zijn als die van mijn tegenstanders vals en onbeschaamd.”
- 21 “Want wie zal niet inzien dat ze mij zonder onderscheid willekeurig wat ze maar op hun weg vinden naar het hoofd slingeren? Zo razend zijn ze en zo in de greep van hun hartstochten, dat ze daarin geen maat weten te houden.”
- 22 “Van onze kant is er nooit sprake geweest van onbetrouwbaarheid of verraad of van enige geheime verstandhouding met de Spanjaarden, zoals men dat aan hun kant vaak genoeg heeft zien gebeuren. Want zijn ze niet tegen hun eigen eed en belofte in gewapenderhand een openlijke oorlog tegen ons begonnen?”
- 23 “Zij werpen mij steeds voor de voeten dat wij ons tegen de Pacificatie van Gent hebben verzet en die hebben verbroken. Laten we dan eens nagaan hoe zij hem aan hun kant hebben onderhouden.”
- 24 “Ook wordt er gezegd dat ik uitheems zou zijn, een buitenlander en een vreemdeling. Alsof de prins van Parma, die niet eens in deze landen geboren is en er ook voor geen stuiver goederen of enige titel bezit, zo'n voortreffelijk groot patriot is.”
- 25 “Maar wat verstaan ze onder een 'buitenlander'? Iemand toch die in het buitenland geboren is? Maar daar volgt uit dat hij [Philips II] net zo goed een buitenlander is, want hij is in Spanje geboren.”
- 26 “een land is waarmee onze landen van nature een vriendschap en verbondenheid onderhouden,”
- 27 “een land dat met deze landen een natuurlijke vijandschap onderhoudt.”
- 28 “het heel aangenaam is, en iedereen er ook naar verlangt, om zijn leven rustig in zijn eigen vaderland te mogen doorbrengen.”
- 29 “Waarom trekt dan dit vervloekte volk van Spanjaarden het ene land na het andere binnen om daar iedereen te tergen en te kwellen?”
- 30 “Nu willen zij, Mijne Heren, op deze krakkemikkige, zwakke gronden het vonnis in hun ban funderen en

De retoriek van Willem van Oranjes Apologie in dialectisch perspectief

- wenden daartoe al hun welsprekendheid aan. Ze donderen, ze bliksemen en ze raken buiten zinnen. [Maar] alles overziende moet ik constateren dat hun woorden slechts lucht zijn en een herrie maken die misschien kan dienen om kleine kinderen bang te maken, maar niet om een man angst aan te jagen.”
- 31 “de schoonste bloem [...] in de erekrans waarmee ik voor het einde van mijn leven wel zou willen worden bekroond.”
- 32 “Ik geef dan ook toe dat ik me verbonden voel met het volk en het ben toegedaan en dat ook mijn leven lang wil blijven: ik zal me blijven inspannen om Uw vrijheid en Uw privileges te respecteren, te onderhouden en te beschermen. Maar kijk nu eens hoezeer deze ‘wijze’ leeghoofden hun gezonde verstand zijn kwijtgeraakt: terwijl ze mij menen te beschimpen en te beschuldigen doen ze me juist de hoogste lofprijzing toekomen.”
- 33 “Het is inderdaad waar dat ik geen kwaad zag in de aanbieding van het genoemde Smeekschrift. Dat wil ik ook niet ontkennen en al helemaal niet verhullen. Want als de Raden van de koning zo wijs waren geweest het onmiddellijk in te willigen, dan zou het niet tot al die treurigheid en ellende zijn gekomen die nu welhaast het hele land vernietigd en verwoest heeft.”
- 34 “[Ze] zeggen[...] dat ze mij een zeer voordelig aanbod hebben gedaan op voorwaarde dat ik naar mijn geboorteplaats zou vertrekken [...], maar dat ik daar niet op in heb willen gaan. Wat hadden ze meer tot mijn voordeel kunnen zeggen dan dit? Daarom, Mijne Heren, verzoek ik U acht te slaan op hun domheid en hun onbeschaamdheid, want één van tweeën, ofwel hun uitingen zijn schaamteloos ofwel ze zien niet wat ze doen: mij loven terwijl ze me menen te blameren.”
- 35 En misschien zelfs wel om hem, zoals het in de formele dialectiek van Barth en Krabbe heet, ‘irrationeel’ te verklaren ‘met betrekking tot de huidige dialectische situatie’.

Bibliografie

- Apologie**, ofte Verantwoordinge van den Prince van Oranjen. Met een voorwoord van Albert Verwey. Santpoort: Mees, 1923.
- Ban**, ende edict by vorme van Proscriptie, ... gedecreteert by ... de Coninck, tegens Wilhelm ... van Oraignyen, als hooft, beruender ende beduerer van tghheel Christenrijck, ende namentlyck van dese Nederlanden: Waaerbij een yegelijck gheautoriseert wordt van hem te beschadigen, offenderen ende vuyter weerelt te helpen, mit loon ende prys voor den ghenen die des doen, oft daer toe assisteren sullen. 's-Hertogenbosch: Jan Schoeffer, 1580. [Knuttel 527]
- Boer, C. (1952)**. *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*. Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R. (1982)**. *Regels voor redelijke discussies. Een bijdrage tot de theoretische analyse van argumentatie ter oplossing van geschillen*. Dordrecht: Foris.
- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R. (1992)**. *Argumentation, communication, and fallacies*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R. (2003)**. *A systematic theory of argumentation. The pragma-dialectical approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eemeren, F.H. van, & Houtlosser, P. (1998)**. William the Silent's argumentative discourse. In: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair, & C.A. Willard (eds.), *Proceedings of the Fourth Conference of the International Society for the Study of Argumentation* (p. 168-171). Amsterdam: Sic Sat.
- Eemeren, F.H. van, & Houtlosser, P. (2002)**. Strategic maneuvering in argumentative discourse: A delicate balance. In: F.H. van Eemeren and P. Houtlosser, *Dialectic and rhetoric: The warp and woof of argumentation analysis* (p. 131-159). Dordrecht: Kluwer Academic.
- Eemeren, F.H. van, & Houtlosser, P. (te verschijnen)**. *De Apologie van Willem van Oranje. Een hedendaagse vertaling*.

- Gelderens, M. van (1992).** *The political thought of the Dutch revolt 1555-1590*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geurts, P.A.M. (1956).** *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*. Utrecht: HES.
- Groen van Prinsterer, G. (1839).** *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange Nassau*. Recueil publié, avec autorisation de S.M. le Roi, par Mr. G. Groen van Prinsterer, Première Série, Tome VII (1579-1581). Leiden: Luchtmans.
- Harline, G.E. (1987).** *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- Klink, H. (1997).** *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie*. Heerenveen: J.J. Groen & Zn.
- Mout, M.E.H.N. (1979).** *Plakkaat van verlaten 1581. Inleiding, transcriptie en vertaling in hedendaags Nederlands*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij
- Swart, K.W. (1994).** *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*. Den Haag: Sdu.
- Vrankrijker, A.C.J. de (1979).** *De motiveering van onzen opstand: de theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581*. (1e druk 1933) Utrecht: HES.
- Wedgwood, C.V. (1989).** *William the Silent. William of Nassau. Prince of Orange 1533-1584*. (1e druk 1944) Londen: Cassell Publishers.

Doende over haar eigendom te beschikken

1 Inleiding

Quintilianus is een verstandig mens. In *De opleiding tot redenaar* neemt hij een hoofdstukje op over de definitie en het doel van de retorica (II,15), maar waagt zich zelf niet aan het formuleren van zo'n definitie. Na diverse contro-versen besproken te hebben, eindigt hij terughoudend met te zeggen dat hij wel iets van anderen naar voren wil halen dat hem bevalt: "Retorica is de wetenschap van het goede spreken". In onze sterk schriftelijke rechtplegings-cultuur mogen wij daar voor het genus iudicale wel van maken: de wetenschap van het goede spreken en schrijven.

Zo'n hele ruime omschrijving van de retorica maakt de vraag naar de rol van een retorische invalhoek bij de analyse en evaluatie van een juridisch betoog tot een non-vraag. Die vraag kunnen we alleen zinvol stellen wanneer we de retorica beperkter afgrenzen dan Quintilianus dit doet. Van Rees geeft de volgende karakteristiek:

Rhetoricians will reconstruct the discourse in such a way as to be able to determine its persuasive effectiveness. The reconstruction will be in terms of the elements considered to contribute to the persuasive effect of the discourse on an audience. (2001, p. 183).

Deze inperking vindt men vaker. Hij betreft een specificatie van de invalshoek van de analist naar diens doelstelling. Ook ik zal in deze bijdrage retorica opvatten als de wetenschap van het effectief overtuigend spreken (en schrijven). Er kunnen verschillende retorische

Samenvatting

In dit artikel bespreek ik twee oude en een nieuwe analyse van stukjes rechterlijk betoog waarin mijns inzien sprake is van elementen in de (presentatie van de) argumentatie die vanuit retorische inzichten kunnen worden verhelderd, misschien zelfs verklaard. Ik zal laten zien dat dit het beste gaat door een retorische analyse (die inzoomt op de vraag naar de bijdrage aan de effectiviteit van bepaalde elementen) te plaatsen naast analyses vanuit dialectische modellen (waarin het betoog getoetst wordt aan een normatief redelijkheidscriterium). De verhelderende kracht van dergelijke 'confrontaties' zit overigens vaak niet in harde antwoorden op de vraag welke van de modellen het betoog het best beschrijft en wat dit voor de evaluatie ervan betekent; daarvoor vergt het toetsen aan de modellen vaak te veel interpretatieve keuzes van de analist. De verheldering wordt vooral bereikt door de explicitering van overwegingen van de analist bij dit toetsingsproces. Het werk van de argumentatie-analist is daarom dikwijls op te vatten als een zet in een (hopelijk) redelijke discussie.

modellen zijn, afhankelijk van de visie die men heeft op wat effectief is.

Vanuit deze beperkter omschrijving kan men zich wel voorstellen dat er ook andere invalshoeken zijn van waaruit iemand een betoog kan analyseren en evalueren en kan men zinvol de vraag naar de onderlinge relatie van de verschillende invalshoeken stellen. In deze bijdrage wil ik de dynamiek laten zien die kan ontstaan door een retorische analyse te relateren aan een dialectische analyse. Kern van een analyse vanuit een dialectische invalshoek is dat het betoog wordt getoetst aan een normatief model, een stelsel van normatieve discussieregels die kunnen worden afgeleid uit een gekozen redelijkheids criterium.

2 *Verschillende modellen*

Retorici proberen een inzicht te verwerven in de middelen die bijdragen aan de overtuigingskracht van de tekst. Hun analyse is daar dus op gericht. In beginsel is daarmee geen enkel onderdeel van het betoog bij voorbaat uitgesloten als niet relevant, maar wordt elk onderdeel vanuit de gegeven invalshoek bekeken en benoemd. Zeker ook de argumentatieve kern. Ik ben het dus niet eens met Van Rees wanneer ze stelt:

[R]hetorical reconstruction, generally speaking, is not guided by any interest in argument evaluation. The sole purpose of the reconstruction is to gain a descriptive insight into the elements which contribute to the persuasive effect of the discourse. (2001, p. 183).

De retorische analyse poogt tekstkenmerken te verklaren vanuit een verondersteld streven van de schrijver om de persuasieve kracht te maximaliseren. Daarom is de retoricus vaak wel degelijk geïnteresseerd in de analyse en evaluatie van argumentatie. Een welgekozen argument is immers een krachtig overtuigingsmiddel. Maar de retoricus benadert ook de argumentatie wel vanuit een specifieke invalshoek; welgekozen staat in een retorische analyse gelijk aan effectief. Dat maakt het zinvol de retorische analyse zorgvuldig te relateren aan analyses vanuit andere invalshoeken, waarin eveneens de evaluatie van argumenten een rol kan spelen. Daardoor schep je een contrast dat beide analyses aanscherpt en inkleurt en dus ook zicht kan geven op de bijdrage die specifiek de retorische inzichten geven aan het verklaren van het handelen van taalgebruikers.

Zo'n andere invalshoek kan de dialectiek zijn. In een dialectische analyse wordt een betoog getoetst aan een stelsel van normen dat is afgeleid uit een bepaalde redelijkheidsconceptie. Er zijn dus in beginsel verschillende dialectische analyses denkbaar, namelijk evenzovele als dat er zinvolle redelijkheidsconcepties overeengekomen kunnen worden.

Een confrontatie van een retorische met een dialectische analyse kan verschillende uitkomsten opleveren. Een betoog dat feilloos aan een bepaald dialectisch model blijkt te voldoen, kan ook retorisch als optimaal uit de bus komen. Het wordt dan kennelijk geleverd in een context waarin de deelnemers de redelijkheidsconceptie volmondig als basis voor consensus onderschrijven. Wanneer in zo'n context een betoog als complexe discussiezet precies de normen volgt die uit die redelijkheidsconceptie voortvloeien, zullen de deelnemers dit betoog ook optimaal overtuigend vinden.

Het kan echter ook zo zijn dat de uitkomsten van beide analyses slechts tot op zekere hoogte sporen; een dialectisch optimaal betoog is niet noodzakelijkerwijs steeds het meest

Doende over haar eigendom te beschikken

effectieve. Zulke uitkomsten zijn interessant omdat ze iets zeggen over de verhouding tussen de persuasieve werkelijkheid en bepaalde redelijkheidsconcepties. In theorie is het zelfs denkbaar dat een betoog dat volledig aan de normen van het gekozen dialectische model voldoet, retorisch gezien als op alle punten rampzalig uit de bus komt. De keuze om het discours te evalueren aan de normen van juist die verkozen redelijkheidsconceptie is dan interessant; kennelijk hebben de deelnemers in die context geen enkele affiniteit met de door de dialectische analist gekozen redelijkheidsconceptie. Dit kan veelzeggend zijn.

In deze opvatting van de verhouding tussen retorische analyses en dialectische analyse is er dus geen sprake van dat deze complementair worden geacht. Ze hebben andere doelstellingen. Echter, beide analyses in relatie tot elkaar verhogen elkaars informativiteit. En juist omdat normatieve correctheid en persuasieve effectiviteit niet los van elkaar staan, verbaast het ook helemaal niet dat beide analyses gedeeltelijk dezelfde vragen stellen, bijvoorbeeld naar de waarde van argumenten. De achtergrond van de criteria waaraan deze waarde wordt bepaald is echter verschillend. Vanuit dit globale kader bespreek ik twee al eens eerder gepubliceerde analyses van stukjes rechterlijk betoog en een nieuwe.

3 *Zodat*

In 1997 heb ik in dit tijdschrift een artikel gepubliceerd onder de titel *Niet wij doen het maar het recht*. Het ging over het connectief ‘zodat’. Ik heb geprobeerd aannemelijk te maken dat het connectief ‘zodat’ een specifieke betekenis heeft. Als een stem stelt: “A zodat B”, dan drukt hij daarmee uit dat het causaal verband ‘B ten gevolge van A’ onafhankelijk van zijn wil bestaat en hij er dus niet verantwoordelijk voor is.

Vervolgens heb ik laten zien dat dit connectief soms in rechterlijke uitspraken wordt gebruikt op een plaats en op een wijze die niet strookt met wat er feitelijk aan de hand lijkt te zijn; het geïndiceerde verband ligt wel degelijk binnen het wilsbereik van de spreekstem (op dat moment de rechter). Ik concludeerde daaruit dat de rechter het connectief retorisch gebruikt. “Niet ik doe het, maar het recht”, dat is wat de rechter – in strijd met de realiteit – uitdrukken wil. Eén van mijn voorbeelden was:

De algemene ervaring leert dat iemand die – zoals O. – op een dergelijke wijze door een drugshandelaar wordt ingeschakeld, niet onkundig is van de aard van de door hem verrichte activiteiten, althans dat hij zich willens en wetens blootstelt aan de aanmerkelijke kans dat die activiteiten op verdovende middelen zoals heroïne betrekking hebben, zoals inderdaad het geval bleek te zijn, zodat verdachte die heroïne samen met die ander (nl. O.) opzettelijk heeft afgeleverd.

De complexe uiting voorafgaand aan ‘zodat’ kan op verschillende manieren worden uitgeschreven, maar geen ervan lijkt met het deel na ‘zodat’ een causaal verband op te leveren dat buiten het wilsbereik van de rechter ligt. Het verband kan redelijkerwijs niet zijn: “Als de algemene ervaring iets leert, dan moet dat leiden tot de conclusie dat het dan in dit specifieke geval zo is”. Laat staan dat een dergelijke norm sterker zou zijn dan het institutionele gezag van de rechter. Nog minder ‘mechanisch’ lijkt een verband: “Wie zich willens en wetens blootstelt aan een bepaalde kans (kleiner dan 100%) dat iets X is, weet dat het X is

en doet dus X met opzet”. Kortom, zo meende ik, er is hier wel degelijk sprake van een wilsbeslissing van de rechter; het is *zijn* normatief oordeel dat deze causaliteit schept. Of minder vergaand: het is zijn volitioneel oordeel dat de causaliteit op dit geïndividualiseerde geval van toepassing is.

Later echter wees iemand me op een mogelijke complicatie in dit voorbeeld die kan leiden tot een andere analyse. Het is denkbaar dat er een uit de jurisprudentie afkomstige, vaste formulering bestaat die betrekking heeft op het leerstuk van de voorwaardelijke opzet: “Van voorwaardelijk opzet is sprake indien er sprake is van zich willens en wetens blootstellen aan een aanmerkelijke kans”. Het accent in de frase na ‘zodat’ zou dan ook moeten liggen op het ‘opzettelijk’. Er is dan helemaal niet zo zeer sprake van een retorische presentatie door deze rechter in deze tekst. Veeleer is er sprake van een verwijzing naar een argumentatief element waarvan de rechter mag of zelfs moet aannemen dat het deel uitmaakt van de concessies die hij en zijn publiek onderschrijven moeten. Institutioneel bezien kan men in dat geval zeggen (vanuit overigens een bepaald stelsel van rechtstheoretische opvattingen) dat het causaal verband een gegeven is en inderdaad buiten het wilsbereik van de rechter ligt. Het connectief zodat drukt hier correct de institutionele realiteit uit.

Dit is een voorbeeld dat zich naar mijn mening goed leent om er de meerwaarde van elkaar verhelderende analyses aan te demonstrenen. Daarbij gaat het er niet om welke van beide analyses correct is, maar juist hoe beide zich tot elkaar verhouden. Hiervoor is het zinvol deze vrij precies in termen van hun retorische of dialectische modellen te vertalen.

In mijn aanvankelijke analyse veronderstel ik vrij impliciet een (partieel) dialectisch model, passend bij een redelijkheidskonceptie waaruit kennelijk als normatieve discussieregel kan worden afgeleid dat de schrijver een argumentatieve taalhandeling expliciet en precies naar voren dient te brengen, zodanig dat de gebondenheden die hij op zich dient te nemen, probleemloos zichtbaar zijn. Ik stel vervolgens in mijn analyse dat de rechter hier die norm overtreedt. De basis voor dat oordeel is mijn (al of niet complete en correcte) rechtskennis en mijn algemene kennis. Die geven me in dat hier wel degelijk sprake is van een wilsbeslissing, met de gebondenheden die daarbij horen, terwijl het wordt voorgesteld alsof dit niet zo is. De rechter doet het volgens deze analyse voorkomen alsof het standpunt dwingend volgt uit het argument op basis van een wilsonafhankelijke ‘causaliteit’, terwijl deze causaliteit weldegelijk binnen zijn wilsbereik valt. We kunnen in taalhandelingstermen zeggen dat hier een ‘verklaarder’ wordt voorgesteld als ware het een ‘beweerder’. Duidelijk een overtreding van de dialectische norm.

Vervolgens vraag ik naar de verklaring voor die (veronderstelde) overtreding van die dialectische norm. Die verklaring meen ik te vinden vanuit een retorisch model. De suggestie die de rechter hier doet dat er sprake is van een van zijn wil onafhankelijk gevolg lijkt het best te passen bij de aanvaardbaarheidscriteria die in deze context preferent zijn. De ideologie verlangt van een rechter dat deze slechts toepasser is van het recht; hij stelt objectief de feiten vast, brengt die in relatie tot rechtsregels en uit die rechtsregels volgt dan objectief zijn beslissing. De rechter weet wel dat zijn handelen niet beantwoordt aan deze ideologie. Maar hij weet ook dat hij kritiek uitlokt wanneer hij hier in de verantwoording van zijn beslissing openlijk voor uitkomt. Een voorstelling in het betoog alsof hij wel binnen de ideologische kaders is gebleven, lijkt dus een grotere kans op persuasieve effectiviteit te bieden dan een zichtbare wilsbeslissing. Het gebruik van ‘zodat’ op deze strategische plek bevordert daarmee de kans op aanvaarding.

Doende over haar eigendom te beschikken

Mijn 'criticus' echter denkt er anders over. Hij deelt waarschijnlijk wel mijn dialectisch model. Indien een taalhandeling X zou worden voorgesteld als was het een taalhandeling Y, dan zou hij dat waarschijnlijk ook een discussiezet vinden die in strijd zou zijn met een relevant redelijkheidsbeginsel. Hij kan echter niet mijn retorische analyse onderschrijven omdat die volgens hem niet aan de orde is. Hij is namelijk van mening dat de norm van het dialectisch model niet is overtreden. Er is een verplichte concessie waaraan de rechter refereert, een 'causaliteit' die aanvaard is in eerdere rechtspraak, en de formulering is dus adequaat waar het gaat om een expliciete en heldere weergave van de gebondenheden. Er is in de presentatie sprake van een beweerder en dat is inhoudelijk ook terecht.

Wat ik met deze korte uiteenzetting duidelijk wil maken is hoe juist het bewust hanteren van verschillende analysemodellen een instrument kan zijn om interpretaties en interpretatieverschillen van een bepaalde discussiesituatie precies te formuleren. Het eerste wat ik heb gedaan (in lijn met inzichten van Van Eemeren & Houtlosser) is laten zien dat de analyse niet stopt bij de constatering dat een voor de communicatiesituatie plausibel stelsel van normen is overtreden, maar dat een verdere retorische analyse soms een verklaring kan bieden voor deze overtreding. Het tweede dat ik heb laten zien is dat het ook dienstig is om verschillen van inzicht tussen analisten nauwgezet te verwoorden. Er zijn vele mogelijkheden. Hier zagen we dat er wellicht overeenstemming was over het relevante dialectische model, maar dat er geen overeenstemming was over de vraag of de dialectische norm was overtreden.

4 Koop of ruil?

In het volgende voorbeeld zullen we een net wat andere situatie aantreffen. Ook hier acht de tweede analist een retorische verklaring voor een overtreding van een dialectische norm niet aan de orde. En ook hier is dat omdat hij niet meent dat een dialectische norm is overtreden. Alleen in dit tweede geval komt dat doordat hij meent dat er een ander dialectisch model relevant is, behorend bij een andere redelijkheidsconceptie.

Het gaat hier om de analyse van een uitspraak in een civiel geding tussen Griemelink en Wolvenne (Hof Arnhem 25 april 1984. *Nederlandse Jurisprudentie* 1985, 611; zie Van den Hoven 1994). Wolvenne heeft op 27 januari 1980 voor f 6000 van Griemelink een vierjarige hengst gekocht. Op 29 jan. 1980 heeft levering en betaling plaatsgehad. Enige dagen daarna heeft Wolvenne aan Griemelink te kennen gegeven dat het paard (voor hem) te klein was. Griemelink heeft vervolgens aan Wolvenne aangeboden tegen teruggave/terugname van de hengst en bijbetaling van f 500,- een groter paard uit zijn stoeterij te leveren. Op 10 febr. 1980 is vervolgens de hengst teruggegeven/teruggenomen, is door Wolvenne f 500,- betaald en heeft Griemelink een groter paard, een merrie, aan Wolvenne geleverd. De merrie had verborgen gebreken. Op die grond vordert hij veroordeling van Griemelink om hem tegen afgifte van de merrie, de koopprijs van de merrie (f 6500,-) terug te betalen. Griemelink weigert, Wolvenne stapt naar de rechter. Als Wolvenne, veel later, gelijk krijgt bij de rechtbank, wordt Griemelink veroordeeld tot betaling van f 5240,44, zijnde f 6500,- min de opbrengst van de inmiddels aan een derde (ik vrees de slager) verkochte merrie. Griemelink gaat in beroep en stelt kennelijk dat er helemaal geen sprake is geweest van een koopovereenkomst, zoals de rechtbank heeft geoordeeld, maar van

een ruilvereenkomst. Het belang voor hem om dit te stellen, is dat de rechtsbescherming van een 'ruiler' tegen verborgen gebreken veel geringer is dan die van een koper.

In mijn analyse constateer ik dat het Hof – dat concludeert tot koop en dus Wolvenne in het gelijk stelt – dit oordeel lijkt te motiveren in een betoog dat bestaat uit twee drogredenen. De motivering van de beslissing lijkt te bestaan uit een cirkelredenering (de feiten en omstandigheden moeten juridisch geïnterpreteerd worden als koop/verkoop want die interpretatie ligt het meest voor de hand, want hij is het meest in overeenstemming met de feiten en omstandigheden) en een onterechte verschuiving van de argumentatielast (Griemelink als gedaagde moet maar aantonen dat het ruil is). Ik baseer dit op een interpretatie van de volgende passages die – zo moet de lezer van mij aannemen – de kern van de rechterlijke argumentatie volledig weergeven:

Het Hof is van oordeel dat de in rechtsoverweging 6 weergegeven interpretaties [die van Wolvenne/pvdh] ieder voor zich meer voor de hand liggend – immers meer met de vaststaande feiten in overeenstemming – zijn dan de in rechtsoverweging 7 weergegeven interpretatie van Griemelink.

Het in de vorige rechtsoverweging – met name omtrent het voor de hand liggen der diverse interpretaties – overwogene brengt met zich mee dat voor de beslechting van het geschil uitgegaan moet worden van hetgeen in rechtsoverweging 6 als de kern van de in die rechtsoverweging weergegeven interpretaties is vermeld, tenzij er sprak zou zijn van andere [...] feiten/omstandigheden die tot aanvaarding van een ander uitgangspunt zouden nopen.

Feiten/omstandigheden als in de vorige rechtsoverweging bedoeld zijn in de gedingstukken – ook in de stellingen van Griemelink – niet te vinden.

Het gaat hier nu niet om de details van mijn analyse; hiervoor herleze men eventueel het oorspronkelijk artikel. Waar het hier om gaat is dat mijn kritische kwalificaties van de rechterlijke argumentatie zijn gebaseerd op een interpretatie van de bovenstaande passages die oplevert dat de argumenten in strijd zijn met een dialectisch model dat ik als analist als een zinvol toetsingsmodel poneer. In dit geval was dat een streng model, in essentie het standaardmodel zoals dat door Van Eemeren & Grootendorst in de vorm van tien regels voor een redelijke discussie in diverse publicaties is geformuleerd (bijvoorbeeld in 2000, hoofdstuk 8). Het is een model waarin een ieder die een standpunt inneemt een volledige argumentatielast voor dat standpunt krijgt opgelegd.

Ook hier denk ik deze vanuit een streng dialectisch perspectief krakkemikkige argumentatie retorisch te kunnen verklaren. Met de argumentatie lijkt de rechter te pretenderen dat hij de juridische verplichting nakomt om te laten zien hoe de beslissing uit de gangbare interpretatie van de regels volgt. De interpretatie van de regels in echter helemaal niet zo gangbaar. De rechter had dit openlijk kunnen laten uitkomen, maar kiest voor een verhullende retoriek. Dat komt weer omdat de rechter ideologisch niet geacht wordt te kiezen voor weinig gangbare interpretaties; hij moet nu juist het recht in zijn 'geautoriseerde' interpretatie toepassen.

De vraag waarom hij voor een niet zo gangbare interpretatie kiest, verklaar ik tentatief uit een speculatie omtrent het rechtvaardigheidsoordeel van de rechter; hij had hier duidelijke

Doende over haar eigendom te beschikken

lijk een louché paardenhandelaar voor zich en een onschuldige, wellicht wat naïeve klant. De rechter wilde recht doen, ook als dat een spanning met de regels zou inhouden. Wat hij echter niet wilde, is die spanning in alle openheid laten blijken. Daarom de op het eerste gezicht mooi lijkende, maar bij wat scherper toetsing aan de dialectische normen toch wel krakkemikkige argumentatie; de retorisch inschatting is dat deze eerder overtuigend is voor het publiek dan een argumentatie waarin de werkelijke motieven helder zijn geformuleerd.

Nu is met name het tweede kritiekpunt – er is sprake van een onterechte verschuiving van de argumentatielast – sterk afhankelijk van de keuze van het dialectische model waaraan de analist de argumentatie toetst. Ik stelde reeds dat ik heb getoetst aan de normen van een streng model dat een ieder die een standpunt inneemt een volledige argumentatieverplichting oplegt. Dit model gaat uit van gelijkwaardigheid van de discussiepartijen. Het kan een vraag zijn of dat de verhouding is van de bevoegde rechter ten opzichte van zijn publiek. Een gerenommeerd rechter dacht hier heel anders over. Nadat ik in een voordracht deze analyse heb gepresenteerd, schrijft hij me een brief. Deze bevat enkele verwijzingen naar de betreffende voordracht. Die heb ik eruit gehaald. Verder is mijn weergave letterlijk.

Beste Paul,

Afgelopen vrijdag zei ik je dat ik je kritiek op Hof Arnhem 25 april 1985 (NJ 1986, 611) niet kan delen. Graag licht ik dit standpunt hier toe.

1. Het woord “immers” in r.o. 8 heeft m.i. een zeer beperkte betekenis. Het geeft slechts aan waarom, naar het oordeel van het hof, de in r.o. 6 weergegeven interpretaties méér voor de hand liggen dan de interpretatie van Griemelink. Ze liggen meer voor de hand omdat ze, nog steeds volgens het hof, meer met de vaststaande feiten in overeenstemming zijn. Het Hof zegt niet waarom dit laatste het geval is – m.a.w.: welke van die vaststaande feiten typisch een koop/verkoop indiceren en geen ruil – en motiveert deze (voorlopige) keuze dus eigenlijk niet, maar het woord “immers” suggereert naar mijn mening geen verdere redengeving dan ik hier heb vermeld.
2. Ik zie niet wat er (fundamenteel) mis is met de redenering van een rechter die zegt dat hij van een bepaalde juridische interpretatie van een complex van feiten uitgaat omdat deze uitleg het meest voor de hand ligt (in dit geval: meer voor de hand ligt dan de andere in het partijdebat naar voren gekomen interpretatie).
3. Alvorens definitief te besluiten dat in dit geval moet worden uitgegaan van koop en niet van ruil, onderzoekt het Hof nog of er feiten zijn gesteld die met het voorlopig gekozen uitgangspunt niet stroken. Dit lijkt mij juist. De (retorische) vraag: “Is het dan niet zo dat Wolvenne argumenten zou moeten aanvoeren waarom er zijns inziens sprake is van koop/verkoop, veeleer dan dat Griemelink zou moeten aantonen dat er sprake is van iets anders?” miskent de betekenis van dit onderzoek van het hof. Vanzelfsprekend onderzoekt het Hof hierbij ook de stellingen van Griemelink. Deze stelt immers dat het hier om ruil gaat. Hij zou zich terecht over een motiveringsgebrek kunnen beklagen als hij stellingen had geponeerd die, indien juist, een ruilovereenkomst zouden indiceren. De stellingen van Wolvenne doen er in dit opzicht minder toe, want de interpretaties die uit zijn betoog zijn te putten worden

(voorlopig) al door het Hof gedeeld. Jouw vragen lijken te zijn ingegeven door de zienswijze dat de bewijslast op Wolvenne rust, nu deze de eiser is. Met bewijslastverdeling heeft dit onderdeel van de gedachtegang van het Hof naar mijn mening echter niets van doen.

4. Enigszins schematisch voorgesteld gaat het Hof als volgt te werk:
  - Eerst stelt het Hof vast over welke feiten partijen het eens zijn (*Æ vaststaande feiten*).
  - Dan stelt het Hof vast, welke van de door partijen genoemde (althans: uit hun stellingen naar voren komende) kwalificaties van de overeenkomst in kwestie het meest voor de hand ligt. Het Hof doet dit door te onderzoeken welke van de in het debat naar voren gekomen interpretaties het meest bij de *vaststaande feiten* passen. Van dit onderzoek wordt slechts de uitkomst vermeld. Een inhoudelijke motivering op dit punt ontbreekt.
  - Het Hof onderzoekt ten slotte of uit de stukken misschien nog feiten en omstandigheden blijken (andere dan de reeds vaststaande feiten, want die heeft het Hof al genoemd) die toch in een andere richting, te weten ruil, wijzen. Daarbij komt het in het bijzonder ook aan op de stellingen *van Griemelink*; zie mijn opmerking 3. Dit onderzoek heeft een negatief resultaat. Het Hof blijft dus bij zijn aanvankelijk keuze (koop in plaats van ruil).

Mijn conclusie is dus dat de argumentatie van het Hof niet ondeugdelijk is. Hooguit is de motivering op één punt lacuneus.

Dit is het metaverhaal van een rechter. Er is volgens hem een onmiddellijk, zij het voorlopig oordeel over hoe het juridisch zit: koop. Dit oordeel wordt op houdbaarheid getoetst. Zo'n onmiddellijk oordeel komt de rechter toe; het is aan de rechter om te bepalen wat meer voor de hand ligt. Vandaar dat de ontbrekende motivering voor dit onmiddellijk oordeel wellicht niet elegant is, maar ook niet meer dan 'lacuneus'. Kennelijk waren er voor de rechter in de vaststaande feiten zodanige juridisch technische indicaties dat de wijzer meteen in de richting van koop uitslaat. Vanaf dat moment ligt er een 'burden of rebuttal' bij degene die het alternatieve standpunt verdedigt. Deze briefschrijvende rechter interpreteert de tekst eigenlijk als een vrij directe weergave van het eigenlijk besluitvormingsproces van zijn collega. Mijn nooit hard te maken verhaal van de malafide paardenhandelaar en de naïeve, gedupeerde klant, lijkt hierbij geen rol te spelen.

Er is volgens de rechter dus helemaal geen sprake van een argumentatie die in aanmerking komt om vanuit een retorisch perspectief verklaard te worden. De vraag of een overtreding van dialectische regels soms begrepen kan worden vanuit een beredeneerd maximaliseren van de acceptabiliteit van het betoog voor het toegeschreven publiek is niet aan de orde. Er is immers in zijn ogen geen overtreding. Maar in dit geval is dat niet omdat hij de relatie tussen het betoog en de dialectische normen anders ziet dan ik, maar veeleer doordat de rechter analist een andere redelijkheidskonceptie en dus een ander stelsel van dialectische normen gebruikt waaraan hij het betoog toetst. De rechter analist lijkt aan te nemen dat partijen in de openingsfase van de discussie zijn overeengekomen dat zij niet gelijkwaardig zijn (of dat hun is opgelegd dat overeen te komen). Een der partijen, gegeven zijn formele positie en gegeven de maatschappelijke functie van het instituut rechtspraak, komt het recht toe een initieel standpunt zonder strenge argumentatieverplichting te pomen, waarna het aan hen die de houdbaarheid in twijfel willen trekken is om deze twijfel te

Doende over haar eigendom te beschikken

rechtvaardigen. Men kan zich voorstellen dat er in de context van de civiele rechtspraak een redelijkheidsconceptie is ontwikkeld waarin deze regel geldt. Dit kan worden gemotiveerd vanuit het redelijk belang van de samenleving dat een discussiemodel moet worden gehanteerd waarin altijd minstens een standpunt houdbaar blijkt; in het strenge dialectische model is dit niet zo. Het dialectisch model dat de rechter analist hanteert voor de discussie tussen rechter en rechtsgemeenschap lijkt sterk op het model dat Henket heeft verdedigd voor de discussie tussen partijen in het rechtsgeding (vergelijk Henket 1984) en komt dus niet uit de lucht vallen.

Ook in dit voorbeeld wordt duidelijk hoe de posities in een analyse en evaluatie van een betoog kunnen worden verhelderd door gebruik te maken van de relatie tussen de retorische en dialectische analyses, met name ook van het feit dat er bij elke van de invalshoeken meerdere modellen denkbaar zijn.

5 In gebruik

In het derde en laatste voorbeeld is er weer een andere situatie. Van Eemeren & Houtlosser (2000) hebben betoogd dat een retorische analyse ook zinvol kan zijn om te verklaren hoe een discussiant de vrijheden benut die het dialectische model hem nog laat. Het volgende fragment vormt hier naar mijn interpretatie een heel fraai voorbeeld van.

Op 2 februari 1971 oordeelt de strafkamer van de Hoge Raad in cassatie over E.M.. E.M. is tenlastegelegd dat hij te Nijmegen wederrechtelijk aanwezig is gebleven in een woning die in gebruik was bij de eigenaresse van die woning en zich niet op de volgende verdediging daartoe door of namens de rechthebbende aanstonds daaruit heeft verwijderd. Een mond vol, en dan heb ik dit schoolvoorbeeld van een zich aan alle kanten indekkende dagvaardiging nog tot minder dan eenderde teruggebracht. E.M. had de woning dus gekraakt. Maar dat begrip kent de wet niet. Artikel 138 Sr. wordt ingeroepen, huisvredebreuk. En dat artikel eist dat de woning ‘in gebruik’ moet zijn. Om deze woorden draait nu de hele rechtsgang. Weliswaar staat in de tenlastelegging dat de woning in gebruik was bij de eigenaresse, maar dat was niet onproblematisch; mejuffrouw van Dinter had de woning, leeg te aanvaarden, te koop staan.

De Rechtbank meent dat er geen sprake is van ‘in gebruik zijn’ in de zin van art. 138 Sr., het Arnhemse Hof meent van wel, de procureur-generaal Langemeijer adviseert de Hoge Raad de Rechtbank te volgen. De Hoge Raad neemt zijn advies over en verwijst de zaak naar het Hof te Den Bosch. Dit besluit tot vrijspraak. In de rechtsgang is het Hof Arnhem dus het buitenbeentje. Het heeft een verschil van mening met zowel de rechtbank, maar zo blijkt later, ook met de Hoge Raad en het Hof Den Bosch. Hoe komt het Hof tot zijn afwijkende oordeel? Ik citeer:

dat het Hof daarbij voorts in aanmerking neemt, dat mejuffrouw van Dinter ten tijde van het plegen van het verweten feit eigenares was van de woning en zij deze toen te koop had staan;

dat zij mitsdien toen als eigenares der woning doende was daarover te beschikken en die woning dan ook bij haar in gebruik was in de zin van art. 138 Sr., in welke

zin dit woord in de dagvaarding wordt gebezigd;
 dat de betekenis welke te deze aan de woorden ‘woning’ en ‘gebruik’ i.v.m. elkan-
 der wordt toegekend naar ’s Hofs oordeel niet in strijd is met het normale taalge-
 bruik, doch zich daarmee laat verenigen;

Dit is de cruciale passage in de uitspraak. Het Hof voelde aan – zo stel ik me voor – dat iets te koop hebben staan niet zomaar kan worden bevat onder in gebruik hebben, juist ook omdat de lagere rechter al had gesteld dat dit niet zo was. Het Hof voelt dus, met de casatierechter en het maatschappelijke debat in zijn rug, een zware argumentatielast. We kunnen de argumentatie als volgt in een structuur zetten:

Standpunt:	de woning was bij mejuffrouw van Dinter in gebruik.
Argument 1:	mejuffrouw van Dinter was als eigenares der woning doende over haar eigendom te beschikken.
Argument 1.1:	mejuffrouw van Dinter was eigenares der woning.
Argument 1.2:	mejuffrouw van Dinter had de woning te koop staan.

Deze argumentatie lijkt in zijn presentatie zeker te voldoen aan een dialectische norm die helderheid eist. ‘Mitsdien’ en ‘dan ook’ zijn wellicht wat archaisch aandoende indicatoren, maar volstrekt duidelijk. Of de argumentatie voor de antagonist aanvaardbaar is, kunnen we moeilijk beoordelen, maar dat hij serieus, oprecht en controleerbaar is lijkt zeker. Dialectisch bezien is op punt alles in orde.

Behalve de expliciet gegeven argumentatieve uitingen moet de antagonist zich ook een oordeel vormen over de volgende twee verzwegen argumenten:

Als de eigenaar van een woning deze te koop heeft staan, dan is hij doende om als eigenaar over zijn woning te beschikken.

Als iemand doende is als eigenaar over zijn woning te beschikken, dan heeft hij zijn woning in gebruik.

Logisch bezien komt de vraag of deze twee verzwegen argumenten de aanvaardbaarheid van het standpunt ondersteunen neer op de vraag of het volgende verzwegen argument dit doet:

Als de eigenaar van een woning deze te koop heeft staan, dan heeft hij zijn woning in gebruik.

De vraag is waarom het Hof de omslachtige presentatie kiest. Dit kan vanuit een dialectische norm die helderheid eist heel wel gemotiveerd zijn. Met name is dit zo wanneer gegeven of verzwegen argumenten precies corresponderen met concessies waartoe de antagonist verplicht is. Of wanneer de opsplitsing uitspraken oplevert met een structuur die meteen duidelijk maakt welke toetsingsprocedure om de houdbaarheid te bepalen op de uitspraken van toepassing is. Juist in het recht vindt men dit veel. De wetgever heeft bijvoorbeeld een reeks samenhangende bepalingen geformuleerd, al of niet aangevuld met regels uit vaste jurisprudentie of dogmatiek. We spreken dan van een leerstuk. Een stukje van zo’n leerstuk kan er schematisch weergegeven als volgt uitzien:

Doende over haar eigendom te beschikken

Als kwalificatie C, dan rechtsgevolg X
Als kwalificatie B, dan kwalificatie C
Als kwalificatie A, dan kwalificatie B

Natuurlijk kan in dat geval een protagonist van “Het is zo dat X” volstaan met aan te voeren dat A het geval is. Eisen van helderheid en explicietheid kunnen het echter gewenst maken dat hij uitgebreider is: “A dus B dus C en daarom X”.

In onze casus lijkt dit aan de orde, mede door de hele formele formulering van juist argument 1. Een beoordelaar kan geneigd zijn aan te nemen dat dit wel aan een vaste formulering uit een rechtsbron zal refereren. Dat leidt tot een vermoeden dat het tweede verzwegen argument wel op formele gronden aanvaardbaar zal zijn. Het eerste verzwegen argument heeft mogelijk een zekere plausibiliteit: te koop hebben staan is toch een vorm van beschikken over je eigendom.

Wanneer we nu de rechtsbronnen onderzoeken, dan blijkt dat dit beeld niet klopt. Argument 1 refereert helemaal niet aan een uiting uit een formele rechtsbron. De formulering is een creatieve vondst van deze rechter. De vraag is waarom hij dit doet. Naar mijn mening kan dit vanuit een retorisch model worden verklaard, te weten dat hij precies de indruk nastreeft zoals ik die net heb geformuleerd omdat dit de aanvaardbaarheid van de stap van ‘te koop staan’ naar ‘in gebruik hebben’ zou kunnen verhogen. Nu klinkt een suggestie dat de rechter zijn publiek zou willen misleiden wel heel vergaand. De retoricus/taalkundige kan ook een subtieler analyse proberen te geven. Het probleem voor de rechter is dat hij een situatie waarin de mejuffrouw duidelijk als actant aanwezig is (zij heeft iets in gebruik) moet zien te bereiken vanuit een situatie waarin zij eigenlijk geen actantenrol speelt (zij heeft de woning te koop staan). Dat is een heel grote stap. Hij poogt deze te overbruggen via een grammaticale constructie (doende te beschikken) waarin de mejuffrouw in een actantenrol wordt geplaatst.

Ook dit derde voorbeeld illustreert de verhelderende mogelijkheden van een relatie tussen dialectische en retorische analyse. Het maakt ook duidelijk hoezeer de interpretaties van de analist hier een rol in spelen. Het motief om aan een retorisch interessante handelwijze van de rechter te denken komt in dit geval doordat ik er bij de dialectische analyse op stuit (op grond van institutionele kennis) dat de relevantie van een argumentatieve tussenstap me niet duidelijk is.

6 Tot slot

In deze bijdrage heb ik retorische analyses met dialectische in een relatie gebracht. Of misschien moet ik zeggen, dialectische met retorische. Ik ben namelijk steeds van een (partiële) dialectische analyse uitgegaan en kwam van daar uit op een retorische. Dit is in deze context niet helemaal arbitrair. Ik heb al gesteld dat dialectische en retorische analyses niet complementair zijn aan elkaar. De relatie is ingewikkelder. Gelukkig is immers een discussiezet die aan een normatief redelijkheids criterium voldoet ook heel vaak een persuasief effectieve zet. Met name in een institutionele context als het recht, en zeker waar het om het rechterlijk betoog gaat, mag men verwachten dat de overlap tussen beide zeer groot is. Ik ben er dus vanuit gegaan dat een dialectische analyse het best de basis kan vormen en de retorische inzoomt op de vragen die de dialectische laat.

Bibliografie

- Eemeren F.H. van & R. Grootendorst**, Kritische discussie. Amsterdam, 2000.
- Eemeren, F.H. van & P. Houtlosser**, 'De retorische functie van stijlfiguren in een dialectisch proces: strategisch gebruikte metaforen in Edward Kennedy's Chappaquiddick Speech'. In: R. Neutelings, N. Ummelen, A. Maes (ed.), *Over de grenzen van de taalbeheersing*. Den Haag, 2000. p. 151-162.
- Henket, M.**, Het argumentum ad ignoratiam in het recht. In: *Tijdschrift voor taalbeheersing* 6, 1984. p. 87-92.
- Hoven, P.J. van den**, 'Koop of ruil. Dilemma's in een juridische argumentatietheorie'. In: E. Feteris c.s. (red), *Met redenen omkleed. Bijdragen aan het symposium Juridische Argumentatietheorie Rotterdam*. Ars Aequi. Nijmegen. 1994. p.215-221.
- Hoven, P.J. van den**, 'Niet wij doen het maar het recht!'. In: *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 19, 1997. p. 207-214.
- Quintilianus**, *De opleiding tot redenaar*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Piet Gerbrandy. Historische uitgeverij. Groningen, 2001.
- Rees, A. van**, Retorical approaches. In: Eemeren, F.H. van (ed.), *Crucial concepts in argumentation theory*. Amsterdam, 2001.

Critical Discourse Analysis en retorische analyse

1 Inleiding

Mijn behandeling van retorische reconstructiemethoden in het hoofdstuk 'Argument Interpretation and Reconstruction' in *Crucial Concepts in Argumentation Theory* (Van Eemeren 2002) eindigde met een sombere verzuuchting: 'The main emphasis is on describing the types of elements that form the object of reconstruction. How these elements can be identified, what clues can be made use of for their reconstruction, what strategies can be applied in their reconstruction – these are questions which are not even posed, let alone answered'. Gelukkig had ik een hoopvolle voetnoot toegevoegd: 'Examples of analyses in which a reconstruction of the ideological position of the author of a given text is accounted for by way of a detailed description of the textual features in which this position is manifested, can be found in a body of literature not specifically focused on argumentation as such, namely that of *Critical Discourse Analysis*'.

Dat is natuurlijk hoopgevend, maar in hoeverre kan iemand die een retorische analyse wil uitvoeren en deze wil verantwoorden door te verwijzen naar kenmerken van de tekst nu werkelijk een beroep doen op inzichten uit de Critical Discourse Analysis? Deze vraag wil ik in dit artikel beantwoorden. Ik zal hiertoe verslag doen van mijn onderzoek naar met name de linguïstisch georiënteerde Critical Discourse Analysis waaraan namen als die van Roger Fowler, Norman Fairclough en Gunther Kress verbonden zijn. Ik zal laten zien waaruit deze analysemethode bestaat, en aangeven wat die kan bijdragen aan een retorische analyse van argumentatief taalgebruik.

Samenvatting

In dit artikel beantwoord ik de vraag in hoeverre iemand die een retorische analyse wil uitvoeren en deze wil verantwoorden door te verwijzen naar kenmerken van de tekst, een beroep kan doen op inzichten uit de Critical Discourse Analysis. Ik bespreek met name de linguïstisch georiënteerde Critical Discourse Analysis waaraan namen als die van Roger Fowler, Norman Fairclough en Gunther Kress verbonden zijn. Aan de hand van de tien vragen die Fairclough aan een tekst stelt, zal ik laten zien waaruit deze analysemethode bestaat, en aangeven wat die kan bijdragen aan een retorische analyse van argumentatief taalgebruik.

2 Critical Discourse Analysis

Critical Discourse Analysis is tot ontwikkeling gekomen aan het eind van de jaren zeventig van de vorige eeuw. De beoefenaren ervan gaan uit van het idee dat alle taalgebruik een vorm van sociale praxis is, die, enerzijds, wordt bepaald door sociale structuren, processen, instituties en settings, en die, anderzijds, deze structuren *et cetera* vorm geeft en ze in stand houdt. Een ander belangrijk uitgangspunt is dat de sociale structuren en processen worden gekenmerkt door machtsongelijkheid tussen verschillende sociale actoren. Deze machtsongelijkheid wordt, gegeven het eerste uitgangspunt, tot uitdrukking gebracht en in stand gehouden door taalgebruik. Taalgebruik is, met andere woorden, ideologisch geladen. En dat is het ook in die zin, dat de maatschappelijk bepaalde waarden en opvattingen die ten grondslag liggen aan taalgebruik niet als zodanig aan de oppervlakte komen, maar als *common sense* en dus niet bewust gemaakte achtergrond fungeren. De taak van de Critical Discourse analist is om deze assumpties zichtbaar te maken.

Het behoeft geen betoog dat de achtergronden en de doelen van de Critical Discourse Analysis en die van een retorische analyse ver uiteen liggen. Waarom denk ik dan toch dat het zinvol is te kijken naar de bruikbaarheid van inzichten uit de Critical Discourse Analysis voor een retorische analyse van teksten? Dat is omdat veel van de kritische analyse bestaat uit het achterhalen van hoe standen van zaken door middel van taalgebruik op een bepaalde manier worden gerepresenteerd. En dat is interessant voor een retorische analyse waarin belangstelling bestaat voor strategieën waarmee een spreker standen van zaken zo presenteert dat hij het verschil van mening in zijn voordeel kan beslissen.

Overigens zijn er binnen de Critical Discourse Analysis verschillende benaderingen te onderscheiden. De belangrijkste, die ook historisch gezien aan de wieg staat van de beweging, is de eerder al genoemde linguïstisch georiënteerde variant, die ook wel Critical Linguistics wordt genoemd. De benadering wordt gekenmerkt door grote aandacht voor verschillende manieren van formuleren en hun ideologische implicaties. Het idee is dat taalgebruik altijd keuzen uit het linguïstische potentieel inhoudt en dat die keuzen betekenis dragen. Er is een grote belangstelling voor de rol van de syntaxis, waarbij Hallidays *systemic grammar* de belangrijkste theoretische achtergrond vormt, en voor die van de lexis. Ook metaforen, presupposities en implicaties krijgen ruime aandacht. Meer recentelijk bestaat er binnen deze benadering ook belangstelling voor de verandering en vermenging van genres, waarin de toenemende commercialisering van overheidsdiensten en de toenemende (schijn)democratisering van maatschappelijke relaties tot uitdrukking zou komen, en voor de betekenis van beeldende elementen. Andere benaderingen, zoals die van Van Dijk en van Wodak, zijn niet zozeer gericht op formuleringskenmerken, als wel als op de inhoud van teksten, bijvoorbeeld de frequentie waarmee bepaalde onderwerpen (bijvoorbeeld sociaal onwenselijk gedrag in teksten over buitenlanders en andere minderheden) aan de orde komen, en de relatie tussen de representatie van de werkelijkheid zoals die in de inhoud van de tekst tot uitdrukking komt en de historische werkelijkheid. Een ander verschil is dat de laatstgenoemde benaderingen ervan uitgaan dat in taalgebruik een cognitief, mentaal model van de werkelijkheid tot uitdrukking komt, terwijl de linguïstisch georiënteerde variant er de nadruk op legt dat taalgebruik een beeld van de werkelijkheid construeert. Dat is een belangrijk raakvlak tussen deze variant en de moderne retorica.

3 De methode

Ik concentreer mij in de weergave van de analysemethode van de Critical Discourse Analysis op de beschrijving en interpretatie van taalgebruik. De verklaring van de beschreven verschijnselen in termen van de maatschappelijke structuren en processen die eraan ten grondslag liggen, laat ik hier, gegeven het doel van dit artikel, buiten beschouwing. Ik geef de methode weer aan de hand van de tien vragen die men volgens Fairclough (1989) aan een tekst kan stellen. Faircloughs vragenlijst biedt een representatief beeld van hoe de verschillende beoefenaren binnen de benadering met teksten omgaan (zie bijvoorbeeld Fowler & Kress 1979b, Fowler 1991 en Simpson 1993). Bij de beantwoording van de vragen is het van belang in gedachten te houden dat de formele kenmerken van een gegeven tekst beschouwd moeten worden als specifieke keuzen uit het beschikbare potentieel. Om deze kenmerken te kunnen interpreteren is het noodzakelijk ze steeds te beschouwen in het licht van de alternatieven die verworpen zijn. De vragen bewegen zich op drie beschrijvingsniveaus, de woordenschat, de grammatica en de tekst, en betreffen drie functionele aspecten, het representatie-, het interactie- en het evaluatieve aspect van taalgebruik.

A. Woordenschat

1. Hoe representeren de woorden de wereld?

Bij deze vraag stelt Fairclough een aantal subvragen, die ik hieronder weergeef.

- Hoe worden standen van zaken benoemd?

Fairclough haalt een voorbeeld van Edelson aan, die de termen waarmee bepaalde praktijken in de psychiatrie worden aangeduid verzamelde. De eerste reeks termen benoemt deze praktijken vanuit het perspectief van de psychiaters die er een voorstander van zijn; de tweede benoemt diezelfde praktijken vanuit het perspectief van tegenstanders.

- (1) Discouraging sick behaviour and encouraging healthy behaviour through the selective granting of rewards; the availability of seclusion, restraints, and closed wards to grant a patient a respite from interaction with others; enabling him to think about his behaviour, to cope with his temptations to elope and succumb to depression, and to develop a sense of security; immobilizing the patient to calm him, satisfy his dependency needs, give him the extra nursing attention he values, and enable him to benefit from peer confrontation; placing limits on his acting out; and teaching him that the staff cares.

Deprivation of food, bed, walks in the open air, visitors, mail or telephone calls; solitary confinement; deprivation of reading or entertainment materials; immobilizing people by tying them into wet sheets and then exhibiting them to staff and other patients; other physical restraints on body movement; drugging the mind against the client's will; incarceration in locked wards; a range of public humiliations such as the prominent posting of alleged intentions to escape or commit suicide, the requirement of public confessions of misconduct or guilt, and public announcements of individual misdeeds and abnormalities.

Het zal duidelijk zijn dat de tweede reeks termen een heel ander beeld schetst van de psychiatrische werkelijkheid dan de eerste.

- Welke classificatie wordt toegepast?

Door zaken op een bepaalde manier te benoemen wordt de werkelijkheid op een bepaalde manier ingedeeld. Zo wordt in de eerste reeks termen uit het voorbeeld hierboven gedrag ingedeeld in ziek *versus* gezond. In een lijst geboden en verboden voor de leden van een zwemclub wordt het verboden ‘*untrained children*’ zonder toezicht te laten rondlopen (Fowler & Kress 1979a). In dezelfde lijst wordt het de leden verboden met ‘*outside shoes*’ het zwemgedeelte van het bad te betreden. Beide zijn voorbeelden van het scheppen van een nieuwe classificatie. Een laatste voorbeeld: leden van het middenkader van een bedrijf presenteerden zichzelf als ‘*managers*’ die niet tot het ‘*management*’ behoorden (Hodge, Kress & Jones 1979). Een mooie dissociatie, tussen twee haakjes.

- Hoe wordt naar personen verwezen?

Door de wijze waarop naar personen wordt verwezen, kan een oordeel over hen impliciet worden meegedeeld. Een voorbeeld hiervan geeft Simpson die wijst op het verschil in de manier waarop in het volgende fragment uit de *Daily Mail* wordt verwezen naar Heath en naar Thatcher.

(2) *Heath's 'treachery'*

Edward Heath finally and openly walked the plank of party disloyalty last night when he led a Tory revolt against Mrs. Thatcher over plans to curb high rates. After years of sniping and backbiting since he was overthrown, the former Party leader kicked over all the rules and conventions to vote against his own Prime Minister in the Commons.

Heath wordt door de *Daily Mail* heel wat oneerbiediger bejegend dan Thatcher.

- Welke verbanden tussen woorden worden er aangebracht?

Fairclough noemt onder meer het gebruiken als synoniem van woorden die dat in feite niet zijn. Hij geeft het volgende voorbeeld.

(3) At the heart of the matter, the invasion of the Falklands was an evil thing, an injustice, an aggression.

Volgens Fairclough worden hier de woorden *evil*, *injustice* en *agression* synoniem gemaakt door ze alledrie van toepassing te laten zijn op de *invasion*.

2. *Welke relatie met de lezer creëren de woorden?*

Woordkeus heeft ook interpersoonlijke functies. Er kan solidariteit en gemeenschappelijkheid met de lezer mee worden gecreëerd. Zoals Fairclough ook vermeldt, gaat dat onlosmakelijk samen met de andere twee functies (representatie en evaluatie) en daardoor is deze functie moeilijk apart te onderscheiden. Het idee is dat de schrijver met zijn woordkeus

Critical Discourse Analysis en retorische analyse

een representatie en een waardering uitdrukt die de lezer met hem deelt. Ook het gebruik van eufemismen om de relatie met de lezer niet te schaden valt hier onder. Verder noemt hij de mate van formaliteit in woordkeus waarmee de spreker zich aanpast aan wat de situatie en de beleefdheid vragen.

3. Welke waardering drukken de woorden uit?

Woorden kunnen positieve of negatieve denotaties en connotaties hebben. Door de woordkeus worden oordelen op een vanzelfsprekende manier uitgedrukt. Fairclough haalt het volgende voorbeeld aan uit de *Guardian*.

- (4) We suspect that industrialists are at the point of realising that they need to do something, but are not sure what that something is. We are not suggesting that industry becomes *voyeuristic* about personal problems, or that it *intrudes unnecessarily* into private grief and sorrow! It would be counterproductive to give the impression that it owns its workforce. Nor are we advocating a return to the nineteenth century *pater-nalism of chocolate and soap barons*. But their concept of *engaging with their employees as whole persons* is one we cannot ignore.

De eerste drie formuleringen drukken een negatieve waardering uit, de laatste formulering een positieve.

4. Welke metaforen worden gebruikt?

Metaforen drukken een visie en een waardering uit. Fairclough citeert als voorbeeld het begin van een artikel in een Schotse krant over opstootjes.

- (5) As the *cancer spreads*

As the riots of rampaging youths *spread* from the south, even the most optimistic have fears for the future, afraid worse is yet to come. How far can the trouble *spread*? If it comes to Scotland, where will it *strike*?

In dit fragment worden sociale problemen gerepresenteerd als een dodelijke ziekte die toeslaat en zich verspreidt.

Simpson haalt de weinig flatteuze beschrijving van Heaths opstand tegen Thatcher in de *Daily Express* aan:

- (6) Former Prime Minister Ted Heath led a *Dad's Army* meeting of Tory Troops in the Commons last night. In an old-stagers' revolt.....

B. Syntaxis

5. Hoe representeren de grammaticale kenmerken de wereld?

Hallidays begrip transitiviteit vormt de basis voor de analyse op dit punt. Transitiviteit is van belang voor vragen als: wie krijgen de rol van actieve deelnemers en wie die van passieve? Worden verantwoordelijkheid en causaliteit verdonkeremaand?

Gebeurtenissen en deelnemers aan die gebeurtenissen kunnen grammaticaal op verschillende wijze worden gerepresenteerd. Ietwat versimpeld gezegd komt dat hierop neer. Gebeurtenissen kunnen ten eerste worden gerepresenteerd als acties met een *agens* en een *patiens*, door een Subject-Actiewerkwoord-Objectzin: Peter brak het bord. Ten tweede kunnen zij worden gerepresenteerd als gebeurtenissen, processen die een *patiens* overkomen, door een Subject-Proceswerkwoordzin: Het bord brak. En tenslotte kunnen zij worden gerepresenteerd als een toestand, door een Subject-Copula-Complementzin waarin een eigenschap wordt toegekend aan een entiteit: Het bord was stuk. Het zal duidelijk zijn dat in de laatste twee gevallen van een *agens* geen sprake meer is.

Als voorbeeld van een tekst waarin de *agens* onduidelijk is en de werkelijke toedracht versluierd wordt haalt Fairclough het volgende krantenberichtje aan.

(7) Quarry load-shedding problem

Unsheeted lorries from Middlebarrow Quarry were still causing problems by shedding stones (...)

Vrachtwagens laten natuurlijk helemaal geen stenen vallen, hoogstens vallen er stenen van vrachtwagens. Belangrijker is dat de werkelijke schuldigen niet de vrachtwagens zijn, maar het bedrijf dat ze in gebruik heeft.

Minder onschuldig is het volgende voorbeeld, een bericht waarin wordt meegedeeld dat een jongetje door een politieagent is doodgeschoten.

(8) The boy died when the policeman's gun went off.

Noch agens, noch causaliteit zijn hier expliciet gemaakt.

Zoals uit (7) blijkt, zijn ook nominalisaties een belangrijk instrument om een agens aan het gezicht te onttrekken. Zo wordt in de volgende regel uit de al eerder geciteerde lijst van de zwemclub de *agens*, degene die de overtreder uit de club zet, verzwegen.

(9) Upon being found lacking a valid ticket, automatic expulsion will follow

Ook de passiefconstructie biedt de mogelijkheid de *agens* te verdonkeremen en de *patiens* in focuspositie te plaatsen.

6. Welke relatie met de lezer creëren de grammaticale kenmerken?

Een aantal verschijnselen speelt hier een rol. Die worden behandeld in de volgende subvragen.

Critical Discourse Analysis en retorische analyse

- Welke grammaticale modus wordt gebruikt?

Helaas zijn de opmerkingen van de auteurs die deze vraag stellen niet altijd even duidelijk. Zij erkennen dat beweerende, vragende en bevelende zinnen kunnen worden gebruikt voor diverse taalhandelingen, en dat de machtsverdeling niet bij voorbaat gegeven is. Hoogstens kan worden gezegd dat de spreker in een als beweerder gebruikte beweerende zin als een autoriteit informatie poneert. Maar dat is natuurlijk alleen het geval als er geen afzwakkende epistemische modaliteit wordt toegevoegd.

- Welke modaliteit wordt gebruikt?

Modaliteit biedt allerlei mogelijkheden om een ongelijke machtsverdeling tot stand te brengen, zonder dat deze expliciet wordt gemaakt. Fairclough geeft de volgende voorbeelden.

(10) Your library books are overdue and your library card may not be used until they are returned.

All passengers must carry a valid ticket.

Bathers will wear a swimming suit.

De schrijver neemt hier een positie van autoriteit in ten opzichte van de lezer.

- Hoe worden de pronomina 'we' en 'je' gebruikt?

Door inclusief 'we' en 'je' wordt de lezer geïncludeerd. Er wordt gemeenschappelijkheid, zo niet gemeenzaamheid mee gecreëerd.

7. Welke waardering drukken de grammaticale kenmerken uit?

Ook hier speelt modaliteit weer een belangrijke rol.

- Epistemische modaliteit

Zoals ik eerder al aangaf, kan de spreker door modale partikels en werkwoorden zekerheid en aanspraak op feitelijkheid uitdrukken. Maar zelfs bij onzekerheid uitdrukkende modale werkwoorden is een feitelijkheidsaanspraak in het geding. Kitis & Milapides geven het volgende voorbeeld.

(11) Greece's defense *seems* silly

In deze zin wordt een waardeoordeel uitgevaardigd onder de vlag van een feitelijke conclusie door het gebruik van 'seems'. (Van Eemeren en Houtlosser (1999) hebben een soortgelijk geval behandeld: *Carlsberg: probably the best beer in the world*).

- Expressieve modaliteit

Simpson geeft het volgende voorbeeld waarin een zwakke epistemische modaliteit door een expressief partikel tot een sterke aanbeveling wordt.

(12) These medicines *really could* be of great help to you

8. Hoe zijn zinnen met elkaar verbonden?

Ook hier weer kunnen er verschillende subvragen worden gesteld. Fairclough noemt de volgende.

- Welke connectieven worden gebruikt?

Connectieven kunnen wijzen op onderliggende, vanzelfsprekend geachte aannamen. De volgende voorbeelden illustreren dit.

(13) I've never been out with anyone *even though* Mum says I'm quite pretty:

Kennelijk is de onderliggende assumptie dat je, als je er leuk uitziet, met iemand uitgeweest moet zijn!

(14) They refused to pay the higher rent when an increase was announced. *As a result*, they were evicted from their apartment.

De onderliggende assumptie is dat uitzetting gewoon is als je weigert een huurverhoging te betalen.

- Is er sprake van nevenschikking of onderschikking?

Informatie in de ondergeschikte deelzin wordt naar de achtergrond verschoven en krijgt vaak de status van presuppositie. Gee geeft de volgende voorbeelden.

(15) As narrowly confined to the privileged classes as these were, they none the less represented different factions and tendencies.

De informatie dat politieke voorkeuren voorbehouden waren aan de bevoorrechte klassen wordt als minder belangrijk gepresenteerd dan de informatie dat er verschillende partijen waren.

(16) We cannot let our troops lose their edge below decks while Argentine diplomats play blind man's buff round the corridors of the United Nations.

Het wordt een vanzelfsprekend feit geacht dat Argentijnse diplomaten blindemannetje spelen in de wandelgangen van de Verenigde Naties.

- Hoe wordt er verwezen naar entiteiten binnen en buiten de tekst?

Critical Discourse Analysis en retorische analyse

Ook hier gaat het om manieren om informatie als gepresupponeerd te presenteren. Fairclough geeft de volgende voorbeelden.

- De existentiële presuppositie die vastzit aan het gebruik van het bepaalde lidwoord
De volgende zinsnede uit een advertentie voor bh's gaat ervan uit dat er in iedere lezer een vrouw en moeder schuilt en bovendien dat er tot dan toe geen enkele bh was die deze beide in combinatie recht doet:

(17) The first bra to look after the woman and mother in you

- De factieve presuppositie die vastzit aan het gebruik van vraagwoordvragen
Bij een vraag als 'Wanneer gaat hij weg?' is gepresupponeerd dat er een mannelijk persoon is die weggaat.

- De factieve presuppositie die vastzit aan factieve werkwoorden als zich realiseren dat, betreuren dat

- Presupposities die vastzitten aan bepaalde woorden
Simpson geeft als voorbeeld:

(18) Here is an herbal *remedy* that every overweight person should seriously think about trying

Iets wat een remedie nodig heeft, is onwenselijk (overigens zit de onwenselijkheid al besloten in de aanduiding *overweight*).

- De presuppositie dat er een bewering is gedaan die vastzit aan een ontkenning
Fairclough citeert uit een interview met mevrouw Thatcher de volgende uitspraak:

(19) people don't have to be told, don't like to be pushed around

Met deze uitspraak verwijst mevrouw Thatcher naar standpunten van haar politieke tegenstanders, die zij echter op haar geheel eigen wijze weergeeft.

C. Tekststructuur

De laatste twee vragen betreffen de tekst als geheel. Ze worden door Fairclough niet uitgebreid behandeld. Aangezien ze in het huidige verband niet direct relevant zijn, zal ik dat ook niet doen en volstaan met ze te noemen.

9. Welke interactionele conventies worden er gebruikt?

Fairclough doelt hier met name op verschijnselen in gesprekken als beurtwisseling en initiërende taalhandelingen.

10. Welke globale structuur heeft de tekst?

Fairclough doelt hiermee op wat wel en wat niet standaard een plaats krijgt in een tekst van een bepaald genre en op het feit dat in teksten van dat genre bepaalde zaken standaard worden verzwegen.

Ter afsluiting van deze uiteenzetting en bij wijze van samenvatting wil ik nog de veelgeciteerde vergelijking aanhalen die Tony Trew maakte van de berichtgeving in twee verschillende Britse kranten over de wijze waarop de politie in Rhodesië een einde maakte aan een demonstratie.

- (20) POLICE SHOOT 11 DEAD IN SALISBURY RIOT
Riot police shot and killed 11 African demonstrators.

The Guardian

RIOTING BLACKS SHOT DEAD BY POLICE

Eleven Africans were shot dead and 15 wounded when Rhodesian police opened fire on a rioting crowd.

The Times

Allereerst kan gewezen worden op de woordkeuze: *rioting blacks* tegenover *African demonstrators*. Vervolgens zijn er grammaticale verschijnselen: in het *Times* artikel krijgen *rioting black* en *eleven Africans* een prominente positie en wordt de *agens* door de passiefconstructie naar de achtergrond geschoven. Tenslotte is het gebruik van het connectief *when* relevant, waardoor de oorzaak van de dood van de demonstranten moet worden geïnfereerd.

4 Evaluatie

In recente overzichten en handboeken over *discourse* analyse (Woods & Kroger, Simpson, Gee, Cameron, Titscher e.a.) krijgt *Critical Discourse Analysis* een ruime plaats bemeten. Inzichten worden veelal kritiekloos overgenomen. Toch is er ook kritiek naar voren gebracht. Met name H.G. Widdowson heeft zich fel tegen de *Critical Discourse Analysis* gekeerd. Zijn bezwaren zijn als volgt samen te vatten. Er ligt geen samenhangende theorie over taal of taalgebruik ten grondslag aan de verbanden die worden gelegd tussen talige verschijnselen en ideologie. Er wordt zo maar een willekeurige greep uit de linguïstische literatuur gedaan. De veronderstellingen over ideologische productie en reproductie zijn bovendien gebaseerd op een naïeve en onhoudbare versie van de Sapir-Whorfhypothese. Kernbezwaar is dat de ideologische interpretatie van de linguïstische verschijnselen geheel en al op drijfzand berust. Hoe weten wij dat 'de waarheid' (als er al zoiets bestaat) werd omgevormd? Of wat de 'neutrale' weergave van een stand van zaken is? En wie zegt dat de analyses overeenkomen met de intentie van de schrijver? Nog erger is dat er een willekeurige en selectieve keuze wordt gemaakt uit aanwezige kenmerken, naar het de analist uitkomt om eigen vooroordeel te bevestigen. Hoe weten wij welke kenmerken significant zijn en welke niet? En *last-but-not-least*: niettegenstaande wat de beoefenaren van de benadering daarover in theorie ook mogen zeggen, de analyse is in feite gericht op geïsoleerde linguïstische kenmerken, zonder de context in aanmerking te nemen. Zo wordt geen rekening gehouden met iets als een contextuele pragmatische noodzaak voor de passiefconstructie.

Critical Discourse Analysis en retorische analyse

Voor het grootste deel, vrees ik, moet ik het eens zijn met deze kritiek. Fowler biedt een onthullend kijkje in de keuken als hij zegt dat hij 'some aspects of linguistic structure' beschrijft 'which my experience has shown to be quite often involved in the construction of representations, in signifying beliefs and values' (1991:89; cursivering toegevoegd). Het gebrek aan theorie komt ook tot uiting in het feit dat er soms regelrechte onzin wordt verkondigd: worden woorden bijvoorbeeld synoniem omdat ze worden gebruikt als attributies van een zelfde entiteit?! En een niet gering probleem is inderdaad dat niet duidelijk is hoe de ideologische interpretatie van linguïstische verschijnselen verantwoord kan worden.

Toch kan de methode wel degelijk een bijdrage leveren aan de retorische analyse van argumentatieve teksten, zolang men maar niet de pretentie heeft vast te stellen of er sprake is van manipulatie van de werkelijkheid, wat met een taalkundige analyse alleen nu eenmaal onmogelijk is. De hierboven behandelde vragen bieden mijns inziens met name een aangrijpingspunt om greep te krijgen op hoe in een tekst de werkelijkheid wordt gerepresenteerd en hoe een oordeel over die werkelijkheid impliciet present wordt gesteld. Wel moet daarbij worden opgemerkt dat veel van de in *Critical Discourse Analysis* genoemde verschijnselen, zoals metaforiek, modaliteit, presuppositie, ook elders, met name in de pragmatolinguïstiek, ruime belangstelling genieten. Wat echter blijft staan is de nauwgezette aandacht voor linguïstische details, die onontbeerlijk is wil men een retorische analyse op adequate wijze kunnen verantwoorden.

Literatuur

- Cameron, D. (2001).** *Working with Spoken Discourse*. London: Sage.
- Edelman, M. (1974).** The political language of the helping professions. *Politics and Society*, 4, 295-310.
- Eemeren, F.H. van (Ed.) (2002).** *Crucial Concepts in Argumentation Theory*. Amsterdam: Academic Press.
- Eemeren, F.H. van & Houtlosser, P. (1999).** Over zekere waarden. Een analyse van twee objectief waardeerende standpunten. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 21, 3, 179-186.
- Fairclough, N. (1989).** *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, N. (1992).** *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. (1995).** *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*. London: Longman.
- Fairclough, N. & Wodak, R. (1997).** Critical discourse analysis: an overview. In: Dijk, T.A. van (Ed.), *Discourse and Interaction*. London: Sage, 67-97.
- Fowler, R. (1991).** *Language in the news. Discourse and ideology in the press*. London: Routledge.
- Fowler, R., Hodge, B., Kress, G. & Trew, T. (1979).** *Language and Control*. London: Routledge.
- Fowler, R. & Kress, G. (1979a).** Rules and regulations. In: Fowler, R. e.a. (1979), p.26-46.
- Gee, J.P. (1999).** *An introduction to Discourse Analysis. Theory and method*. London: Routledge.
- Fowler, R. & Kress, G. (1979b).** Critical linguistics. In: Fowler, R. e.a. (1979), p. 185-214.
- Hodge, B., Kress, G. & Jones, G. (1979).** The ideology of middle management. In Fowler, R. e.a. (1979), p. 81-94.
- Kitis, E. & Milapides, M. (1997).** Read it and believe it: how metaphor constructs ideology in news discourse. A case study. *Journal of Pragmatics*, 28, 557-590.
- Simpson, P. (1993).** *Language, ideology and point of view*. London: Routledge.
- Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R. & Vetter, E. (2000).** *Methods of Text and Discourse Analysis*. London: Sage.
- Trew, T. (1979).** 'What the papers say': linguistic variation and ideological difference. In: Fowler, R. e.a. (1979), p. 117-175.
- Widdowson, H.G. (1998).** The theory and practice of critical discourse analysis. *Applied Linguistics*, 19, 136-151.
- Wood, L. & Kroger, R. (2000).** *Doing Discourse Analysis. Methods for studying action in talk and text*. London: Sage.

Boek beoordelingen

Frans H. van Eemeren (red.) (2001). *Crucial Concepts in Argumentation Theory*. Amsterdam: Amsterdam University Press. ISBN 90 5356 523X (239 blz.)

Wat voor boek is dit? En voor wie is het bestemd?

Het voorwoord van dit boek zegt het al duidelijk: dit is geen bundel van bijdragen die ieder voor zich pretenderen een oorspronkelijke en creatieve bijdrage te leveren aan de verdere ontwikkeling van de argumentatietheorie. Ook is het geen leerboek argumentatietheorie en allerminst een populaire uiteenzetting over dat vak. Het gaat hier om een reeks van overzichten van de stand van zaken bij verschillende onderdelen van de argumentatietheorie bestemd voor studenten, onderzoekers en andere belangstellenden. De meeste bijdragen zijn, aldus het voorwoord, in een eerdere versie verschenen in het tijdschrift *Argumentation*, maar ze zijn voor deze uitgave grondig herzien.

Intussen beschikken we reeds (zoals hetzelfde voorwoord ook vermeldt) over een uitgebreid overzicht in de vorm van het *Handboek Argumentatietheorie* geschreven door Frans H. van Eemeren, Rob Grootendorst, Fransisca Snoeck Henkemans en anderen (Martinus Nijhoff, 1997). Daarnaast hebben we voor argumentatie in het recht het overzichtswerk *Redelijkheid in juridische argumentatie* van Eveline T. Feteris (Tjeenk Willink, 1994). Het eerste is een vertaling en bewerking van *Funda-*

mentals of Argumentation Theory (Lawrence Erlbaum, 1996), het tweede heeft als Engelstalige opvolger het door Feteris geschreven boek *Fundamentals of Legal Argumentation* (Kluwer, 1999). Uw recensent zag het als zijn taak de nieuwe overzichtsbundel naast deze oudere overzichtswerken te leggen en zich af te vragen wat de nieuwe bundel daaraan toevoegt.

Nu kan een nieuwe overzichtsbundel op verschillende manieren iets toevoegen: het kan gaan om verbeterde of geactualiseerde bijdragen die al in eerdere overzichtswerken zijn verschenen, of om een nieuwe selectie van bijdragen uit oudere overzichtswerken, of om bijdragen die in het geheel geen voorganger hebben in zulke werken. In alle drie opzichten is *Crucial Concepts* een aanwinst.

Om met het laatste te beginnen, de meeste bijdragen zijn, voor zover ik weet, niet eerder in een overzichtswerk opgenomen. Alleen Hoofdstuk 6 over drogredenen en Hoofdstuk 8 over juridische argumentatie hebben duidelijke voorgangers in de eerdere boeken. Hoofdstuk 6 is een bewerking van *Handboek Argumentatietheorie*, par. 3.2 en 3.3 (*Fundamentals of Argumentation Theory*, par.3.1 en 3.2). Hoofdstuk 8 heeft zijn wortels in *Redelijkheid in juridische argumentatie*, Hst. 11 (*Fundamentals of Legal Argumentation*, Hst. 2). Deze bijdragen zijn bijgewerkt. De selectie is ook anders dan bij het *Handboek*. Daar vindt men een aantal hoofdstukken over de historische achtergronden gevolgd door

hoofdstukken over hedendaagse benaderingen. Hier zijn vijf hoofdstukken thematisch geordend, waarbij ieder thema verbonden is met een kernbegrip (*crucial concept*) van de argumentatietheorie. Verschillende benaderingen komen steeds binnen deze hoofdstukken aan de orde. Deze vijf hoofdstukken worden voorafgegaan door een inleidend hoofdstuk over de stand van zaken in het vak en gevolgd door twee hoofdstukken over speciale deelgebieden. Het totaal aantal bladzijden is 239 tegenover 836 voor beide Nederlandstalige overzichtswerken tezamen. *Crucial Concepts* biedt daarom een bruikbaar alternatief voor wie via een compact en thematisch overzicht wil worden ingevoerd in het hedendaagse onderzoek, of voor wie meer in bepaalde thema's dan in bepaalde benaderingswijzen is geïnteresseerd.

Alvorens over te gaan tot een meer gedetailleerde bespreking van de inhoud, wil ik erop wijzen dat *Crucial Concepts*, hoewel het is geschreven door zeven schrijvers uit de pragma-dialectische of Amsterdamse school, zich geenszins beperkt tot de pragma-dialectiek. Integendeel, andere benaderingswijzen komen ruimschoots aan de orde. Dit boek kan dan ook dienen als een thematische inleiding tot het hele vakgebied. Overigens kunnen de bijdragen ook onafhankelijk van elkaar gelezen worden. Er is een grote hoeveelheid bibliografisch materiaal verzameld die helaas niet in één bibliografie bijeen is gezet.

Inhoud: beschrijving en commentaar

In het eerste hoofdstuk, *The State of the Art in Argumentation Theory*, beschrijft Frans van Eemeren kort de verschillende benaderingen welke bij het bestuderen van argumentatie een rol spelen: de benadering van Toulmin, die van Perelman en Olbrechts-Tyteca, die van de Informele Logica, die

van het Radicale Argumentativisme, en de moderne dialectische en retorische benaderingen. Daarna geeft hij een inleiding tot de vijf thema's welke verbonden zijn met een kernbegrip en tot de in de laatste twee hoofdstukken behandelde deelgebieden.

In het tweede hoofdstuk, *Points of View*, geeft Peter Houtlosser een kritisch overzicht van nadere bepalingen van het begrip "standpunt" en verwante begrippen, zoals: these, attitude, conclusie, claim, *belief*, (*avowed*) *opinion*, en *debate proposition*. Het is uiterst nuttig deze dicht bij elkaar liggende begripsbepalingen te vergelijken. Wel is het jammer dat over de formele dialectiek enkele zaken niet goed uit de doeken worden gedaan (blz. 30). (Zo is het niet het geval dat na de initiële these de "next statements" in the discussion are all "concessions""). Er zijn op zijn minst ook nog de uitspraken die door de Proponent als directe verdedigingen naar voren worden gebracht. Verder moet de Opponent niet alleen de these van de Proponent aanvallen, maar ook de vragen van de Proponent beantwoorden. Ten slotte is de Proponent niet negatief gebonden aan de concessies, maar staat hij daar in principe neutraal tegenover.) Dit betreft echter slechts een korte passage over een onderwerp waarbij uw recensent misschien enige overgevoeligheid aan de dag legt.

In het derde hoofdstuk, *Unexpressed Premises*, gaat Susanne Gerritsen een van de meest netelige problemen van de argumentatietheorie te lijf. Om te beginnen onderscheidt zij bij de traditionele benaderingen van enthymemen een logische benadering, die de interactionele aspecten verwaarloost, en een retorische benadering, die zich juist voornamelijk op deze aspecten richt. Er ligt hier zeker een belangrijk onderscheid, maar de uitspraak dat formele logica (volgens Aristoteles?) niet van toepassing is op retorische rede-

neringen (blz. 53) gaat mijns inziens te ver. Aristoteles noemde het enthymeem een retorisch syllogisme (*Rhet.* I 2.8), wat zou impliceren dat formele logica er juist wel op van toepassing is. In het hoofdstuk worden vervolgens drie hedendaagse posities besproken ten aanzien van de behandeling van niet-deductieve soorten van argumentatie: pluralisme, modern deductivisme, en een derde “neither pluralist, nor deductivist”-positie, die aan de traditionele retorische benadering doet denken. Het hoofdstuk gaat verder over de aard van verzwegen premissen en de daarmee samenhangende terminologische verwarring ten aanzien van begrippen als *assumption*, *supposition*, *missing premise*, *implicature*, *inference*, *implication* en *presupposition*. Het eindigt met paragrafen over het belang van context en argumentatieschema’s. Context blijkt daarbij een glibberig begrip. Wat te zeggen van de volgende volzin: “The rhetorical concept of context may be useful in defining and specifying the concept of context necessary for the correct interpretation of the unexpressed premise, but it does not offer a reliable method for identifying the relevant context when looking for the unexpressed premise” (blz. 70-71)? Er wordt iets mee bedoeld, maar wat precies?

Het vierde hoofdstuk, *Argumentation Schemes*, is geschreven door Bart Garssen. Hierin wordt nauwkeurig de ontwikkeling van het begrip “argumentatieschema” behandeld, beginnende bij de klassieke topica (Aristoteles, Cicero) en verder via Perelman of via Whately, de debatliteratuur en Hastings tot Schellens, Kienpointner en de pragma-dialectiek. De rol van argumentatieschema’s bij het vinden van argumenten, die bij het evalueren van argumentaties, evenals die bij het beschrijven van argumentaties wordt uit de doeken gedaan.

In het vijfde hoofdstuk, *Argumentation*

Structures, geeft Francisca Snoeck Henkemans om te beginnen een historisch overzicht van de theorievorming over argumentatiestructuren. Daarna bespreekt zij vooral de problematiek rondom het onderscheid tussen *linked* en *convergent*. Zij laat zien hoe verschillende auteurs deze begrippen uiteenlopend behandelen en besteedt terecht veel aandacht aan dialectische benaderingen (Freeman, Snoeck Henkemans, Walton).

Het zesde hoofdstuk, *Fallacies*, geschreven door Frans van Eemeren, is zoals gezegd een bewerking van twee paragrafen uit *Fundamentals of Argumentation Theory*. Het bestaat, zoals bij dat onderwerp ook wel voor de hand ligt, voornamelijk uit een historisch overzicht, met een uitbreiding van de tekst over de ontwikkelingen na Hamblin. Hier en daar heeft de bewerking tot slordigheden geleid. Zo kan het niet bedoeld zijn om te zeggen dat een “inadmissible way of evading one’s duty is to give arguments for one’s point of view...” in plaats van “...to refuse to give arguments for one’s point of view...” of zoiets (blz. 143-4). Het voorbeeld op blz. 149, “The Catholic Church is a church for poor people; therefore the Catholic Church is poor” is een geval van compositie, eerder dan divisie. Het voorbeeld “That is my bicycle therefore this is my bicycle” (blz. 151, vgl. *Fundamentals*, blz. 71) functioneert niet goed als voorbeeld van een cirkelredenering (men neemt direct aan dat het twee verschillende fietsen betreft), maar doet eerder denken aan overhaaste generalisatie. Dit had kunnen worden ondervangen door het woordje “this” te vervangen door “that” (of omgekeerd). In het *Handboek* staat een duidelijkere versie van het voorbeeld: “Dat is mijn fiets dus dat is mijn fiets”. Maar men mag hopen dat de lezer door deze kleine verschrijvingen heen ziet.

Na de inleiding en de vijf hoofdstuk-

ken over kernbegrippen volgen twee hoofdstukken over deelgebieden van de argumentatietheorie. Het eerste daarvan is het zevende hoofdstuk, *Argument Interpretation and Reconstruction*, geschreven door Agnès van Rees. Het bestaat uit twee gedeeltes: een over het interpreteren en een over het reconstrueren van argumentaties. “Interpreteren” betreft het werk dat de taalgebruikers moeten verrichten om argumentatie te herkennen en te begrijpen; “reconstrueren” slaat op het werk van de argumentatietheoreticus die een gegeven argumentatie vanuit een bepaald theoretisch perspectief wil beschrijven, verklaren, of evalueren. Het verband tussen de twee bestaat hierin dat interpretatie aan reconstructie voorafgaat (zie blz. 190). In de paragraaf over interpretatie worden een aantal algemene kenmerken van *discourse organization* besproken waar de taalgebruiker bij het interpreteren zijn voordeel mee kan doen; men denke aan de verschillende soorten *speech event* waarin argumentatie kan zijn ingebed en de verschillende met bepaalde doeleinden verbonden taalhandelingen. Daarna wordt ingegaan op voor argumentatie specifieke conversatiepatronen en talige indicatoren en op het empirisch onderzoek naar de cognitieve processen die bij het redeneren een rol spelen. In de paragraaf over reconstructie komen een aantal benaderingen aan de orde: de abstraherende werkwijze van de formele logica, de meer contextgevoelige reconstructie van argumenten en conclusies in de informele logica, de op overtuigingskracht gerichte retorische benadering, en de op conflictoplossing gerichte pragma-dialectische aanpak. Daarbij komen verschillende thema’s terug die eerder in het boek aan de orde zijn geweest (met name: verzwegen premissen en argumentatiestructuren), maar daarvoor blijft het hoofdstuk wel zelfstandig

leesbaar. In haar slotalinea wijst de auteur erop dat veel reconstructiewijzen te kort schieten doordat onvoldoende aandacht wordt geschonken aan de manier waarop taalgebruikers bij de interpretatie van argumentatie te werk gaan (blz. 190).

In het achtste en laatste hoofdstuk, *Argumentation in the Field of Law*, staat Eveline Feteris voor de zowat onmogelijke taak om in zeer kort bestek een overzicht te geven van wat argumentatietheoretici en juristen de laatste decennia hebben bijgedragen aan dit interdisciplinaire onderwerp. Aan de orde komen in paragraaf 2 de logische, de retorische en de dialogische aanpak. Paragraaf 3 loopt de verschillende onderzoeksbijdragen langs, volgens een indeling naar de component van de argumentatietheorie (filosofisch, theoretisch, analytisch, empirisch, praktisch) waar ze bijhoren. Hierbij wordt gestreefd naar een zo volledig en representatief mogelijk overzicht, zodat de bespreking van iedere bijdrage wel erg kort moest uitvallen (de lezer wordt hiervoor gewaarschuwd op blz. 203). Daardoor heeft vooral paragraaf 3 een wat opsommerig karakter gekregen, hetgeen de leesbaarheid niet ten goede komt. Zelfs met de waarschuwing op blz. 203 achter de kiezen raakt men door deze lawine van geleerdheid gemakkelijk het spoor bijster. Dit doet niet af aan het belang van deze becommentarieerde bibliografie voor studenten en onderzoekers, die hiermee over een nuttig overzicht beschikken. Maar, om deceptie bij de lezer te voorkomen, had de speciale aard van dit hoofdstuk in de titel beter tot uitdrukking moeten worden gebracht. Overigens, wie meer wil weten over juridische argumentatie kan heel goed de hierboven genoemde werken van Feteris raadplegen. Weliswaar heeft het hier besproken hoofdstuk daar zijn voorgangers, maar in deze boeken staan ook heel andersoortige hoofdstukken.

Samenvattend kan gezegd worden dat *Crucial Concepts in Argumentation Theory* een nuttige gids is door het oerwoud van de kernbegrippen en op zijn eigen wijze toch eigenlijk ook een oorspronkelijke en creatieve bijdrage levert aan de bloei van het vakgebied.

Erik C. W. Krabbe

Gellevij, M. (2002). *Visuals in instruction. Functions of screen captures in software manuals.* Dissertatie Universiteit Twente. Enschede: Twente University Press. Promotoren: prof. dr. A.J.M. de Jong en prof. dr. J.M. Pieters. Assistentpromotor: dr. H. van der Meij.

Hedendaagse instructieve documenten, of ze nu in papieren vorm dan wel op een scherm verschijnen, bestaan nog maar zelden uit alleen maar tekst. Zeker in computerdocumentatie worden geschreven gebruikersinstructies en uitleg over de werking van het systeem tegenwoordig in veel gevallen gecombineerd met afbeeldingen. Dat kunnen grappig bedoelde cartoons zijn (in de populaire handleidingen voor dummies bijvoorbeeld) maar vaker wordt er voor zakelijke afbeeldingen gekozen, van complete computerschermen of van delen daarvan die relevant zijn bij de desbetreffende tekstpassage. De voordelen lijken duidelijk. De handleidingen worden er aantrekkelijker door, ze zijn gemakkelijker te volgen door gebruikers die de taal niet goed beheersen waarin de handleiding is geschreven, en ze maken het voor alle gebruikers eenvoudiger om te controleren of hun activiteiten het gewenste effect hebben. Wat op het scherm verschijnt, komt als het goed is overeen met wat er volgens het plaatje in de handleiding te zien zou moeten zijn.

Maar werkt het ook zo in de praktijk?

Helpt het inderdaad als er in een computerhandleiding schermafbeeldingen worden opgenomen? Hoe kunnen die schermafbeeldingen dan het best worden ingezet? En wat gebeurt er in het geheel als er combinaties tekst en schermafbeeldingen verwerkt worden? Deze vragen vormden het uitgangspunt van het onderzoek waar Gellevij over rapporteert in zijn dissertatie, die voor een groot deel gecomponeerd is uit artikelen die hij eerder, samen met zijn begeleiders, al publiceerde in *Technical Communication*, *IEEE Transactions on Professional Communication* en *Journal of Experimental Education*.

In het eerste hoofdstuk motiveert Gellevij zijn onderzoek en plaatst hij het in een theoretisch kader. Hij stelt, niet geheel correct overigens gezien wat uit recent onderzoek van onder meer Schriver bekend is, dat papieren handleidingen de meest populaire vorm van computerondersteuning zijn. Dat gegeven alleen al mag inspanningen van onderzoekers rechtvaardigen die ertoe bij willen dragen dat de kwaliteit van die handleidingen verbetert. Er bestaat, aldus Gellevij, weliswaar een grote hoeveelheid publicaties, onder meer van Mayer & Gallini uit 1990, waaruit blijkt dat instructiemateriaal waarin tekst en plaatjes zijn geïntegreerd een positief effect heeft op het leerproces. Maar eerder onderzoek naar de specifieke invloed van afbeeldingen in computerhandleidingen op de prestaties van de gebruikers bleef beperkt tot slechts drie experimenten. Die studies, aldus Gellevij, leiden niet tot eenduidige uitkomsten en geven geen helder beeld van de precieze functies die schermafbeeldingen in computerhandleidingen kunnen vervullen. Op basis van onder meer werk van Peeck 1993 stelt Gellevij dat positieve verwachtingen van de combinatie van tekst en afbeeldingen in computerhandleidingen

Boekbeoordelingen

gerechtvaardigd lijken. De constructie van een adequaat mentaal model wordt ermee ondersteund, en het wordt de gebruiker gemakkelijker gemaakt om zijn controle-taken goed uit te voeren: door de afbeeldingen wordt hij erop geattendeerd waar hij op zijn scherm precies naar moet kijken.

Het theoretisch kader waarin Gellevij zijn onderzoek plaatst, is dat van de informatieverwerking. Twee concurrerende theorieën op dat gebied zijn de *Dual Coding Theory* van Paivio uit 1990 en de *Cognitive Load Theory* van Sweller en Chandler uit 1994. De eerste theorie voorspelt dat een handleiding waarin aan elkaar gerelateerde tekst en afbeeldingen worden aangeboden, tot betere effecten zal leiden dan een handleiding die alleen uit tekst bestaat. Bij de gelijktijdige verwerking van twee soorten informatie zouden er sterke verbindingen ontstaan, die in positieve leereffecten resulteren. Volgens de Cognitive Load Theory mag het tegenovergestelde worden verwacht. Een computergebruiker die aan het werk is en daarbij een handleiding met schermafbeeldingen raadpleegt, ziet steeds twee keer dezelfde beelden: een keer op zijn scherm, en een keer in zijn handleiding. Die redundantie leidt tot verdeelde aandacht en daarmee tot een ongewenste belasting van het werkgeheugen, met als gevolg minder goede prestaties dan wanneer de handleiding uit alleen tekst zou bestaan. Behalve aanwijzingen te genereren voor het optimaliseren van computerhandleidingen, wilde Gellevij met zijn onderzoek nagaan welke van de twee genoemde theorieën bij gebruikers van computerhandleidingen tot de beste voorspellingen leidt.

In de eerste studie (hoofdstuk 2) werden drie handleidingen (alle geïnspireerd op het minimalisme zoals geïntroduceerd

door Carroll tegenover elkaar gezet: twee zogenaamd visuele handleidingen, en een tekstuele handleiding. In de ene visuele handleiding werden de talige instructies vergezeld door complete schermafbeeldingen, in de andere visuele handleiding werd steeds ingezoomd op dat deel van het scherm dat relevant was. In een tussenproefpersoon ontwerp werden de prestaties bij onmiddellijke en uitgestelde taakuitvoering gemeten van alles bijeen 73 studenten. De resultaten kwamen niet overeen met de verwachting dat beide visuele handleidingen tot betere prestaties zouden leiden dan de tekstuele handleiding. Integendeel. Proefpersonen die werkten met de handleiding met gedeeltelijke schermafbeeldingen, presteerden op bijna alle punten slechter dan de andere twee groepen. Tussen de groep die werkte met de handleiding met complete schermafbeeldingen en de groep die de tekstuele handleiding gebruikte, werden nauwelijks verschillen gevonden.

Deze uitkomsten evaluerend, vindt Gellevij het achteraf een manco in het eerste onderzoek dat er bij de inzet van de schermafbeeldingen in de handleidingen geen onderscheid is gemaakt naar het doel dat ze moesten dienen. Zinvoller acht hij het om functiespecifiek te werk te gaan en te onderzoeken in hoeverre schermafbeeldingen ondersteuning kunnen bieden bij (1) het wisselen van aandacht tussen handleiding en beeldscherm, (2) de ontwikkeling van een mentaal model van het computerprogramma, (3) de identificatie en lokalisatie van objecten op het scherm en (4) het verifiëren en controleren van informatie op het scherm. In hoofdstuk 3 werkt hij elk van deze functies verder uit. In hoofdstuk 4–6 beschrijft hij drie experimenten, steeds met circa 50 studenten in een tussenproefpersoon ontwerp, die gericht waren op het effect van schermafbeeldingen op de onderscheiden functies.

Hoe er precies werd gewerkt met scherm-afbeeldingen, hing af van de functie die moest worden ondersteund. Zo werden waar het ging om het construeren van een adequaat mentaal model, complete scherm-afbeeldingen gebruikt (waarbij de aandacht naar het relevante onderdeel werd getrokken met een visuele markering) en werd het verifiëren en controleren van informatie op het scherm ondersteund met afbeeldingen van alleen die elementen die op het desbetreffende moment van belang waren (p. 78).

In het experiment waarin werd geobserveerd hoe vaak gebruikers opkijken van de handleiding naar het beeldscherm, bleek dat het niet uitmaakte welke handleiding er werd gebruikt. Of de gebruikers nu met een visuele of een tekstuele handleiding werkten, in beide gevallen wisselde hun aandacht zeer frequent (hst. 4). Een positief effect van visuele handleidingen was er wel waar het ging om de ontwikkeling van een mentaal model van het computerprogramma. Uit scores op tests waarin werd nagegaan hoe goed gebruikers hun mentale model konden benutten bij het oplossen van nieuwe problemen, bleek dat werken met een visuele handleiding tot significant betere prestaties leidde (hst. 5). Ook de identificatie en lokalisatie van objecten op het scherm verliep succesvoller met een visuele dan met een tekstuele handleiding. Gebruikers van een visuele handleiding beantwoordden significant meer kennisvragen correct en hadden ook significant minder tijd nodig om objecten op het beeldscherm te vinden (hst. 5). Ook lukte het gebruikers van een visuele handleiding beter dan gebruikers van een tekstuele handleiding om informatie op het scherm te verifiëren en te controleren of hun handelingen tot dusver correct waren geweest. De eerste groep maakte gemiddeld minder controlefouten en had ook minder tijd nodig (hst. 6).

De experimenten beschreven in hoofdstuk 5 en 6 dienden nog een ander doel dan na te gaan welke handleidingsvariant het best één of meer van de onderscheiden functies ondersteunde. Onderzocht werd ook welk effect het tegelijk aanbieden van tekstuele en visuele informatie (en dat laatste type dan zowel op het scherm als in de handleiding) had op de geheugenbelasting. Daartoe werd gebruikers gevraagd hoe moeilijk ze bepaalde taken vonden, en daarnaast werd in één experiment (beschreven in hst. 6) de reactietijd gemeten op een secundaire taak: het uitzetten van een geluid dat zo nu en dan klonk tijdens de uitvoering van de primaire taak. Op geen enkele meting werd een verschil gevonden tussen de condities: er waren dus geen aanwijzingen dat de geheugenbelasting verschilde. Volgens Gellevij ondersteunt deze uitkomst, gecombineerd met de positieve effecten van de visuele handleiding op de prestaties bij de primaire taak, eerder de Dual Coding Theory dan de Cognitive Load Theory. Door gebruikers van de visuele handleiding wordt immers meer geleerd bij gelijkblijvende geheugenbelasting.

Gellevij heeft met zijn proefschrift een bijdrage geleverd aan het onderzoek rond technische communicatie die waardering verdient. Met zijn experimenten heeft hij de auteurs van adviesliteratuur voor handleidingschrijvers en -ontwerpers een stap verder geholpen, met name waar het gaat om de manieren waarop de diverse deeltaken van de computergebruiker het best visueel ondersteund kunnen worden. Gellevij heeft getracht te voorkomen dat zijn experimenten zich in een theoretisch vacuüm bevonden, door een relatie te leggen met de Dual Coding Theory en de Cognitive Load Theory. En ook dat verdient waardering.

Maar het had in een aantal opzichten

Boekbeoordelingen

ook beter gekund. Onduidelijk blijft bijvoorbeeld wat het bereik is van het onderzoek van Gellevij. Gaat het hier om computerhandleidingen in de meest brede zin van het woord, inclusief dus naslaghandleidingen waarin gevorderde gebruikers snel de gewenste informatie kunnen opzoeken? Of gaat het om leshandleidingen, die een heel andere groep gebruikers moeten ondersteunen bij een heel ander proces: het leren werken met het computerprogramma? Gelet op de inrichting van de experimenten lijkt in feite het laatste het geval te zijn. Gelet op de formuleringen in het eerste en het laatste hoofdstuk echter, wil Gellevij zijn conclusies zich ook laten uitstrekken tot andere handleidingensoorten.

Belangrijker is echter dat de relatie tussen theorievorming en beantwoording van praktijkvragen in dit proefschrift onhelder is gebleven. Wat voor verklaring geven de uitkomsten op het punt van de geheugenbelasting voor de resultaten die Gellevij vond voor de onderzochte handleidingsvarianten? Hebben de Dual Coding Theory en de Cognitive Load Theory überhaupt enige relevantie als het bijvoorbeeld gaat om de als eerste onderzochte deeltaak, die van het wisselen van aandacht tussen handeling en beeldscherm? En tot wat voor voorspellingen over effecten van andere keuzes die ontwerpers van al dan niet multimodale instructieve documenten moeten

maken, leidt de mogelijke superioriteit van de Dual Coding boven de Cognitive Load Theory? Zoals Gellevij zijn twee onderzoeksdoelen nu presenteert, staan ze te los van elkaar om tot werkelijke inzichten te kunnen leiden in aard en oorzaak van effecten van schermafbeeldingen of andere niet-tekstuele vormen van gebruikersondersteuning.

Jammer is ook dat Gellevij aan het eind van zijn boek niet terugkomt op de teleurstellende uitkomsten van zijn eerste experiment, die immers de aanleiding vormden tot zijn vervolgentoelichtingen. Hoe valt, gegeven het theoretische kader waar hij voor heeft gekozen en vooral gegeven wat hij in zijn vervolgentoelichtingen vond, te verklaren dat de resultaten van beide visuele handleidingsvarianten zo tegengesteld zijn? Zou een her-analyse van de data uit het eerste experiment of een replicatie daarvan, nu met aandacht voor de specifieke functie van elk onderzocht handleidingfragment, tot andere uitkomsten leiden? Die vraag klemt te meer gezien de stelligheid waarmee Gellevij aan het eind van zijn boek concludeert dat “door met schermafbeeldingen specifieke functies te ondersteunen meer [wordt] geleerd in minder tijd” (p. 126). Voor zo’n conclusie lijkt het nu nog te vroeg.

Carel Jansen

Signaleringen

Renkema, Jan (2002). *Schrijfwijzer*. Den Haag: Sdu. ISBN 9012090237. Prijs: ⇔ 29,95. (466 pp.)

Er is een herziene versie van de Schrijfwijzer van Renkema verschenen, zeven jaar na de derde druk. Het is een fraai uitgegeven boek. Zowel het aantal besproken taalkwesties als het aantal voorbeelden is sterk toegenomen. Veel is herschreven, waarbij de uitleg explicieter is geworden, er zijn korte oefeningen toegevoegd en het register is sterk uitgebreid. Het aantal pagina's is dan ook bijna verdubbeld. Er zijn ook wat kleine onderdelen komen te vervallen en sommige kwesties hebben een andere plaats gekregen.

Hoofdstuk 1, Inleiding, is wat uitgebreider. De auteur behandelt er regels en normen, de logica van de taal, redeneren over taal, taal en rekenen, de status van woordenboeken. Begrijpelijkerwijs is voor hem de belangrijkste taalnorm de 'effectnorm': een schrijver stelt zijn schrijfdoel centraal in een formulering die afgestemd is op de behoefte van zijn lezer. Hierbij is het volgens Renkema van belang te bedenken dat de formulevoorschriften van de taaladviseur niet altijd samenvallen met de regels oftewel wetmatigheden die de taalkundige opspoort. De taalgebruiker wil namelijk normen.

Hoofdstuk 2, Tekstkwaliteit, gaat over de tekst als geheel. Onder deze titel brengt de auteur nogal heterogene onderwerpen bijeen, zoals de stijl, het model, de aanduidin-

gen van spreker en lezer, de structuur van de tekst (tekst, voorwerk en nawerk), de alinea en de zinsverbanden. Het CCC – evaluatiemodel heeft vijftien ijkpunten. De c's van het model staan voor correspondentie (tussen de doelstelling van een schrijver en de behoefte van een lezer), consistentie en correctheid. (Uitvoerig zette Renkema het model uiteen in de in 1994 bij Sdu verschenen publicatie *Taal mag geen belasting zijn*.) Lang niet alle ijkpunten zijn in de Schrijfwijzer relevant. De opeenvolgende edities van de Schrijfwijzer gaan immers over stijl, over correctheid van woorden en zinsbouw en over tekstverzorging, dus spelling, leestekens en opmaak, en niet bijvoorbeeld over tekstschema's en genres, zoals een rapport en een scriptie. Een slechts ondergeschikte plaats valt in de Schrijfwijzer ten deel aan de alinea en de onderdelen van een publicatie.

De hoofdstukken 3 en 4 over leesgemak en taalkwesties vind ik de interessantste. De auteur behandelt in het hoofdstuk Leesgemak wat hij in een eerdere druk de vier stijldeugden noemde, een naam ontleend aan de klassieke retorica. Het gaat achtereenvolgens over begrijpelijkheid, nauwkeurigheid, bondigheid en aantrekkelijkheid. Er is niet veel veranderd in dit hoofdstuk. Wel is de negatie, die niet zo gauw tot 'deugd' maar eerder tot ondeugd leidt, naar het volgende hoofdstuk verschoven.

Hoofdstuk 4, Taalkwesties, is in verge-

Signaleringen

lijking met de vorige druk, verdubbeld tot 120 pagina's. Het gaat over zinsbouw en (per woordsoort) over woordgebruik. Zo staat Renkema bijvoorbeeld stil bij een type zin waarin hij eerder aan de persoonsvorm slechts een meervoud toekende. Dit type kan in de nieuwe versie ook een enkelvoud krijgen, met enig betekenisverschil: *Dit is een van de jongens die mij zo aankeek / aankeken*. Vervolgens krijg je soms nieuwe, soms uitgebreidere, informatie te lezen over onvolledige zinnen (*Moet kunnen*), over weglating van lidwoorden (*iemand van ANWB*), over uitval van *zich* (*De weg splitst hier*), over uitval van het voorloopige *het* (*We betreuren dat Karel al vertrekt*).

De interessante vernieuwde paragraaf over woordkeus bevat een lijstje van ca. veertig 'verwarrende woordparen', zoals *verantwoording / verantwoordelijkheid, moraal / moreel*. Heel nuttig, omdat het register ook toegang verleent tot zulke paren. Even bruikbaar is de lijst van een kleine vijftig lastige voorzetsels, bijvoorbeeld *dateren uit / van* en *terugkomen op / van*. Lijsten als deze zijn natuurlijk altijd uitbreidbaar. Zo vallen de verwarrende woordparen uit te breiden met onder andere *geneigd / genegen* en *verluchtigen / verluchten*. Van de nieuwe onderwerpen in dit hoofdstuk noem ik slechts enkele. Zo het gebruik van *want*, dat anders dan *omdat*, een argumentatieve waarde kan hebben. Of het gebruik van *zodat*, dat naast een gevolg een doel kan aanduiden.

Hoofdstuk 5, Spelling, gaat vanzelfsprekend over de hete hangijzers, zoals de tussen - n, de aaneenschrijving van woorden, de hoofdletter en de c / k - spelling. Zelfs wordt in deze versie niet alleen het systeem van de werkwoordsvervoeging uit de doeken gedaan, maar ook het vinden van accenttekens op de tekstverwerker. Heel lezenswaardig is de geschiedschets van de spelling, tot en met de kritiek

op de huidige spelling. Dubbelspellingen (*bloes / blouse*) hadden in de nieuwe spelling zullen verdwijnen. Renkema's opsomming laat zien hoe verbazend veel er nog zijn. Tenslotte is de top - honderd van moeilijke spellingen uitgegroeid tot driehonderd.

Hoofdstuk 6 heet Leestekens. De behandeling van de komma in ruim dertig regels vraagt de meeste pagina's. Gelukkig gunt de auteur de lezer nu toch ook enige vrijheid in het gebruik van dit leesteken.

In hoofdstuk 7, Opmaak, komen conventies aan bod voor de bladspiegel, voor brieven, voor tabellen en voor de literatuuropgave. Het boek eindigt met een lijst vaktermen, een literatuurlijst en een register. Het laatste blinkt uit in uitgebreidheid. De voorbeelden en de summier aanduidingen van de kwesties bij de items maken het register nog bruikbaar.

Ga je het normatieve karakter van de nieuwe Schrijfwijzer vergelijken met dat van de vorige editie, dan valt het volgende op. Renkema veroordeelt niet meer het voor velen dubieuze gebruik van *zo optimaal mogelijk*. Onder emotionele omstandigheden vindt hij *haar enigste zoon* toelaatbaar. In de zin *De VS heersen* krijgt in de nieuwe druk de afkorting VS, evenals de volledige vorm, een meervoudige persoonsvorm bij zich. Schoorvoetend accepteert de auteur *Hij mankeert niets*. Deze voorbeelden wijzen op een versoepeling van de norm.

Hiertegenover gaat bij andere gevallen Renkema's normatieve oordeel in de tegenovergestelde richting. Zo houdt hij zich in deze druk strikter aan de officiële regel van de tussen - n: het is *zielenpoot* en *takkeweer* geworden. Vervolgens, wat de hun / hen - regel betreft (al vindt hij die niet zo belangrijk) kwalificeert hij *hen* als 'fout' in een zin als *Het is hen gelukt*. Maar hierbij valt op te merken dat het hun / hen - gebruik bij zeer vele uitstekende schrij-

vers steeds minder volgens de zeventiende – eeuwse regels verloopt. Deze regels mogen van mij naar de voetnoten en ze hoeven niet te worden getest met maar liefst drie oefeningen. Verder is Renkema te rigoureuus door voor *doordat* te kiezen boven *omdat* in duidelijk oorzakelijke bijzinnen (*Doordat ze te laat was, miste ze het begin van de lezing*). Tenslotte het onderscheid *blijkbaar / schijnbaar*. Omdat het laatste woord naast ‘ogenschijnlijk’ ook ‘klaarblijkelijk’ betekent, is de distinctie die de auteur maakt, kunstmatig, logicistisch. Deze en de vorige onderscheiding hebben in de loop der tijden weinig weerklank gevonden. Ze zijn beide te rekenen tot een conservatieve stijl van het Nederlands. Dat mag wel vermeld worden in een moderne schrijfwijzer.

Nog enkele opmerkingen. Te streng is de Schrijfwijzer als *die* in de constructie *Je bent de enige die dit overkomt* (229) afgewezen zou moeten worden en vervangen door *wie*. Verder heeft de zin *Je weet dat de winkel gesloten is* twee interpretaties: *gesloten* kan in deze volgorde als naamwoordelijk of als werkwoordelijk opgevat worden, als toestand of als (resultaat van een) handeling. Renkema bespreekt de naamwoordelijke lezing van *gesloten is*, maar gaat aan de mogelijk werkwoordelijke lezing voorbij. Vervolgens, *afgelasten* (185) is geen onvolledig werkwoord, maar wel een woord met voor sommigen lastige werkwoordstijden. Dan *integreren*, dat kent niet slechts een overgankelijk, maar ook een onovergankelijk gebruik. Met *dat uw kind integreert* (199) is niets mis. Voorts het voegwoord *als* in de bijzin *als Piet zijn rijbewijs haalt* (248). Voor Renkema kan het slechts een voorwaarde aangeven, geen tijd. Wellicht een uiting van logicisme? Vervolgens, in *Dat doet de kijker op taal geen goed* (251) is *goed* een zelfstandig naamwoord en geen bijvoeglijk naamwoord. En lijkt me, tot slot, de zin *De ouderen wordt niet meer*

gehoorzaamd (202) met een persoonsvorm in het enkelvoud een incorrecte zin.

Enige ‘drukfouten’ nog: *zo veel mogelijk klinkerletters* moet zo veel mogelijk medeklinkerletters zijn (300); UEFA moet UEFA zijn (284).

Al met al, de Schrijfwijzer is door omvang en deskundige aanpak een respectabeler naslagwerk geworden, respectabel ook als het werk van één auteur; bovendien een goedgeschreven naslagwerk, om vaak te raadplegen. Vandaar ook het belang van het uitstekende register. Als studieboek is het, naar mijn oordeel, te omvangrijk en soms te gedetailleerd. Er zou best plaats zijn voor een kleinere Schrijfwijzer ernaast, als leerboek.

Johan Mönnink

Springorum, Dick 2002. *‘Deze meneer wordt morgen geholpen.’ Taalgebruik en communicatie in het ziekenhuis*. Haarlem: Uitgeverij J.H. Gottmer / H.J.W. Becht. ISBN 9068341928 . Prijs: € 9,90 (144 pp.)

Ik plak maar zelden dingen aan de muur, maar de foto op de uitnodiging voor het afscheid van Dick Springorum heb ik wel opgehangen. Je ziet de achterkant van een man in regenjas en met een hoed op die naar een kantoorgebouw toeloopt. Omdat ik weet dat de afbeelding te maken heeft met een afscheid, moet ik die interpretatie steeds ombuigen. De man loopt weg van het gebouw. De fotograaf moet bij de ingang gestaan hebben. Insiders zullen de route en de richting wel meteen herkend hebben, net zoals de man die daar wegloopt.

Er gaat een sympathiek soort eenzaamheid van uit, van de man die daar vertrekt. Hetzelfde gevoel kreeg ik bij het lezen van het boekje *‘Deze meneer wordt morgen gehol-*

Signaleringen

pen.' *Taalgebruik en communicatie in het ziekenhuis*. Het verscheen ongeveer tegelijkertijd met Springorums afscheid als hoofddocent bij de opleiding CIW van de KU Nijmegen, maar het gaat over een periode die zich daarvoor afspeelt. Het beschrijft de ervaringen, observaties en overpeinzingen van een man die voor een zware operatie in het ziekenhuis wordt opgenomen. Het beslaat de beide dagen tot aan de operatie, maar in de overpeinzingen worden het pad naar de opname en de werelden die daarmee op zijn kop worden gezet, op een niet sentimentele, aangrijpende manier getypeerd.

De grondlijn is het verhaal van een man die uit zijn werk en zijn sociale wereld gehaald wordt en niet weet hoe hij daarin zal terugkomen. Hij vertelt over wat hij die eerste dagen zo al meemaakt: de onderzoeken, onderzoekjes en visites, de voorbesprekingen met de chirurg en de anesthesist, de contacten met de verpleging en met de andere patiënten op de kamer, de dingen die niet gezegd hoeven worden tegen de echtgenote en de vele momenten van wachten waarop je alleen maar kunt liggen piekeren. Bijna elke momentopname is aanleiding tot een overpeinzing over het leven voor de opname en de mensen buiten het ziekenhuis. Aan het eind van het boek kom je erachter dat de rode draad niet zozeer de onafwendbaarheid van de gang naar de operatiezaal is. Het gaat eigenlijk om het contrast tussen altijd wel geweten hebben dat zoiets gebeurt, maar pas beseffen wat het betekent op het moment dat het je zelf overkomt. Zolang je het weet lijkt je nog controle te hebben, maar het besef maakt hulpeloos.

De ervaringen in het ziekenhuis worden beschreven door de bril van een patiënt die communicatiekundig taalkundige is. Door die training is hij in staat om heel subtiele kenmerken van het taalge-

bruik waar te nemen en te formuleren. Dat varieert van observaties met betrekking tot de sensibiliteit waarmee *mag* in instructies wordt gebruikt ('*mag u zich nu weer aankleden*'), het gebruik van 'we' als het eigenlijke voornaamwoord van solidariteit ('*we moeten nog een beetje geduld hebben*'), de wijze waarop constatering en sommige contexten als een vraag fungeren, het verschil tussen toestemming vragen en meedelen, tot de beschrijving van duizelingwekkende reciprociteitsredeneringen.

Het mooiste vind ik de observatie over '*vocatieve verwijsvormen*', iets waarover Springorum al in het eerste nummer van het mede door hem opgerichte *Gramma* geschreven heeft ('De derde in triadische conversaties', *Gramma* 1, 1, 1-20), en onlangs nog weer in *Onze Taal* ('Deze mevrouw; Jenny hier; de zuster. Hoe verwijst je naar de derde in een gesprek', *Onze Taal* 71, 7/8 2002, p. 208-9.). Bij de 'Grote Visite' van de prof met aanhang, zegt die met een knikje '*deze meneer wordt morgen geholpen*'. Dat is een typische manier om over een derde betrokken persoon te praten: de derde is weliswaar niet de primaire adressaat, maar er wordt toch rekening met hem gehouden door over en indirect tot hem te praten met een categorie die ook gebruikt kan worden als aanspreekvorm. Dat is niet het geval wanneer de arts '*deze man wordt morgen geholpen*' had gezegd. De analyse illustreert treffend hoe patiënten tot een betrokken object worden gemaakt.

Er staan veel van dit soort mooie observaties in het boekje. Ze worden meestal op een heel terloopse, ontechnische manier gepresenteerd. Sommige toespelingen zijn alleen als toespeling herkenbaar wanneer je ook vertrouwd bent met de literatuur die erachter zit. Dat hoeft geen nadeel te zijn. De observaties worden wel gemaakt, in een herkenbare context en zonder de ballast die ze voor leken onver-

teerbaar had kunnen maken. Misschien kun je pas zo mooi over je onderzoekster-rein schrijven wanneer je je vakgenoten niet meer tot primaire adressaat maakt. In die zin is het met dit boek net als met die foto: je weet eigenlijk niet of de man op die foto weggaat of terugkomt.

Harrie Mazeland

Jansen, Wim (2002). *Relax! Ons Nederlands toen, nu en straks.* Amsterdam: Veen. ISBN 9020420550. Prijs: € 13,50 (pp.)

Wim Jansen, docent interlinguïstiek aan de Universiteit van Amsterdam, presenteert *Relax!* als een lasagne: drie lagen pasta met twee lagen saus. Jansens deeg bestaat uit een aanklacht tegen de gebrekkige zorg van de Nederlanders voor de eigen taal en de dikdoenerij waarmee Jansen het onnodig gebruik van het Engels identificeert. Jansens sauzen bestaan uit alledaagse observaties waarmee hij zijn aanklacht smaak geeft. De ingrediënten beloven lekkers voor puristen, maar ‘the proof is in the pudding’.

Jansen begint met een beschrijving van de positie van het Nederlands in Nederland. Hij meent dat Nederlanders van jongs af aan wordt aangeleerd dat andere talen belangrijker zijn dan het Nederlands. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Nederlanders weinig zorg hebben voor de eigen taal, met als gevolg een intern zwakke positie van het Nederlands, zoals blijkt uit het feit dat het bedrijfsleven en ook de overheid in de huidige meertalige maatschappij niet eenduidig kiezen voor communicatie in het Nederlands. Deze interne zwakte gaat volgens Jansen gepaard met een externe druk op het Nederlands: bedrijven en ook de overheid schikken zich gewillig in een ondergeschikte rol in

internationale verbanden waarin het Engels de boventoon voert. Als gevolg van deze interne zwakte en externe druk zal het Nederlands aan belang inboeten ten gunste van het Engels. Is de situatie hopeloos? Nee, zegt Jansen: het Nederlands als complete taal kan nog gered worden als de overheid haar nuchtere en pragmatische (lees: luie en gemakzuchtige) houding verandert en zorg draagt voor taalrust en taalzekerheid. Het is Jansen een doorn in het oog dat de overheid het bedrijfsleven volgt en de meest ongelukkige Engelse terminologie gebruiken waar een Nederlandse term niet alleen duidelijker maar ook correcter is. Als men hiermee doorgaat, dan is er geen redden aan.

De tweede laag in *Relax!* is gewijd aan een bespreking van een mogelijke redding van de kleinere talen in de Europese Unie. Een mogelijkheid is het aanwijzen van een neutrale verkeerstaal, bijvoorbeeld het Latijn of Esperanto, maar Jansen concludeert dat neutraliteit het als criterium altijd zal afleggen tegen economische en politieke macht. Volgens Jansen zal het oude principe van gelijke behandeling van talen in de EU om praktische redenen opgegeven worden ten gunste van de economische en politieke macht. Jansen ziet nog een mogelijkheid tot redding van het Nederlands, namelijk door het *Unnells*, zijn benaming voor de ‘universal networking language’ (UNL). Het ‘Unnells’ is in ontwikkeling bij de Verenigde Naties als een elektronische brugtaal voor vertalingen. Als dit experiment slaagt, dan zullen vertalingen minder tijd en kosten vergen, zodat men sneller besluit tot vertalingen in kleine talen, met als gevolg dat de externe druk op bijvoorbeeld het Nederlands afneemt.

Jansen sluit af met *Linguafiction*, een terugblik uit het jaar 2050 op de razendsnelle ontwikkeling van het ‘Unnells’ in Europa. Vertalers en tolken zijn overbodig

Signaleringen

geworden: een chip geprogrammeerd met Unnells in het oor, vertaalt in *real time* waardoor iedereen elke taal verstaat en begrijpt. Kleinere landen kunnen hun eigen kleine taal spreken en het lijkt er op dat zij hiermee in hun bestaan verzekerd zijn. Of zal het merkwaardige taalgevoel van de Nederlanders weer roet in het eten gooien?

Jansens stelling is duidelijk: de teloorgang van het Nederlands is voornamelijk aan de Nederlanders zelf te wijten. Als

Nederlanders hun eigen taal willen behouden, moeten zij er meer zorg voor dragen. Van taalzorg is nu echter weinig te merken, zoals blijkt uit de observaties die Jansen in columnachtige stukken beschrijft. Hoewel Jansen geen positief toekomstbeeld van het Nederlands schetst, is *Relax!* smakelijk leesvoer voor een ieder die niet wars is van enig purisme.

Martijn Appelman

Uit de tijdschriften

Gramma/TTT, jrg. 9 (2001), nr. 1.

Deze laatstverschenen aflevering van *Gramma/TTT* opent met een bijdrage van Stefan Grondelaers, Marc Brysbaert, Dirk Speelman en Dirk Geeraerts, die zich ten doel stellen een empirisch gefundeerde functionele betekenis toe te kennen aan het 'niet-anaforische postverbale presentatieve' *er*. Hun onderzoek wijst uit dat dit *er* de functie heeft van een *accessibility marker* waarmee wordt gesignaleerd dat zich in de laatste zinspositie een 'entiteit' bevindt die nieuw is in de gesprekscontext en die tevens aangeeft hoe gemakkelijk de luisteraar zou moeten kunnen afleiden wat die 'entiteit' is. Josée Heemskerck en Wim Zonneveld wijden een artikel aan de zaken die niet in hun in 2000 verschenen *Uitspraakwoordenboek* behandeld worden op het gebied van de fonologische regels, de uitspraakvariatie en de notatiesystemen. Met het bespreken van hun overwegingen en beslissingen op deze gebieden (welke lemmata moeten er worden opgenomen, in welke uitspraakvariant(en), met behulp van welke notatiewijze, etc.) hopen zij meer duidelijkheid te verschaffen over de vorm en inhoud van het *Uitspraakwoordenboek*. De laatste bijdrage in deze aflevering is van Roberto Bolognesi en Wilbert Heeringa, die de resultaten presenteren van een empirisch onderzoek waarin op grond van recente ontwikkelingen in de fonologie van het Sardisch en de computationele dialectologie enkele stereotypen uit de Romaanse historische taalkunde over de verschillende Sardische dialecten werden

getoetst. Anders dan het stereotype beeld wil, bleek dat geen van de Sardische dialecten beduidend meer op het Latijn lijkt dan de andere of dan andere onderzochte (dominante) Romaanse talen. Ook bleek geen van de Sardische dialecten beduidend grotere overeenkomsten met de verschillende dominante talen te vertonen dan de andere.

Levende Talen Tijdschrift, jrg. 3, nr. 4.

In de laatste aflevering van deze jaargang staan vier bijdragen. In de eerste doen Ron Oostdam en Han van Toorenborg verslag van een onderzoek naar de stand van zaken in het vak Engels in het basisonderwijs en de problemen in de aansluiting tussen Engels in het basisonderwijs en Engels in het voortgezet onderwijs. De tweede bijdrage is van Theo Hoebbers, die het mislukken van onderwijsvernieuwingen illustreert met een schets van de invoering van de deeltalen Duits en Frans (beide talen in één pakket) in de vernieuwde Tweede Fase van het middelbaar onderwijs en de aangekondigde afschaffing van die deeltalen in 2005. In de derde bijdrage geven Elwine Halewijn, Marijke Jansen en Connie Rajmakers-Volaart naar aanleiding van het verschijnen van een reeks publicaties in het kader van het project 'Studeren in het Nederlands in het hoger onderwijs' een aantal adviezen voor taalbeleid in dat type onderwijs. Zij gaan met name in op de vraag hoe in het hoger onderwijs rekening kan worden gehouden met de aanwezigheid van allochtone studenten. De vierde bijdrage is van Alie de Bruin, die onderzoekt welke strategieën leerlingen uit 4-vwo hanteren bij het maken van een Nederlandse samenvatting van een Duitse tekst en hoe zij hun keuze voor een bepaalde strategie bepalen.

Nederlandse Taalkunde, jrg. 7, nr. 4.

Deze aflevering is een themanummer over

'parsers' – computerprogramma's – voor de analyse van het Nederlands. In hun inleiding 'Parseren in de polder' bespreken Peter-Arno Coppen en Crit Cremers de verhouding tussen taalkunde en technologie en de toekomst van het onderzoek naar 'parsers'. Peter-Arno Coppen bespreekt vervolgens de ontwikkelingen die ervoor hebben gezorgd dat de uit 1975 stammende Nijmeegse *Amazon* nog steeds een adequate 'parser' is. De voornaamste positieve eigenschap van *Amazon* is volgens hem dat deze een structuralistische grondslag heeft en alleen de oppervlaktestructuur van Nederlandse zinnen analyseert, hetgeen enerzijds een bescheiden toepassing is die anderzijds goede aanknopingspunten biedt voor een meeromvattende analyse. Het onderwerp van de bijdrage van Ton van der Wouden, Heleen Hoekstra, Michael Moortgat, Bram Renmans en Ineke Schuurman is de syntactische annotatie van het Corpus Gesproken Nederlands (CGN). Na een bespreking van de opzet van het project, de plaats van de syntactische annotatie daarin en het soort syntactische structuren dat het project oplevert, gaan ze uitvoeriger in op de uitgangspunten en de praktische uitvoering van het onderdeel syntactische annotatie, op de problemen die zich bij het analyseren van gesproken taal voordoen en op de bruikbaarheid van het corpus. Leonoor van der Beek, Gosse Bouma en Gertjan van Noord geven een overzicht van de *Alpino*-grammatica, een computationele grammatica die zij voor het Nederlands hebben ontwikkeld en die het mogelijk maakt van grote hoeveelheden tekst automatisch een gedetailleerde syntactische analyse te maken. Na een bespreking van het gebruikte formalisme, het lexicon en de regels van de *Alpino*-grammatica, geven ze aan hoe deze grammatica kan worden gebruikt in het syntactisch annotatieproces en presenteren ze een methode voor het

evalueren van de resultaten daarvan. Crit Cremers besluit dit themanummer met een bespreking van enkele grammaticale aspecten van het automatisch ontleedsysteem *Delilah*, met name op het raakvlak van vorm- en betekenisanalyse. In de rubriek 'Boekbeoordelingen' recenseert Jan Nijen Twilhaar het handboek *Kindertaalvererving* onder redactie van Steven Gillis en Annemarie Schaerlaekens.

Onze Taal, jrg. 71, nrs. 11 & 12, jrg. 72, nr. 1. In nummer 11 van de vorige jaargang omtrent Ludo Permentier dat spellingsdeskundigen van de Nederlandse Taalunie, die van de Nederlandse en Vlaamse overheid opdracht hebben gekregen de woordenlijst in het Groen Boekje te actualiseren, in het geheim bezig zijn ook de spellingregels aan te passen. Dat zal de professionele tekstschrijvers goed uitkomen, want die hebben, zoals Arnoud Gort laat zien, nog steeds te kampen met grote spelproblemen. Frank Jansen en Jet Mok stemmen na enig onderzoek in met de hypothese van de Engelse psycholoog Sigman dat een schrijfsel effectiever zal zijn naarmate het gebruikte lettertype meer in overeenstemming is met de aard van het geschrevene. Met andere woorden, bij een romantisch briefje hoort een romantisch lettertje. Jan Erik Grezel interviewt Fred Weerman, sinds september 2001 hoogleraar Nederlandse Taalkunde aan de Universiteit van Amsterdam, over taalverandering, taalvererving en de (on)aantastbaarheid van het Nederlands. Marc van Oostendorp verhaalt van de taalkundigen die de Immigratie- en Naturalisatiedienst in dienst heeft om met behulp van taalanalyse te controleren of asielzoekers zonder paspoort wettelijk uit het land of gebied komen waar ze zeggen vandaan te komen. Peter-Arno Coppen wijst op het chaotische gebruik van *zich*, dat vaak ten onrechte wordt weggelaten ('Hij herinnerde hem als een

rechtvaardig mens’) maar ook vaak ten onrechte wordt ingevoegd (‘Maar hij beseft zich dat zijn geheugen niet meer was wat het geweest was’). Sjaak van der Velden beschrijft de internationale geschiedenis van het werkwoord *staken*. Marc van Oostendorp recenseert het proefschrift van Marina Kessels, *Maastricht, Maastricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw*.

In nummer 12 maakt Mark Traa de lezer wegwijs in de ‘brij van ogenschijnlijk onsamenhangende zinnen’ die het ‘Chats’ wordt genoemd. Marc van Oostendorp viert de 75 jaar geworden sociolinguïst William Labov. W. de Leeuw betoogt dat Van Dale in het Italiaans-Nederlandse woordenboek voor de Italiaanse aanduiding van het Nederlands, ooit *olandese* en *fiammingo*, beter *nederlandese* had kunnen kiezen dan *neerlandese* – dat doet het Italiaanse Ministerie van Universiteiten en Wetenschappelijk en Technologisch Onderzoek ook. Tolkien, zo horen we van Raymond Noë, was meer geïnteresseerd in het ontwerpen van talen dan in het vertellen van verhalen. Taaladviseur David Salo heeft dit gegeven aangegrepen om ten behoeve van de verfilming van Tolkiens boeken een uitwerking te geven aan de talen die in die boeken gesproken worden, zoals het Sindarijns, het Quenya en het Tengwar. Het Nederlands heeft een dergelijke uitwerking niet nodig, want dat werkt zichzelf wel uit, zo blijkt althans uit het overzicht van het taaljaar 2002 en de toelichting daarop van Marc van Oostendorp en Kees van der Zwan. René Appel laat zien dat niet alle geïmmigreerde buitenlanders het Nederlands even gemakkelijk leren als prinses Máxima. Toch moet het kunnen, aldus de optimistische Afghaanse tweedetaalleerder Ebrahim: ‘Als je goed oplet wat je zegt en zo, dan kan je goed iets uitspreken’.

Het eerste nummer van de nieuwe jaargang opent met een artikel van Roos Naeff en Wim Blokzijl over de campagnes die gemeenten voeren om hun ambtenaren begrijpelijker te laten schrijven. Effectonderzoek zou volgens de auteurs geen overbodige luxe zijn. Peter Burger becommentarieert de top-17 van ergerniswekkende mode-uitdrukkingen van 2002 (waarin ten onrechte de vervanging van ‘zullen’ door ‘gaan’, zoals in ‘Alvorens te arriveren te Amsterdam Centraal gaat deze trein nog stoppen te Amsterdam Sloterdijk’, niet is opgenomen). Ton den Boon geeft een selectie weer van de nieuwe woorden van 2002 en merkt op dat het er zonder de opkomst en ondergang van de LPF een stuk minder geweest zouden zijn. Jeanine Mies laat zien dat het leven van een persberichtenschrijver niet over rozen gaat. Als hij al heeft beslist of een bepaalde zaak een persbericht waard is, dan moet hij zich vervolgens afvragen of het die zaak beknopt of volledig moet weergeven en dan of het bericht neutraal of juist wervend geschreven moet worden. Mies geeft enkele adviezen. Jan Erik Grezel interviewt Hans Hulshoff, sinds een jaar hoogleraar didactiek van het Nederlands aan de Universiteit Leiden, over het nut van grammatica-onderwijs in het voortgezet onderwijs. R.W. Asser keert zich tegen een advies van de Taaladviesdienst en het oordeel dat ‘Mij mankeert niets’ strikt genomen twee onderwerpen bevat. Inge Suasso verklaart de populariteit van het begrip ‘de beschuldigende vinger’: het politieke tijdsgewricht gaf aanleiding om beschuldigende vingers uit te steken en de vingeruistekers bleven zelf buiten schot. Ewoud Sanders gaat in op de oorsprong en de productiviteit van *-stan* als achtervoegsel voor fictieve plaatsnamen (*Absurdistan*). Marc Oostendorp bespreekt het ongepubliceerde Leuvense proefschrift *Marginale morfologie in het Nederlands* van Gert Meesters.

Tekst[blad], jrg. 8, nr. 4.

Dit nummer is een themanummer over de effecten van journalistieke teksten. Het opent met een bijdrage van Asha Khoenkhoen over Pim Fortuyns verkiezingspeeches – toch niet bepaald een journalistiek tekstgenre. Khoenkhoen komt tot de conclusie dat Fortuyn vooral theater maakte en zelfs wel eens (‘bewust of onbewust’) een drogreden beging. Piet Kaashoek vindt dat de journalistiek een actieve bijdrage heeft geleverd aan het ‘demoniseren’ van Fortuyn en andere politici: de media hebben rond deze politici een *demoniseerframe* opgebouwd. Willem Bulter doet verslag van een aan de VU gehouden symposium over wetenschapjournalistiek. Margreet Onrust gaat in op de stijlverschillen tussen gewone journalistiek en ‘dienstbare’ journalistiek. Een onderscheidend kenmerk van ‘dienstbare’ artikelen is volgens haar de volledige overeenstemming tussen het perspectief van de geïnterviewde en dat van de journalist. Stilistische aspecten die op een dergelijke overeenstemming kunnen wijzen zijn onder meer: lange, ononderbroken stukken directe rede van de geïnterviewde en het ontbreken van afstandnemende citaat-inleiders en –afsluiters. Monic Lansu, partner in Lansu+Paulis Bedrijfsjournalistiek, ziet het verschil tussen bedrijfsjournalistiek en gewone journalistiek vooral in de vertrouwensrelatie die geïnterviewde en journalist met elkaar hebben; als de geïnterviewde zich al te zeer heeft laten gaan, moet de journalist hem in bescherming nemen. Tineke Overbosch interviewt tekstschrijver en tekstredacteur Joop van der Leemput, onder meer over zijn werk als eindredacteur bij *Monitor*, het ‘relatiemagazine’ van het universitair medisch centrum Erasmus MC. Niek Langeweg geeft aan hoe de bedrijfsjournalist die een zogenoemde *product-recall*-advertentie moet schrijven, moet laveren tussen hel-

derheid – met omzetverlies als mogelijk gevolg – en duisterheid – met strafvervolg-ing in het verschieft. Frans Meulenberg en Frans J. Meijman hebben een groot aantal afleveringen van de rubriek voor correcties van het NRC Handelsblad bekeken en concluderen dat er nogal wat ‘overbodige’ correcties in voorkomen, die eerder afbreuk aan het imago van de krant doen dan dat ze daaraan bijdragen. En dat laatste was toch waar het de krant om begonnen was. Judith Mulder beschrijft interviewsgewijs de carrière van Han Pape, die zeven jaar geleden na een fusie van de Twentsche Courant en het dagblad Tubantia (waar hij werkte) het onafhankelijke weekblad de Roskam begon en dat nu met bescheiden winst draaiende houdt. Karel Berkhout beschrijft de ontwikkeling in de indeling en vormgeving van kranten sinds 1618, toen de eerste Nederlandse gedrukte krant, de *Corante uyt Italien, Duytslandt, etc.*, verscheen. Richard Sandee licht de stand van zaken in het journalistiek onderwijs door en concludeert dat vooral de academici voor een diverser aanbod in het onderwijs hebben gezorgd – journalistieke vaardigheid met inhoud wordt meer gewaardeerd dan zonder. Maud Stallvord bespreekt zonder aanleiding de financiële risico’s van het ondernemerschap. Mariëlle Leijten en Luuk van Waes vinden dat de opmars van Powerpoint onstuitbaar is, dat men daarom beter zijn best kan doen het programma zo goed mogelijk te gebruiken en dat Powerpoint bijvoorbeeld heel goed kan helpen een voordracht te structureren. Angelique Boekelder recenseert *Presentation media for product interaction*, het proefschrift van Piet Westendorp, en Eric Tigge-ler bespreekt *Homepage usability* van Jakob Nielsen en Marie Tahir.

Peter Houtlosser

Nieuws uit het vakgebied

Benoemingen

Met ingang van 1 november 2002 is dr. Alphons Maes benoemd als hoogleraar Bedrijfscommunicatie en Digitale Media bij de Faculteit der Letteren van de Universiteit van Tilburg (met ingang van 2 september 2002 officieel de nieuwe naam van de Katholieke Universiteit Brabant).

Nieuwe onderzoeksprojecten

De sectie Communicatie & Cognitie van de Faculteit der Letteren (Universiteit van Tilburg) ontwikkelt vanaf 1 januari 2003 een facultair onderzoeksprogramma voor de periode 2004-2009. De nadruk zal daarbij liggen op cognitieve en sociale aspecten van multimodale en digitale communicatie en informatie. Meer onderzoeksinformatie is te vinden op de persoonlijke webpagina's van de medewerkers van de sectie: drs. Pashiera Bakhuizen (assistent in opleiding), drs. Paul Bloemen, drs. Peter Mohnen en drs. Geno Spoormans (toegevoegd docenten), dr. Reinier Cozijn, dr. Hans van Driel, dr. Emiel Krahrmer, dr. Hans Pajman, dr. Marc Swerts, dr. Huib Tabbers en dr. Nicole Ummelen (universitair docenten) en prof.dr. Alphons Maes (hoogleraar).

Congressen

Document Design

Ter gelegenheid van het eerste lustrum van het tijdschrift Document Design zal op de donderdag, vrijdag en zaterdag van de derde week van januari 2004 de tweede conferentie over tekstontwerp worden gehouden aan de Universiteit van Tilburg. De conferentie, bedoeld voor onderzoekers en professioneel geïnteresseerden, zal zijn toegespitst op de vraag wat de invloed is geweest die het tijdschrift in de eerste jaargangen op de discussie over tekstontwerp heeft gehad. De voertaal is Engels. Voor meer informatie: Cathy de Waele, journal.document.design@uvt.nl

Dyslexie

Op 18 juni 2003 organiseert de vakgroep Orthopedagogiek van de Rijksuniversiteit Groningen in samenwerking met de Stichting Dyslexie Nederland en de Stichting Platform Dyslexie Nederland. Het congres gaat over de nieuwste ontwikkelingen op het terrein van de dyslexie en is zowel bedoeld voor onderzoekers als geïnteresseerden. Een verzoek om inschrijving kan gericht worden aan dyslexie2003@hetnet.nl

Medewerkers aan dit nummer

- B. Andeweg**, universitair docent Technische Communicatie, TUD, Jaffalaan 5, 2628 BX Delft
- M. Appelman**, afgestudeerd UvA-taalbeheerser, Wabenstraat 2, 1624 GM Hoorn
- J.A.E. Bons**, universitair docent onderzoeker Projectgroep Antieke en Middeleeuwse Cultuur UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- A.C. Braet**, bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de retorica, UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- F.H. van Eemeren**, hoogleraar Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- P. Houtlosser**, universitair docent Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- P.J. van den Hoven**, hoogleraar Taalbeheersing opleiding Nederlands, UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- C.J.M. Jansen**, hoogleraar Bedrijfscommunicatie, Letterenfaculteit KU Nijmegen, E. 5.23, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen
- J. de Jong**, universitair docent opleiding Nederlands UL, Postbus 9515, 2300 RA Leiden
- E.C.W. Krabbe**, bijzonder hoogleraar Wijsgerige argumentatie, Faculteit der Wijsbegeerte RUG, A-weg 30, 9718 CW Groningen
- H. Mazeland**, universitair hoofddocent afdeling Taal en Communicatie, RUG, Postbus 716, 9700 AS Groningen
- J. Mönnink**, oud-medewerker afdeling Nederlands UL, Oude Herengracht 4a, 2312 LN Leiden
- M.A. van Rees**, universitair hoofddocent Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam

Signaleringen

Uit de tijdschriften

Uit de tijdschriften

